

І.І. ІЛЮШИН

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ

1943-1944 рр.

Київ - 2003

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СЛАВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І.І. ЛЬЮШИН

**ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ
1943-1944 рр.**

Київ - 2003

Ільюшин Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент Київського славістичного університету, член робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, член робочої групи експертів з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943-1944 роках.

В монографії на тлі загального українсько-польського міжнаціонального конфлікту, що за часів Другої світової війни охопив землі спільного проживання двох народів, висвітлюються причини і перебіг особливо трагічних подій на Волині 1943-1944 років, окупованій на той період гітлерівцями. Своє завдання автор вбачав у наданні відомої йому інформації про ті події, що містяться в доступних українських, радянських, польських, німецьких архівних документах, та її аналізі.

Відповідальний редактор – доктор історичних наук,
професор С.В.Кульчицький

Рецензент – доктор історичних наук О.Є.Лисенко

Рекомендовано Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 4, 22 квітня 2003 р.

ISBN 966-02-2872-4

©Інститут історії України НАН
України
Київський славістичний університет

ВСТУП

Історія українсько-польського військово-політичного протистояння на землях спільного проживання двох народів в роки Другої світової війни досі залишається найбільш дискусійною темою обох історіографій і найбільш болючою проблемою в сучасних українсько-польських гуманітарних взаєминах. Про це свідчить і поява останніми роками в Україні і Польщі багатьох наукових досліджень та газетних публікацій, присвячених цій проблематиці, і робота численних міжнародних наукових семінарів та конференцій, під час яких їх учасники прагнуть до якомога об'єктивнішого з'ясування причин українсько-польського міжнародного конфлікту часів минулої війни і, зрештою, діяльність в обох країнах громадських та урядових комісій, спрямована на вивчення масштабів людської трагедії тих років.

На наше переконання, завдяки створенню згаданих комісій, про окремі аспекти роботи деяких з них скажемо нижче, а також наближенню 60-ї річниці так званих “волинських подій”, українсько-польське протиборство на територіях зі змішаним населенням у 1939 - 1945 рр. перестало бути лише науковою проблемою, набуло громадського звучання і чекає на політичну та юридичну оцінки.

Власне завдання автор пропонованої читачу книги вбачає в наданні відомої йому інформації про ті події, що містяться в українських, польських, радянських, німецьких архівних документах, та її аналізі. І хоча нам вже доводилося

писати про українсько-польський міжнаціональний конфлікт, вважаємо, що його дослідження і, зокрема, того, що відбулося на Волині в 1943-1944 рр., знаходиться ще на далеко не останньому етапі, а тому вимагає подальшого більш глибокого і всебічного, вдумливого і незалежного від політичної кон'юнктури та власних пристрастей або упередженості вивчення. Адже досі проблемою залишається не тільки існуюча різниця в інтерпретації українськими і польськими науковцями одних й тих самих фактів, а й встановлення самих цих фактів, як, наприклад, якою була кількість українців і поляків, що загинули, а також морально і матеріально постраждали внаслідок згаданого конфлікту.

Поряд з відповіддю на питання, яку роль в українсько-польській війні відіграли треті сили (німецька і радянська сторони), для дослідників залишається головним з'ясування історичної відповідальності за людську трагедію керівних верств польського і західноукраїнського суспільств. Причому з визначенням цих керівних верств на Волині справа виглядає складною, оскільки в Райхскомісаріаті Україна, до якого нацистами було включено Волинь, на відміну від дистрикту "Галичина" і Генерал-губернаторства, не існувало таких українських і польських представницьких органів як Український центральний комітет (УЦК), українські допомогіві комітети (УДК), Головна опікунська рада (РГО), польські комітети опіки (ПКО), які репрезентували місцеві українську і польську громади у відносинах з німецькою окупаційною адміністрацією, а отже певним чином впливали на них, контролювали і були за них відповідальними.

Стосовно Волині можна говорити лише, з одного боку, про військово-політичні сили, що представляли тут

польський емігрантський уряд і так звану “польську підпільну державу”. Якщо можна так висловитися, візитною карткою цих сил були місцеві формування Армії Крайової (АК), польської загальнодержавної армії, до складу якої на останньому етапі війни увійшла більшість збройних організацій, створених різними політичними угрупованнями Польщі. З іншого боку, йдеться про Організацію українських націоналістів-Бандери (ОУН-Б), яка спромоглася взяти під власний контроль майже всі існуючі на Волині українські організації, а також цивільну людинність, створити УПА і очолити антипольську боротьбу.

Саме тому, розкриваючи зміст обраної теми дослідження, для нас було важливим, насамперед, показати якою мірою присутність на західноукраїнських землях і, зокрема, на Волині польських військово-політичних сил з їх планами по збереженню за повоєнною Польщею цих територій спонукали українських повстанців до проведення тут “деполонізаційної” акції і наскільки останню можна вважати адекватними “відплатними” діями полякам за їхні плани та вчинки, а також яку роль у волинській трагедії 1943-1944 рр. відіграли інші чинники.

Зрештою, зазначимо, що під останньою ми розуміємо трагедію всіх мешканців Волині безвідносно до того, були вони поляками чи українцями. Переконані, що саме такий підхід до аналізу “волинських подій” накладає на кожного дослідника незалежно від його політичних і національних уподобань моральний обов’язок розповісти про них по-можливості найбільш правдиво.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ І СТУПІНЬ ЇЇ

ВИВЧЕННЯ

У вітчизняній історіографії питання про об'єктивне комплексне дослідження діяльності польських підпільних військово-політичних сил в Західній Україні в роки Другої світової війни і викликане цією діяльністю українсько-польське протистояння до останнього часу не ставилося. Причин цього декілька. Почати, напевно, слід з того, що в радянській історіографії ця тематика, з огляду на замовчування внеску в антигітлерівську боротьбу як польського, так і українського антикомуністичних рухів, знаходилася під забороною. А тому у спадок вітчизняній історіографії залишилися значною мірою спотворена картина діяльності обох рухів і досить загальне уявлення про причини їхнього протистояння.

По-друге, коли в останнє десятиліття стало можливим дослідження цієї проблематики, з'ясувалося, що для проведення всеохоплюючого ретельного аналізу не вистачає документальних джерел. Кожний, хто хоч трохи має уявлення про умови підпільної і партизанської діяльності в роки війни будь то українців чи поляків знає, що після використання, багато службових документів у конспіративних цілях нищилося, а найважливіші з них були заховані у різних криївках. Більшість цих документів пропали назавжди. Незначна їх частина потрапила за кордон. Великий масив радянських документів – спецповідомлень

працівників НКВС УРСР про діяльність членів ОУН-УПА і АК, карно-слідчих справ діячів українського і польського підпілля і т. ін. – ще й досі переховується в Державному архіві Служби безпеки України і залишається недоступним для ознайомлення з ним багатьох дослідників.

По-третє, пояснити відсутність достатньої уваги до зазначеної теми в поки що ще небагатьох по-справжньому наукових працях з історії ОУН і УПА, котрі з'явилися в Україні останнім часом, можна тим, що ці праці спираються, передусім, на документи українського або радянського походження. Втім, добре відомо, що в стратегічних планах українських націоналістів у боротьбі з польською Армією Крайовою відводилася роль третього фронту і в матеріалах ОУН-УПА вона не знайшла такого відображення, як в документації польських підпільних структур, для котрих боротьба з українським самостійницьким (незалежницьким) рухом на західноукраїнських землях фактично посіла перше місце.

Не останню роль у виборі предмета дослідження тривалий час продовжували відігравати застарілі міфи і стереотипи, зокрема, у сприйнятті Польщі і поляків, які вітчизняні науковці нерідко запозичували, в цьому випадку, від історіографії української діаспори, котра, втім, не є однорідною. Історична наука молодій Українській незалежній державі, на наш погляд, донедавна ще “хворіла” на україноцентризм, тобто зосереджувалася на дослідженні проблем, головним чином, власної історії. Тому ще й досі український громадянин погано обізнаний з історією боротьби проти гітлеризму нашого західного сусіда, а також з тим, яким чином ця боротьба впливала на перебіг українсько-польського конфлікту в роки війни.

Достатньо сказати, що в нас тільки в 2002 р. з'явилася перша цілісна історія Польщі, в якій представлена її сучасна українська візія [1].

Нагадаємо, що через те, що жодні офіційні наукові осередки України та Польщі не проводили до середини 1990-х рр. комплексних досліджень з українсько-польської проблематики, дві громадські організації – Світовий союз вояків Армії Крайової й Об'єднання українців у Польщі – виявили ініціативу, спрямовану на укладення в 1996 р. угоди, якою була започаткована серія наукових семінарів за участю зацікавлених цією тематикою українських та польських дослідників. Головне завдання семінарів полягало у пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, по яких позиції українських і польських фахівців співпадають, а по яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень.

Незважаючи на те, що на виконання згаданої угоди вже відбулося 10 міжнародних зустрічей, присвячених українсько-польським взаєминам в роки Другої світової війни, видано 8 томів матеріалів (5 українською і 8 польською мовами), а ще два готуються до друку, навіть прийнято за підсумками проведення зустрічей заключне комюніке, всі їх учасники розуміють потребу нових наукових семінарів і подальшого обговорення цієї проблематики.

Спільна робота нібито зблизила позиції українських і польських фахівців по багатьох дискусійних питаннях, про що може свідчити хоча б підписання ними на останньому семінарі, що відбувся в листопаді 2001 р. у Варшаві, протоколу з узгодженими спірними моментами з теми “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на

південно-східних землях II Речіпосполитої (західноукраїнських землях) : причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє”. Однак, складається враження, що навіть після цього кожна із сторін залишається при власній думці і продовжує її пропагувати без врахування всього того, що було досягнуто внаслідок кількарічного і, здавалося б, конструктивного українсько-польського діалогу.

До питань, у підходах до яких позиції українських і польських науковців розходяться належать якраз ті, що безпосередньо торкаються нашої теми, а саме: 1. Трактуювання характеру і мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці у роки війни. 2. Трактуювання характеру і форм польського Опору німецькій переселенській акції на території південної Люблінщини у 1942-1943 рр. та бойових акцій загонів АК і Батальйонів Хлопських (БХ) проти тих представників української інтелігенції і селянства, що були в ній задіяні. З’ясування того, чи були якимось пов’язані ці події з масовими антипольськими виступами УПА на Волині. 3. Визначення мотивів і оцінка методів та засобів боротьби проти поляків на території Волині і Східної Галичини, застосованих ОУН-Бандери чи так званою ОУН-Самостійників Державників (ОУН-СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної польської держави. 4. З’ясування того, якою мірою депортація українців у 1947 р. з південно-східних теренів Польщі на її північні та західні землі, здійснена в рамках акції “Вісла”, стала помстою за вбивства поляків на Волині та в Східній Галичині в 1943-1944 рр., чи між обома цими подіями не було жодного зв’язку.

Безперечний інтерес для зацікавлених цією проблематикою дослідників становлять доповіді наступних українських учасників міжнародних семінарів М.Кучерепи [2], Р.Стрілки [3], В.Ханаса [4], М.Швагуляка [5], Л.Зашкільняка [6], В.Трофимовича [7-8], С.Макарчука [9], Ю.Киричука [10], виступи в дискусії Я.Ісаєвича, В.Сергійчука, Ю.Макара, К.Кондратюка та ін. [392]. Кожен з них у свій спосіб намагається підійти до з'ясування причин українсько-польського протистояння в роки війни, характеристики ставлення обох учасників цього конфлікту до національно-визвольних програм протилежної сторони, визначення ролі третіх сил у розпалюванні українсько-польської ворожнечі, аналізу спроб досягнення порозуміння між представниками двох антикомуністичних рухів.

Не можемо не сказати про те, що ще й сьогодні на зустрічах з нашими польськими колегами не всі українські історики готові вести відвертий діалог про важкі питання українсько-польських взаємин періоду війни. Ми наче ще й досі боїмося всієї правди про ті події, а можливо просто не готові визнати частину відповідальності української сторони за кривавий міжнаціональний конфлікт. Наприклад, з побоюванням, з нашого боку, сприймається оприлюднення, скажімо, такого факту, як звернення в квітні 1943 р. української делегації на чолі з адвокатом Ю.Черевкою до луцького гебітскомісара з пропозицією про утворення на території Луцька своєрідного "гетто" для поляків [11, к. 7].

Варто навести приклад, коли і польські науковці намагаються не оприлюднювати ті архівні документи, які можуть бути використані українською стороною в своїй аргументації. У відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету знаходяться добре відомі всім польським

дослідникам, що вивчають історію збройної боротьби 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, звіти представників Волинської делегатури польського емігрантського уряду на ім'я волинського окружного делегата. У цих звітах йдеться про те, що відбувалося на території Волині на початку 1944 р. під час формування цієї дивізії. Переважна більшість звітів останнім часом опублікована в Польщі, за винятком того документа, в якому доповідається про знищення польськими партизанськими загонами української людності, в тому числі жінок та дітей [12, к. 19].

Цей документ спростовує твердження багатьох польських авторів про те, що дії 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової в 1944 р. не носили характеру “відплатних акцій” українцям, що вони були викликані лише необхідністю “очищення” терену від боївок УПА з метою розширення оперативної бази для боротьби з німцями в рамках так званої акції “Бужа”. Нагадаємо також, що коли в середині 1980-х років польський дослідник Є.Томашевський звинуватив солдатів 27-ї Волинської дивізії у мордуванні на Волині беззахисних українських жінок і дітей, це викликало тоді цілу бурю протестів у середовищі колишніх вояків цієї дивізії, про що можна довідатися з книги Є. Рафальського [13].

У зв'язку з вищесказаним відзначимо, що подальше дослідження цієї теми вимагатиме публікації всіх архівних матеріалів, як тих, що знаходяться в Україні, так і поза її межами, незалежно від того, подобатиметься комусь їхній зміст чи ні. Тому з великим оптимізмом була сприйнята дослідниками поява багатотомного видання під назвою “Україна – Польща в 30-40-і роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб”, яке готується, з одного боку,

зусиллями Державного архіву Служби безпеки України, а з іншого – Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі. На сьогоднішній день з'явилося два томи [14; 15], перший з яких дає можливість не лише оцінити масштаб антирадянської діяльності польських підпільних структур в Західній Україні в 1939-1941 рр., а й познайомитися з методами і засобами боротьби з ними органів НКВС. Документи другого тому спільної видавничої серії показують форми і масштаби українського і польського рухів Опору переселенням населення в 1944-1946 рр., а також в який спосіб радянська влада придушувала його. Дослідників не можуть не вражати підсумки агентурно-оперативної роботи НКВС-НКДБ-МДБ з ліквідації українського і польського підпілля. У зв'язку з наближенням 60-ї річниці волинської трагедії 1943-1944 рр. серед проєктів українських і польських архівістів бажано було б передбачити і видання збірника документів, присвяченого саме цим подіям.

До тільки що згадуваної проблематики примикає ряд документальних збірників, що побачили світ у 1990-х роках, матеріали яких ще донедавна були заховані в спецфондах під грифом “Цілковито таємно”. Так, опубліковані В.Сергійчуком архівні документи, що висвітлюють реакцію на примусові переселення українського і польського збройного підпілля, містять переважно матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), а також з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) [16-17].

Йому ж належить публікація й інших документальних збірок, присвячених становищу і нелегкій долі українців на польських землях [18], а також визначенню тої ролі,

яку відіграли в українсько-польському протистоянні німецька та радянська сторони [19].

Зокрема, про причини останнього на Волині В. Сергійчук пише у такій спосіб: “...вивчення донесень більшовицьких партизанів дає підстави стверджувати, що збройний конфлікт між обома народами на Волині стався тому, що там раніше почався збройний виступ українців проти німецьких загарбників. І окупанти зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла в підпілля і влилася в ряди УПА. І ось тоді гітлерівці вирішили використовувати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, розгорнувши бойові дії з окупантами” [20, с. 20].

Втім, нам важко погодитися з таким трактуванням причин конфлікту хоча б тому, що з оунівських документів добре відомо, що до початку 1943 р. ОУН виступала якраз проти широкої партизанської боротьби на Волині, спрямованої проти гітлерівців, і навпаки розпочату вже на той час більшовиками і поляками, а також частиною місцевої української молоді в лавах УПА Т.Боровця-Бульби подібну боротьбу сприймала як таку, що суперечила інтересам місцевого українського населення, проти якого німці нерідко дійсно у відповідь на дії партизанів застосовували масовий терор.

Щоб не бути голослівним, подамо фрагмент одного з таких документів від червня 1942 р., що має назву: “Партизанка і наше становище до неї”: “...Більшовицька партизанка діє ще від літа минулого року; польська від кількох місяців. Могли б собі поляки чи більшовики партизанити скільки б їм сил стало і ми не займались би

партизанкою, якщо б її вістря не було спрямоване рівночасно і проти нас... Частина українського населення була заскочена німецькою тактикою. Адже українці не брали і не беруть участі в партизанці. Майже всі намагання Сталіна, щоб на Україні викликати партизанку вже із самого початку вмаршу німців, не довели й досі до ніякого успіху завдяки здоровому підходові українського народу й великому вкладові ОУН. І тому Сталін був змушений кинути на Україну москалів, з другої сторони поляків..." [21, арк. 1].

Не можемо не звернути увагу на ще одну спробу В.Сергійчука пояснити причини українсько-польського конфлікту на Волині в підготовленій ним збірці документів під загальною назвою "ОУН-УПА в роки війни" [384]. У вступі до збірки упорядник зазначає: "Збройні виступи проти окремих польських сіл на Волині були спричинені тим, що їх жителі стали допомагати як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців. Треба визнати, що польське населення особливо активізувало свою боротьбу проти українців Волині після того, як місцева українська поліція перейшла масово до лав УПА. Це дало привід полякам сформувати спеціальні польські відділи допоміжної поліції, руками яких фашисти організовували систематичні погроми українського населення" [384, с. 233].

На наш погляд, у цитованому фрагменті міститься кілька помилок, що, на нашу думку, зайвий раз свідчить про неможливість глибоко розібратися в сутності волинських подій без ознайомлення з усім комплексом архівних матеріалів, в даному випадку маємо на увазі, передусім, польські.

По-перше, як буде показано нижче, українські повстанці організували на Волині збройні виступи не проти окремих польських сіл. Антипольська акція носила масовий характер, доказом чого може слугувати хоча б факт нападу загонів УПА лише протягом 11-13 липня 1943 р. майже одночасно на понад півтори сотні польських поселень.

По-друге, важко уявити собі, щоб польське цивільне населення Волині проводило геноцид місцевих українців або навіть допомагало гітлерівцям в його проведенні. Річ навіть не в тому, що це була не Холмщина чи Грубешівщина, де польські мешканці значно кількісно переважали українських жителів, тоді як на Волині було навпаки. У місцевих поляків просто не було ні таких намірів, ні такої потреби, ні навіть таких можливостей. Вони, собі на шкоду, ні на мить не сумнівалися, що це їхня земля, і що вона такою залишиться після війни.

Інша річ - польська допоміжна поліція на службі у німців, до якої пішла якась частина і місцевих поляків. Але ототожнювати дії цієї поліції з намірами всього польського загалу Волині рівнозначно тому як ще донедавна ідентифікували УПА з тими українськими збройними формуваннями, що знаходилися під контролем німців. Скоєні як польськими, так і українськими поліцаями злочини проти цивільного населення прийнято вважати злочинами гітлерівського режиму, а не злочинами польського чи українського народів. Так само важко повірити в те, що німці могли дозволити українцям або полякам самим сформувати поліцію, яку б останні використовували у власних цілях.

Не можемо погодитися і з твердженням, що радянські партизани проводили геноцид українців. Тут вкотре застосовані

В.Сергійчуком загальні етнографічні терміни “українці” й “поляки” призводять лише до підміни понять. Радянські партизани боролися завзято проти ОУН і УПА – це так. Щодо їхнього ставлення до цивільного населення Волині, то радянських партизанів можна звинувачувати в тому, що вони систематично і здебільшого примусово збирали з місцевих жителів своєрідну “данину” продуктами харчування, одягом, взуттям тощо, на що, в принципі, на наш погляд, не мали права. Але такі дії не можна вважати геноцидом. Крім того, подібним чином поводити себе всі без винятку партизани, тобто і польські, і українські, в тому числі по відношенню до власної людності.

Знов таки, щоб не бути голослівним зачитуємо уривок із спогадів людини, яка знала про взаємини між українськими повстанцями і населенням Волині з власного досвіду. Колишній діяч ОУН М.Подворняк написав про це таким чином: “На осінь 1943 р. УПА мала все, що їй було треба, але вона не мала найголовнішого, не мала підтримки населення...Дійшло до того, що люди наші тішилися, якщо десь в акції німці з поляками розбивали повстанців. Бандерівці надалі збирали з населення данину, але тепер вже збирали примусово. За кожний спротив селян карало СБ (Служба безпеки – пояснення моє – І.І.), яке тепер було таким самим пострахом, як колишнє НКВД чи Гестапо” [230, с. 199].

Значний інтерес представляють документальні збірники і окремі масиви документів, опубліковані останніми роками, які прямо або опосередковано торкаються теми пропонованого дослідження і містять матеріали західноукраїнських державних архівів, зокрема, Львова і Рівного, а також російських і польських архівних установ [22-25]. Вони

доповнюють картину встановлення в Західній Україні радянського тоталітарного режиму, демонструють механізм діяльності репресивно-каральної системи, зокрема, у боротьбі проти українського і польського національно-визвольних рухів, а також висвітлюють окремі аспекти протиборства останніх.

Цікавим науково-популярним виданням, розрахованим на широкі кола читачів, слід вважати працю тернопільських дослідників О.Гайдая, Б.Хаварівського, В.Ханаса [26], в якій подані маловідомі факти протистояння Армії Крайової і УПА на території Тернопільської області. Заслугою авторів є те, що вони вперше ввели в науковий обіг матеріали фонду АК колишнього Тернопільського обкому Компартії України.

На увагу заслуговують також окремі розділи праці іншого тернопільського дослідника С.Ткачова [27], який використовуючи раніше маловідомі архівні матеріали Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), відтворює панораму дій формувань ОУН і УПА проти польського населення та участі поляків у винищувальних загонах на Тернопіллі у 1944-1945 роках. Навряд чи, на наш погляд, можна вважати об'єктивною рецензію на це дослідження Л.Чекаленко [28].

Проблематика українсько-польського конфлікту в роки війни знайшла відображення в окремому розділі праці А.Русначенко, присвяченій національно-визвольним рухам в Україні, Білорусії та прибалтійських країнах [385]. На думку автора, за конфлікт на Волині українська сторона несе, як сильніша, більшу відповідальність, хоча А.Русначенко і зауважує, що українці вели боротьбу на своїй землі, тоді як у Закерзонні – сильнішими були

поляки, тому основний тягар відповідальності за різанину і цілковита провина за депортацію населення в цьому регіоні лягає на останніх [385, с. 502].

“Українське питання” в дипломатичній історії Другої світової війни розглядає в “Нарисах з історії дипломатії України” київський дослідник П.Лещенко [29]. На його думку, вступ у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі Червоної армії з подальшою їх радянізацією привели до встановлення тут такого самого жорстокого сталінського режиму, що і в усьому СРСР. Проте, автор підкреслює, що саме тоді вперше за багато століть більшість українських земель опинилась у межах однієї держави.

Спільними зусиллями науковців зі Львова та української діаспори в США було підготовлено велику працю про трагічні події кінця червня 1941 р. в Західній Україні, коли відступаючими частинами НКВС у багатьох місцевих в'язницях було знищено величезну кількість фактично ні в чому невинних людей, як українців, так і поляків [391].

Деяких аспектів українсько-польської проблематики торкаються в своїх працях науковці Інституту історії України НАН України О.Буцько [30], С.Кульчицький [32-33], В.Репринцев [34], М.Коваль [35], О.Лисенко [36], О.Рубльов та ін. [37-38] Перший автор, демонструючи добре знання предмета досліджень, розмірковує, наприклад, над тим, якою мірою наявність українського і польського збройного підпілля, а також їхня боротьба з радянською владою і між собою, спричинили переселенські акції 1944-1947 років. С.Кульчицький акцентує увагу на питанні легітимності входження західноукраїнських земель до УРСР і СРСР та наголошує на потребі ретельного комплексного дослідження проблеми встановлення післявоєнних

кордонів, зокрема, українсько-польського. Тут відзначимо, що спроба такого дослідження була зроблена львівським істориком І.Козловським [39]. На суперечливості та болісності процесу інтегрування Західної України в радянську систему в 1939 р. наголосили в своїй праці О.Рубльов і Ю.Черченко.

Втім, найбільшою заслугою колективу Інституту історії України у розробці тематики українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни стало створення робочої групи на чолі з доктором історичних наук, професором С.В.Кульчицьким з метою підготовки наукового висновку для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Науковці цього академічного закладу склали кістяк групи. До неї увійшли також спеціалісти з інших інститутів НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Державного комітету архівів, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Служби безпеки України. В рамках роботи цієї групи було підготовлено майже два десятки наукових праць, найвагомішими серед яких, на наш погляд, є праці А.Кентія, С.Кокіна, Ю.Шаповала, С.Кульчицького, В.Дзьобака [41-44].

Діяльність спільного колективу істориків, юристів, архівістів, як і в цілому досліджувана ним проблематика викликає широкий резонанс і зацікавлення не лише науковців, а й широких кіл громадськості як в Україні, так і за кордоном, що знаходить своє відображення, насамперед, на шпальтах періодичної преси [45-49].

Дуже важливою, на наш погляд, є думка з приводу українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни відомого львівського історика Я.Дашкевича, висловлена

ним в інтерв'ю польській газеті “Республіка” (№ 3 за 1994 р.) : “Не підлягає сумніву, що український терор у 1942-1944 роках стосовно польського населення в Західній Україні заслуговує на суворий і беззастережний осуд. Навіть якщо пробувати його виправдати – як то робить українська сторона – ідеями помсти за польські кривди, провокаціями росіян і німців, співпрацею АК з комуністичною Росією, злочинами тієї ж АК і польського в своїй основі гітлерівського кріпо, нападами польських сіл на українські, винищенням української інтелігенції на Холмщині і т. д.”

Звертаються до “важких питань” українсько-польських взаємин і відомі вітчизняні публіцисти. Так, М.Рябчук, згадуючи про публікацію в березневому числі за 1997 р. паризької “Культури” відозви близька ста польських інтелектуалів з однозначним та рішучим осудом ними горезвісної операції “Вісла”, висловлює сумнів з приводу того, “чи в сьогоднішній Україні знайдеться сотня інтелектуалів, готових підписати таку саму заяву з осудом антипольських акцій УПА на Волині.”

На його переконання, “то зовсім не тому, що українське суспільство більш ксенофобське, а українська еліта менш відважна чи ліберальна, ніж польська. Українська ліберальна інтелігенція не може ставитися до українського націоналізму так само, як польська – до польського, чи російська – до російського: адже становище українців у сьогоднішній Україні є далеко не тим самим, як становище росіян у Росії чи поляків у Польщі. Незавершена національно-визвольна боротьба, напівпочата мовно-культурна деколонізація та запізніле (за європейськими історичними мірками) націєтворення консервують оборонну свідомість, психологію

“захисника обложеної фортеці” і, звісно, мало сприяють тверезому поглядові на речі за критеріями “мирного часу” [50].

Оскільки дуже багато питань цієї проблематики вимагають подальшого дослідження і, зокрема, проблема українсько-польського протиборства, робота згадуваної комісії триває. Її кінцевою метою, безперечно, повинно стати зменшення політичної напруги навколо питання ОУН і УПА.

Останнім часом історія українсько-польських взаємин стала предметом наукових досліджень навіть вітчизняних державних діячів. Йдеться, зокрема, про книгу голови Верховної Ради України В.Литвина [51]. Поставивши собі за мету охарактеризувати загальні закономірності історії двох сусідніх народів, що прирекли їх на тривале співіснування та співпрацю в кордонах єдиного державного організму, автор водночас приділив чимало уваги аналізу кризових ситуацій, які відігравали істотну роль в житті українців і поляків – національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст., українсько-польській війні 1918-1919 рр., радянсько-польській війні 1920 р., протистоянню держави і українських політичних сил в Другій Речі Посполитій і особливо – подіям Другої світової війни.

Як досвідчений політик і професійний історик В.Литвин добре усвідомлює, що кожен, хто зважається сьогодні – по 55-річчю акції „Вісла” і напередодні 60-ї річниці волинських подій – звертатися до теми українсько-польських відносин бере на себе велику відповідальність і моральний обов’язок перед обома суспільствами. Тим більшою має бути міра відповідальності за все публічно сказане і

написане державним діячем вищого щаблю. Це однаково стосується як української, так і польської сторін.

З іншого боку, автор переконаний, що навіть за сучасного стану партнерства і дружніх відносин між Україною і Польщею (а може саме через це), вже не годиться ховати голову в пісок, уникаючи обговорення трагічних сторінок нашої спільної історії, так само як не слід чекати, доки повмирають всі, для кого ця тема не є лише історією або науковою проблемою.

Саме тому в підході до викладення історичного матеріалу і його оцінках (причому В. Литвин наголошує на тому, що вони не є в жодному разі остаточними) автор протягом усієї книги намагається дотримуватися ретельного балансу – в поданні історичних фактів, в окресленні українських і польських національних інтересів, у визначенні взаємних гріхів.

Особливо варто звернути увагу на один дуже важливий аспект в міркуваннях В.Литвина, коли він торкається найбільш болючої на сьогоднішній день в українсько-польських взаєминах проблеми, яка і становить предмет нашого дослідження – волинської трагедії часів війни. Здається вперше український політик, що має повноваження робити офіційні заяви від імені керівництва нашої держави, а водночас і професійний історик, згоден прийняти польську точку зору на узагальнююче визначення антипольської акції бандерівської ОУН на Волині в 1943 р. як такої, що мала ознаки “етнічної чистки” [51, с. 106-107]. Не заперечує він також того, щоб із загальної картини війни між двома партизанськими арміями – Українською повстанською армією і Армією Крайовою, – що точилася в роки війни на територіях

спільного проживання українців і поляків і під час якої обидві сторони чинили військові злочини, все ж таки виокремити волинську трагедію.

Дослідження з цієї тематики представників української діаспори репрезентовані роботами Л.Шанковського [52], П.Мірчука [53], П.Терещука [54-55], Є.Штендери [56], М.Лебеда [57], З.Книша [58]. В них подано широкий спектр діяльності українського і польського підпілля, взаємовідносин УПА і АК, в тому числі співпраці між ними, яка, втім, як зазначають автори, тривала недовго (травень 1945 – осінь 1946 рр.) і була обмежена територіально. З огляду на причетність багатьох з цих дослідників до описуваних подій навряд чи варто було сподіватися на цілковиту емоційну вираженість зроблених ними тверджень.

Однібічні трактування і оцінки, що даються, наприклад, волинським подіям 1943 р., містяться в праці М.Лебеда. Про останні він пише таким чином: “На місце української поліції німці запропонували полякам створити польську поліцію. Серед польської суспільності Волині знайшлося багато людей, засліплених історичною ненавистю до українського народу, які пішли на вислуги німцям. Інші поліційні відділи з польського елементу мобілізують німці в Ряшівщині і їх перекидають у північно-західні українські землі”. Далі М.Лебедь говорить про співпрацю поляків з більшовицькими партизанськими загонами і робить висновок, що внаслідок усього цього “український народ був змушений перейти до самооборони”. Якийсь час “УПА ще пробувала втягнути поляків до спільної боротьби проти німців і більшовиків. Коли ж це не дало жодного успіху, УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся ” [57, с. 53].

На наш погляд, якщо б співпрацю поляків з німцями і радянськими партизанами (іноді просто вимушену) на Волині можна було б пояснити лише їхньою ненавистю до українського народу, як пише М.Лебець, це було б дуже просто. На жаль, він нічого не говорить про те, яку роль у появі в поляків “бажання співпрацювати” фактично зі своїми заклятими ворогами – німцями, та й “більшовиками”, відіграли антипольські акції бандерівських боївок.

На цей аспект українсько-польських взаємин звертає увагу в своїх спогадах політичний опонент М.Лебедя відомий діяч ОУН-Мельника О.Шуляк, котрий з цього приводу написав наступне: “Поляків уся Україна, а, зокрема, Західня – вважає за ворогів, і зовсім слушно. Але ж не лише кожна держава, а й революція має своє право і суд. Правда, що поляки по містах працювали в гестапо проти українців; вони давали найбільший контингент “фольксдойчів”; вони пішли згодом у поліцію, на місце українців, що відійшли в ліс, і проводили з німцями акції проти українського населення. Але...Але з польським народом нас єднав спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй спеціально сільській масі лояльною. Не треба забувати, що польські осадники були в роки 1939-1941 вивезені більшовиками, ворожий нам елемент купчився по містах, отже – поза засягом УПА. На селах Волині залишилися так звані “мазури”, що були прив’язані до землі й зі страху готові були бути лояльними й початково були. Очевидно, що це був у цілому, як кожна меншість у кожній державі, елемент непевний. Не бракувало з польського боку ані провокацій, ані злочинів. Але на це треба було відповісти судом і карою на винних. Але те, що на цьому відтинку діялося 1943 р., не дасться

вкласти в жодні рамки. Не вважаємо за відповідне, з різних причин, тепер уже подавати тут деталів цієї справи. Скажемо тільки, що вся рубанівська акція (тобто організована “урядуючим” на той час провідником ОУН М.Лебедем – пояснення моє – І.І.) на цьому відтинку поставила польську меншість проти нас. Це дало страшні втрати на міжнародному форумі. Для української визвольної боротьби це відкрило ще один фронт, та, пхнувши поляків в обійми і німців, і більшовиків, непотрібно зміцнило й ці два фронти, і так надто сильні” [59, с. 31].

Перепрошуємо за довгу цитату, але, гадаємо, що вона була варта того, щоб її навести, оскільки дає багато для розуміння характеру українсько-польських взаємин на той час на Волині. Не можемо погодитися лише з тим, що саме М.Лебедь був організатором тут антипольського терору, про що мова йтиме далі.

Окремих аспектів українсько-польських взаємин у роки війни торкаються також відомі вчені і публіцисти з української діаспори, праці яких присвячені загальним питанням історії України і національно-визвольної боротьби ОУН і УПА, О.Субтельний [60], В.Косик [61], Т.Гунчак [62], П.Потічний [63], Л.Луцок і Б.Кордан [64], Б.Осадчук [65; 390], І.Лисяк-Рудницький [66].

Останній, зокрема, давши класичне визначення цієї боротьбі в наступних словах: “Роки другої світової війни були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної й ідейної кризи націоналістичного руху” [66, с. 254], показав водночас як ця криза позначилася на відносинах ОУН з українськими демократичними партіями, прихильниками українсько-польської співпраці, та на

загальному ставленні українських націоналістів до Польщі і поляків.

У питанні українсько-польського збройного конфлікту в роки війни І.Лисяк-Рудницький дотримувався тієї думки, що провина за нього падала на обидві сторони. Він про це писав таким чином: “терор і озвіріння були обопільні, а з відстані часу не легко встановити, хто “перший почав”. Польський політичний провід напевне причинився до спровокування катастрофи своїм нехтуванням прав українського народу до вільного життя на його споконвічній етнічній території та своєю твердолобою поставою в питанні щодо державної приналежності галицько-волинських земель. Але в данному випадку йдеться про відповідальність української сторони. Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо кампанія “очищування терену” від польського населення. Якщо ця гіпотеза правильна, то стосовні рішення могли вийти тільки від проводу ОУН (р)” [311, с. 495].

Зарубіжні українознавці Л. Луцюк і Б. Кордан у впорядкованому ними збірнику англо-американських документів представили деякі зовсім невисвітлені в історичній літературі сторони багатогранної політики західних союзників з української і польської проблем, зокрема, як впливала ця політика на позицію польського емігрантського уряду в “українському питанні”, якою вона була у відносинах англо-американських політичних та військових діячів з радянським керівництвом. Численні звіти військових міністерств Великобританії та США, опубліковані в збірнику, дають уявлення про розвиток

ситуації на землях спільного проживання українців і поляків за часів війни і у повоєнні роки.

Не можна не сказати про те, що, на наш погляд, діаспорна історіографія в своїх оцінках українсько-польських взаємин часів Другої світової війни загалом тяжіє над вітчизняною, і в останній досі поширеним явищем залишається їх трактування в цілковитій відповідності до інтерпретації цих взаємин українською діаспорною літературою. Про це свідчить, зокрема, добре відома в нас і в Польщі без перебільшення фундаментальна праця з історії України Я.Грицака.

З'ясовуючи в ній, наприклад, обставини, що сприяли розгортанню українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р., автор посилається на працю В.Косика і зазначає так: “Українська сторона вважає ..., що українські загони самооборони та загони УПА втяглися у конфлікт лише у відповідь на співпрацю польських загонів з червоними партизанами та використання німцями польської поліції у протиукраїнських акціях” [67, с. 253-254]. Причому, на думку відомого львівського дослідника, така версія навряд чи може бути спростована, оскільки протилежне “не може бути підтверджено документально”.

Чи означає це, що проблема визначення витоків “волинської трагедії” остаточно вирішена і що вона не потребує подальших досліджень вітчизняними науковцями? На наше переконання, ні. Вважаємо, що саме неупереджений аналіз документів дозволить розставити правильні акценти в здавалося б вже відомій загальній картині українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни і з'ясувати міру відповідальності за його розв'язання кожної із задіяних в нього сторін: німецької, радянської,

але насамперед українського та польського військово-політичних проводів.

Тим більше, що навіть деякі з їхніх лідерів і учасників тих подій сьогодні ставлять про це питання. Зокрема, у вступній статті до 24-го тому “Літопису УПА” відомий діяч бандерівського руху Мирослав Прокоп написав таке: “Потрясаючі є інформації про знищення кількох сотень українців на Грубешівщині на весні 1944 р., про вбивства представників української інтелігенції в різних містах Галичини, про польських донощиків на службі гестапо й комуністичного підпілля та їхню участь у поборюванні українців. Відомо також, що після того, як частина української поліції на Волині перейшла до УПА, місцеві поляки брали участь у німецьких антиукраїнських погромах. Одначе відомо теж, що на Волині, а місцями й у Галичині, були криваві репресії українців проти місцевих поляків; відомо, що відбулося своєрідне примусове виселювання польських осадників з українських земель, жертвою якого впало багато поляків, в тому й цивільного населення, непричетного до антиукраїнських виступів... Немає сумніву, що акції взаємного винищування з боку українців і поляків звичайно мали характер “самооборони” і “відплати”, та справа в тому, що жертвами тих акцій падали часто зовсім невинні люди. Цього ніяк виправдати не можна; навпаки – такі вбивства вимагають осуду від обох народів...Обопільна боротьба між українцями і поляками під час війни вимагає від відповідальних кіл обох народів серйозного аналізу й оцінки тієї недавньої трагедії в їхньому житті, щоб лікувати психологічну травму, яка заважає приязним взаєминам між обома народами” [68, с. 20-21].

Незмінною залишається позиція сучасної російської офіційної історіографії в трактуванні українського національного самостійницького руху. З поміж останніх російських праць, присвячених боротьбі радянських спецслужб проти польського і українського антикомуністичного підпілля в роки війни, в першу чергу варто назвати збірник документів у 2-х книгах, виданий у 2001 р. завдяки зусиллям Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща та Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації [69]. З огляду на важливість багатьох і вперше опублікованих там матеріалів зупинимось на його аналізі трохи докладніше.

Перша книга містить найцікавіші інформаційно-аналітичні документи НКВС-НКДБ СРСР з приводу діяльності польських, а опосередковано і українських підпільних організацій на території Західної України і Західної Білорусії в 1939-1941 рр., а також з боротьби проти них. В другій книзі подано слідчі справи, зокрема, протоколи допитів польських підпільників, а також власноручно складені ними зізнання.

Матеріали цього збірника, як і вже згаданого, що був виданий трьома роками раніше Державним архівом Служби безпеки України, зайвий раз переконують у тому, що всі плани польських підпільних структур по боротьбі з органами радянської влади на приєднаних до СРСР у 1939 р. територіях у початковий період війни залишилися тільки на папері. Дані НКДБ СРСР, що наводяться в московському виданні, свідчать про оперативність вжитих заходів і масштабність дій чекістів з ліквідації антирадянського підпілля. Згідно з ними від вересня 1939 р. і до початку другого кварталу 1941 р. в Західній Україні і

Західній Білорусії, а також Литві, було ліквідовано 568 конспіративних організацій і груп, заарештовано 16758 членів польського підпілля. На території самої Західної України було знешкоджено діяльність 340 організацій і груп, заарештовано 9949 членів підпілля [69, с. 646]. Користуючись захопленими польськими архівами, органи НКВС-НКДБ оголосили у всесоюзний розшук 3168 кадрових працівників польських спецслужб та їх агентів, з котрих 2101 – були заарештовані [69, с. 32].

Напередодні німецького нападу на СРСР діяльність польського військового підпілля в західних областях України, Білорусії і в Литві була фактично паралізована. Відновлення загальнопольської підпільної організації Союзу збройної боротьби на цих територіях відбулося незабаром після їх захоплення Німеччиною, і з цього часу діяльність поляків спрямовуватиметься проти гітлерівських окупантів. Як відомо, напад гітлерівської Німеччини на СРСР принципово змінить ставлення радянського керівництва до польської держави. В цьому контексті дуже важливою є інформація, подана у вступі до збірника московських документів, про кількість амністованих поляків на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. Згідно з нею із в'язниць, таборів, місць ув'язнення і депортації була звільнена 389041 особа – громадян Польщі, з котрих – 200828 поляків [69, с. 32].

На відміну від київського видання 1998 р., цей збірник містить набагато більше “українських сюжетів”. Причому в його матеріалах йдеться не стільки про боротьбу НКВС-НКДБ з ОУН, хоча є і така інформація [69, с. 454], скільки про деякі аспекти становища цієї організації в Західній Україні [69, с. 476], а також про переговори діячів

польського підпілля з окремими представниками західно-української громадськості, зокрема, з митрополитом А.Шептицьким [69, с. 1114].

Працівники радянських спецслужб отримували подібну інформацію від польських підпільників під час їх допитів або внаслідок перехоплення кур'єрів, що везли ситуаційні донесення зі Львова до Варшави. Свідчення поляків говорять про те, наскільки важливе місце в їх конспіративній діяльності посідало “українське питання”.

Водночас звернемо увагу на те, що згідно із свідченнями самих польських підпільників, з другої половини 1940 р. і до моменту нападу Німеччини на СРСР єдину і вельми міцну антирадянську силу в Західній Україні становила лише ОУН [69, с. 1180]. У зв'язку з цим трохи дивує позиція архівістів ФСБ РФ, а тим більше Держархіву СБУ, оскільки досі не з'явилось жодного збірника документів, у якому йшлося б про боротьбу радянських спецслужб у 1939-1941 рр. в Західній Україні саме проти оунівського підпілля¹.

На наш погляд, не в останню чергу це якраз і викликано тим, що російська офіційна історіографія сьогодні вже погоджується оцінювати польське антикомуністичне підпілля часів війни як таке, що проводило, насамперед, патріотичну діяльність на користь Польщі.

¹Спроба дослідження боротьби оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій в Західній Україні в 1939-1940 рр. на підставі документів ДА СБУ була здійснена автором в окремій статті. Див.: Iljuszyn I., Mazur G. Dzialalnosc czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939-1940 rr. // Zeszyty Historyczne. – Paryz: Instytut Literacki, 2001. – S. 49-74.

Про оунівську конспірацію російські історики досі згадують переважно в контексті колаборації народів СРСР з гітлерівцями [70-71]. Варто, як нам здається, з цього приводу підкреслити, що вітчизняні дослідники схильні нині називати колабораціонізмом лише таке добровільне співробітництво з німецькими окупантами, що прямо сприяло зміцненню встановленого ними режиму або було обумовлено особистою вигодою співпрацюючого.

Поряд з вищесказаним, не можна не вважати великою заслугою російських дослідників публікацію величезного корпусу інших документів [72-75], що донедавна зберігалися в московських архівах (Держархів РФ, Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії) під грифом “Цілоком таємно”. Вони розкривають важливі механізми підкорення Радянським Союзом Польщі, дають певне уявлення, наприклад, про вербування серед членів польського підпілля радянської агентури та її використання, в тому числі в боротьбі проти ОУН і УПА, дозволяють проаналізувати масштаби і характер інтересів центрального апарата ВКП (б), ступінь його втручання у внутрішні справи Польщі.

В Росії останнім часом з’явилося також чимало історичних праць, присвячених Другій світовій війні та руху Опору в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в цілому. Їхні автори, як російські, так і іноземні (Л.Наумов, Ю.Афанасьєв, Г.Лідел, Д.Кіган та ін.) [76-80] піддають критиці усталені в радянській історіографії погляди на деякі аспекти цієї війни, намагаються ще раз з’ясувати роль і місце СРСР, а також інших народів в тих подіях, аналізують допущені тоді всіма учасниками воєнних дій помилки, прорахунки і навіть злочини,

перераховують здобутки в спільній боротьбі Європи проти нацизму.

В цьому контексті є цікавою сучасна оцінка деякими російськими дослідниками характеру вступу радянських військ 17 вересня 1939 р. на західноукраїнські землі. Один з них, наприклад, М. Мельтюхов вважає, що: "... з юридичної точки зору тодішні дії Москви слід кваліфікувати саме як агресію." Разом з тим, на його думку, "не варто забувати, що Західна Україна і Західна Білорусь опинилися в складі Польщі внаслідок польської агресії проти її східних сусідів. Таким чином, події вересня 1939 р. означали, крім усього іншого, радянський реванш за поразку у війні 1919-1920 рр. і повернення втрачених у результаті зовнішньої агресії територій" [81, с. 406]. Видається незвичним також трактування цим істориком дій Червоної армії в Західній Україні у вересні 1939 р. як "миротворчої операції" [81, с. 408].

Не можна не згадати і про тих дослідників, на той час ще радянських, які наприкінці 1980-х – початку 1990-х років здійснили перші спроби проаналізувати події Другої світової війни і, зокрема, на західноукраїнських землях по новому, з врахуванням раніше невідомих фактів. У роботах В.Парсаданової, М.Семиряги, Н.Лебедевої, С.Осипова [82-86] основна увага приділялася питанням зовнішньої політики СРСР у 1939-1941 рр., діям радянських військ і влади в світлі таємних радянсько-німецьких угод, радянській політиці на приєднаних землях, так званій "катинській" проблемі. Згаданим дослідникам довелося багато в чому переглянути свої попередні погляди.

Подібно до російської історіографії проблема приєднаних до СРСР у 1939 р. територій та міжнаціональних відносин

на них у цей і наступний періоди є дуже актуальною і для білоруської історичної науки. Багаторічну блокаду навколо заборонених для дослідження тем і, зокрема, діяльності польського і білоруського, а іноді й українського антикомуністичних підпільних рухів в Західній Білорусії в роки Другої світової війни “прорвали” праці А.Литвина, А.Хацкевича [87-88], які спираються, насамперед, на документи Національного архіву Республіки Білорусь, Е.Семашко та деяких інших [89-90]. Новий фактологічний матеріал якісно заповнює прогалину, утворену радянською історіографією. Втім, поки що далеко не всі аспекти цієї проблематики знайшли відображення в роботах білоруських істориків.

Значне зацікавлення темою українсько-польського конфлікту в роки війни і міжетнічних взаємин у той період загалом виявляють в останнє десятиріччя англо-американські науковці, що, напевно, слід пов’язувати з подіями в колишній Югославії. У працях В.Льотника [91], А.Вейнера [92], Т.Снайдера [93], Т.Піотровського [94], Ф.Зера і А.Сильяк [95] цей конфлікт розцінюється не інакше як “етнічні чистки”. Причому якщо, наприклад, Т.Снайдер зосереджує свою увагу на антиукраїнських акціях поляків 1943-1947 рр., Т.Піотровський наголошує на відповідальності за “етнічні чистки ОУН-УПА”, то В.Льотник описує жакливу українсько-польську боротьбу по обидва боки р. Буг.

Характерною рисою подібних робіт стає інтерес їх авторів і до проблем інших народів, які стали в ті роки об’єктом терору, примусового переселення та депортацій; робиться також спроба проаналізувати роль в цьому процесі так званих шуцмансшафтів, тобто частин допоміжної

німецької поліції, що формувалася з українців, поляків, білорусів, литовців та представників інших національностей [96-97].

Не можна не згадати і про монографію Дж.Армстронга, вперше видану в 1955 р., а останнє - третім виданням у 1990 р. [98]. Американський вчений присвятив українсько-польському протистоянню часів війни і, зокрема, Армії Крайовій, не так багато місця. Втім, це єдине наукове дослідження на Заході, майже цілком присвячене українському націоналізму в 1939-1945 рр., яке розкриває як загальні напрямки його діяльності, так і основи взаємин з польським військово-політичним табором.

На працю Дж.Армстронга написав рецензію один з найвизначніших представників української історіографії в діаспорі І.Лисяк-Рудницький. Висловивши незгоду з деякими, іноді суттєвими, позиціями американського дослідника, він водночас оцінив книгу як таку, що: “залишиться в американській науковій літературі про Східну Європу як вклад тривалої вартості” [310, с. 270].

Було б незрозуміло, якби, говорячи про науковий доробок вітчизняної і зарубіжної історіографії в дослідженні українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни, ми б не згадали про реакцію українських істориків на появу серії переважно публіцистичних праць канадського дослідника В.Поліщука [99-101], опублікованих англійською, польською та українською мовами. В нас є всі підстави вважати, що ці книжки, які написані в легкій для сприйняття і засвоєння пересічними громадянами формі, справили неабиякий вплив на тих читачів, що мали можливість і бажання з ними ознайомитися.

Зацікавленість до праць В.Поліщука багатьох людей

могла бути викликана ще й тим, що були вони “сповіддю українця”, тобто їх автор свідомо підкреслював своє українське походження (був волинянином, а до того ж через свої антикомуністичні переконання був змушений емігрувати до Канади), і незважаючи на це, однозначно оцінював діяльність ОУН і УПА в роки війни та по її завершенню як “злочинну”.

Ми б не звертали особливої уваги на творчість В.Поліщука, оскільки його роботи базуються не на документальній основі, але багато із зроблених ним тверджень поділяється частиною польських та й не лише польських науковців. Саме це змушує нас згадувати про них і полемізувати з цього приводу.

Одна з головних тез В.Поліщука є такою: “...не в історії двох народів – українців і поляків – слід шукати першопричини мордів поляків, не в національному характері українців. Але в злочинній ідеології ОУН, яка зуміла збунтувати велику частину українців Західної України проти поляків, а як не збунтувати, то терором примусити до виступів проти них” [99, с. 274].

Саме в характері цієї ідеології, а не, скажімо, в заходах польських урядів щодо української меншини в міжвоєнний період чи гітлерівській політиці часів війни “*divide et impera*” вбачає він головну причину “волинської різанини” 1943 р. і подібних за змістом подій 1944 р. в Східній Галичині. На думку автора з Канади, і “пацифікація” українського населення, що проводилась польською владою в 1930 р. в Східній Галичині, і нищення православних церков на Холмщині в 1938-1939 рр., і шовіністичні настрої поляків щодо західноукраїнських земель під час війни і т. д. і т. п., і все це разом узяте лише сприяли

підбурюванню українців до вбивств поляків, але самі по собі не були їх причиною.

Втім, постає питання якщо причина антипольських виступів ОУН на Волині і в Східній Галичині полягає лише в її ідеології, то чому вона не застосовувала її в своїй практиці скрізь, скажімо, по відношенню до угорців і чехословаків на Закарпатті чи румунів на Буковині, або до тих самих поляків на землях, що лежали східніше від довоєнного кордону II Речіпосполитої, адже, наприклад, на Житомирщині польської людності було на менше, ніж на Волині?

Виникає і друге питання, якого зовсім не торкається В.Поліщук. А чи не була ідеологія і практика ОУН, зокрема, її терористична діяльність стосовно польських урядовців у довоєнний період значною мірою наслідком шовіністичних настроїв щодо західноукраїнських земель самих поляків, а за часів німецької окупації наслідком їх спроб опанувати тут найважливіші ділянки адміністративно-господарського апарату шляхом відсторонення українців?

І потім, акти індивідуального терору щодо окремих польських державних діячів започаткувала не ОУН, і навіть не Українська військова організація (УВО). Цей терор почався значно раніше. Згадаймо хоча б про вбивство в 1908 р. намісника Галичини графа Анджея Потоцького, здійснене українським студентом Мирославом Січинським.

Так само не можна вважати Дмитра Донцова, про якого В.Поліщук говорить як про головного ідеолога українського націоналізму [100], відповідальним за антипольський терор, оскільки Донцов якраз був прихильником українсько-польського співробітництва.

Зроблені нами зауваження зовсім не означають, що ми

не розуміємо тієї ролі, яку відіграв у дестабілізації українсько-польських взаємин в міжвоєнний період так званий “український інтегральний націоналізм” з його практикою терору. І ми не збираємося захищати ідеологічні чи практичні аспекти в діяльності ОУН. Українські дослідники лише мусять об’єктивно розібратися в суті проблеми.

Один з найвідоміших західних українських інтелектуалів і патріотів Б.Осадчук, що за часів війни сам напевно вважав себе завзятим націоналістом, закликав усіх вже в наш час “не потурати українському націоналізму” [65, s. 190], засуджуючи пануючу в Радянській Україні одну тоталітарну ідеологію і піднімаючи при цьому на щит іншу, і з цим важко не погодитися.

Основним недоліком праці канадського автора, як ми вважаємо, є заданість його концепції (що, до речі, видно вже із самої її назви), яку він намагається будь за що обґрунтувати. В данному випадку йдеться про єдине прагнення В.Поліщука довести злочинність ідеології і практики ОУН-УПА, а не розібратися об’єктивно в мотивах дій учасників українсько-польського конфлікту, не спробувати усвідомити умови, в яких їм довелося діяти. На нашу думку, лише за останнього підходу ми будемо здатні з’ясувати що ж насправді сталося у взаєминах між українцями і поляками в те воєнне лихоліття [102].

Цілком зрозуміло, що найбільший внесок у розробку історії діяльності польського підпілля в роки війни та його протиборства з українським націоналістичним рухом на території Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, Волині та Східної Галичини зробила польська історіографія. Ще 1973 р. у видавництві Міністерства національної

оборони Польщі вийшла праця А.Щесняка і В.Шоти [103], яка спиралася на широке документальне підґрунтя, забезпечене, головним чином, архівами спецслужб комуністичної Польщі. В ній хоча і давалася вкрай негативна оцінка ОУН і УПА, проте вперше було подано розгорнуту панораму їх діяльності, боротьби, а водночас і співпраці українського підпілля з польським “пролондонським” табором. На книгу дав свої ґрунтовні критичні зауваження представник української історіографії з діаспори П.Терещук [55]. Врешті-решт, через великий контраст між представленим у ній матеріалом і офіційно існуючими на той час у польському суспільстві ідеологічними постулатами книги було вилучено із наукового обігу.

Характерною рисою історичної літератури з даної теми за часів Польської Народної Республіки було замовчування одних і надмірне випинання інших фактів. Так, про діяльність Армії Крайової в Східній Галичині не писали взагалі, а про найбільше польське партизанське з’єднання часів війни – 27-му Волинську піхотну дивізію АК згадували побіжно, намагаючись протиставити її “добрих” солдатів “панським” офіцерам. Натомість, перебільшувалася роль тих поляків, що опинилися в радянських партизанських загонах. Спогади колишніх вояків АК з Волині могли з’являтися виключно з відповідним ідеологічним вступом або коментарем. Влада не дозволяла навіть проводити підрахунки втрат серед польського населення в Західній Україні, понесених внаслідок дій формувань УПА.

Ще більш перекрученою подавалася польською історіографією часів ПНР історія діяльності ОУН і УПА. Польські науковці, як правило, цілком замовчували факти боротьби українського самостійницького руху проти

гітлерівців, а також тривалого опору українських повстанців радянській владі в Західній Україні в 1944-1954 роках. Натомість, вони робили акцент на німецько-українській співпраці в роки війни, випинали окремі випадки особливо жорстоких мордувань польської людності загонами УПА. На такий підхід у недалекому минулому своїх співвітчизників до оцінки проблеми ОУН-УПА вказують і сучасні польські історики [104-105].

За словами одного з них А.Фрішке, на громадську думку в Польщі аж до кінця 1980-х років домінуючий вплив здійснювали книги Е.Пруса [220-221], який “дивився на польсько-українські справи в ХХ столітті виключно скрізь призму злочинів і українського фашизму” [106, s. 21].

Після політичних змін в країні 1989 р. і зникнення цензури, в Польщі з’явилися десятки праць на тему українсько-польських відносин у 1939-1948 рр. За своїм характером переважна їх більшість принципово відрізнялася від попередніх історичних видань і скоріше продовжувала традиції найславетнішого польського еміграційного часопису паризької “Культури” та підпільних публікацій “Солідарності” [107].

Вже перші дослідження Б.Скарадзинського [108], Т.Ольшанського [109], А.Земби [110] продемонстрували прагнення польських інтелектуалів до “ревізії” негативного образу українця, що складався в Польщі впродовж десятиліть завдяки зусиллям несумлінних політиків, журналістів та науковців. До групи “ревізіоністів” (так, принаймні, вони самі себе називають і такими вважають) слід віднести також таких дослідників, як В.Менджецький [111], Г.Грицюк [112-113], Т.Стриєк [114], З.Ковалевський [115], А.Сова [116], Г.Мазур [132], Р.Внук [117] та особливо

Г.Мотика з огляду на написану ним фундаментальну та “одну з найбільш революційних” в польській історіографії на тему українсько-польської боротьби часів війни монографію [118].

Окреме місце в цьому ряду належить, за словами сучасних польських істориків, “патріарху” у вивченні українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, Р.Тожецькому [119-121], праці якого стали класичним прикладом об’єктивного і добре документально обґрунтованого аналізу причин та сутності протиборства між УПА і АК по обидва боки р. Буг. Важко сьогодні собі уявити появу нових робіт на цю тему, які б не враховували зроблених ним дослідів.

Принагідно зазначимо, що можливо саме через об’єктивність у підходах до визначення провини кожної із сторін у розв’язанні міжнаціонального конфлікту, яку дехто в Польщі тих часів трактував як “проукраїнську” чи навіть як “пробандерівську” позицію, Р.Тожецькому в ПНР так і не була, м’яко кажучи, надана можливість захистити докторську дисертацію. Маємо надію, що випадків політичної чи будь якої ще цензури, окрім авторської, в сучасних наших країнах буде з кожним роком все менше і менше.

Ще одну групу польських дослідників, серед яких чимало безпосередніх учасників тих подій, і котрі відтворюють історію діяльності українського і польського підпілля, а також їхнього протистояння, насамперед, на території Волині і Східної Галичини, становлять Є. і В. Семашки [122], А.Перетяткович [123-124], Ч.Піотровський [125], Ю.Туровський [126], Є.Венгерський [127-128], В.Філяр [129-130], В.Романовський [131]. При знайомстві з працями

цих авторів кидається в очі тенденційність більшості з них у підході до висвітлення українсько-польської боротьби, яка полягає в прагненні звинуватити в її розв'язанні лише ОУН-УПА, і навпаки замовчати або применшити провину польської сторони.

Вважаємо за доцільне особливо докладно зупинитись на 2-х томній праці Владислава і Єви Семашків, що була опублікована в Польщі в 2000 р. під гучною назвою „Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939-1945” [122]. Робимо це, по-перше, через її тематичну близькість до нашого дослідження. По-друге, з огляду на те, що на думку всіх без винятку польських науковців, саме ця праця на сьогоднішній день є „найвагомішим доказом злочинів, скоєних ОУН і УПА проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а отже – головним аргументом польської сторони в полеміці з українськими істориками.

Не відбираємо в авторів, як і взагалі у польської сторони, права на власне бачення і визначення характеру волинських подій, зокрема, 1943 року. Ні в якому разі не прагнемо виносити власних остаточних оцінок, які має зробити лише високо компетентна група українських і польських фахівців (причому в її складі повинні бути як історики, так і психологи, юристи, державні експерти, співробітники спецслужб, які мали змогу познайомитись з відповідними архівними документами). Нас в даному випадку, в першу чергу, цікавить джерельна база цієї праці, насамперед, достовірність наведених в ній свідчень і їх об'єктивність. По-друге, хочемо висловити власні міркування з приводу деяких тверджень, що робляться авторами на підставі вивчення лише польської документації.

По-третє, з огляду на те, що з книгою навряд чи могли познайомитися навіть деякі з українських спеціалістів, зацікавлених цією проблематикою, дамо хоча б загальне уявлення про неї.

Як зазначають автори, „дослідження українського терору щодо польської людності на Волині за часів Другої світової війни” проводилось ними на підставі аналізу понад 1,5 тисячі свідчень очевидців тих подій та спогадів, написаних значно пізніше, що зберігаються як в приватних колекціях, так і в громадських та державних архівосховищах. До останніх належать, зокрема, архів Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам’яті, Східний архів наукового осередку „Карта”, архів осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової, архів історії селянського руху, архів Військового історичного інституту, архів єврейського історичного інституту, костьольні архіви.

Автори вказують на те, що намагалися також використовувати інші матеріали, зокрема, слідчі справи, що розглядалися Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу – Інститутом національної пам’яті, документацію польських підпільних структур, що діяли в роки війни, а саме донесення низових ланок АК до головного командування, звіти працівників органів Делегатури польського уряду в окупованій країні, Міністерства внутрішніх справ польського емігрантського уряду в Лондоні. Однак цих документів у порівнянні зі свідченнями і спогадами значно менше. Це тому, що, як вважають В. і С. Семашки, “вони не є достатньо інформативними”, оскільки в роки війни жодна із структур так званої „польської підпільної держави” із зрозумілих причин систематичного

вивчення картини скоєних проти поляків злочинів провадити не могла і тому відповідної документації не підготувала.

Зазначимо, що навіть при загалом схвальній оцінці польськими науковцями цієї праці серед них точаться суперечки з приводу того, чи можуть бути покладені в основу об'єктивного дослідження діяльності ОУН і УПА свідчення тих польських громадян, які були свідками тієї діяльності, а водночас і потенційними жертвами українських націоналістів. Щоб в цьому переконатися достатньо передивитися хоча б опублікований 6-й том матеріалів міжнародного історичного семінару „Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, що пройшов у Варшаві 3-5 листопада 1999 року [133, s. 104-108].

Не до об'єктивності було й тим авторам спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталася на Волині в 1943-1944 рр., тим більше, що й писалися спогади нерідко через кілька десятків років по завершенню війни.

Однак, на нашу думку, керуючись незаперечною істиною, що свідки завжди більше знають про те, свідками чого вони були, ніж ті, хто не мав до того безпосереднього відношення, (в даному випадку йдеться про поінформованість щодо тої чи іншої події, а не про характер її сприйняття) можна погодитися з твердженням більшості польських науковців і авторів згадуваної праці, що дійсно саме свідчення і спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або поодиноких вбивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями в роки війни, а тому вони таки можуть бути покладені в основу дослідження.

Проблема, на наш погляд, полягає в іншому. Як перевірити отриману від свідків інформацію, щоб зроблені

на її підставі оцінки якомога більше були наближені до істини, тобто враховували б всю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв'язки), за яких сталася та чи інша подія, був скоєний той чи інший злочин. Вирішення цієї задачі вимагає, по-перше, наявності інших джерел інформації (по можливості цілком іншого походження) заради зіставлення і проведення ретельного порівняльного аналізу. По-друге, не менш важливим є дотримання об'єктивності у підході до такого аналізу того, хто його провадитиме і виноситиме остаточне судження.

І в цьому плані, як нам здається, В. і Є. Семашкам не все вдалося. Річ навіть не втім, що Владислав Семашко був членом польського підпілля і АК в роки війни на території Володимирщини, а отже йому при всій його старанності важко зберігати об'єктивність в підходах до оцінки свідчень таких як і він учасників військової конспірації, або навіть тих його співвітчизників з числа цивільних осіб, котрі ще в роки війни раз і назавжди визначили своє остаточне ставлення до українських націоналістичних збройних формувань.

Причину, підозрюємо, багатьох помилок, допущених авторами, (хоча В. і Є. Семашки визнають, що могли припуститися деяких неточностей) слід вбачати у відсутності в них джерел іншого походження (з оунівських документів цитується лише 3 вже опублікованих і немає жодного ще неопублікованого, відсутні також німецькі і радянські матеріали, хоча деякі з останніх згадуються в бібліографії), а отже в неможливості зіставити свідчення польських громадян з подібними за характером свідченнями протилежних сторін. Якщо праця була б лише зібранням свідчень та спогадів – одна річ. Але, коли на підставі цих

матеріалів без будь-якої їх конфронтації з іншими автори синтезують власну картину подій – це зовсім інша справа. І в цьому випадку автори повинні нести відповідальність за все ними написане.

Щоб продемонструвати, як може виглядати розповідь про одну й ту саму подію у викладенні різних сторін наведемо лише один приклад. На 382-й сторінці I-го тому В. і Є. Семашки згадують про один з перших випадків вбивств часів війни в селі Ключик Турійської волості Ковельського повіту “українськими націоналістами” польських громадян у такій спосіб: „15 вересня 1939 р. місцеві українські селяни вбили 9 поляків, застосувавши перед тим проти них тортури. Замордованих вивезли до сусіднього радовицького лісу, де всі вони були закопані в землю в спільній могилі”. Джерелом цієї інформації, як вказують автори, для них слугували матеріали архіву осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. При цьому В. і Є. Семашки не повідомляють ні ким були вбиті польські громадяни, ні за яких обставин відбувся цей, безперечно, злочин, ні хто його здійснив.

Втім, відповіді на ці питання, що знаходимо в іншому джерелі, дещо змінюють уявлення про цю подію. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР Івана Серова від 13 жовтня 1939 р., надісланій зі Львова до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, читаємо (подаємо мовою оригіналу) : „8 октября сего года в лесу близ Турийска Ковельского уезда были обнаружены трупы убитых и зарытых в землю 5 мужчин и 1 женщины. Расследованием установлено, что они являются жителями деревни Ключик Турийской волости... Эти лица были расстреляны по решению группы членов КПЗУ и бывших

политзаклю́ченних із числа жителів цієї деревни, як провокатори, на наступний день після заняття г. Ковеля частинами Червоної Армії. Расстрел був якби санкціонований комісаром однієї із військових частин Червоної Армії. Непосереднє учасництво в расстрелі приймали... всі члени КПЗУ, звільнені із тюрми нашими військами. При виїзді наших працівників на місце, місцеві жителі представили документи, підтверджуючі провокаторську діяльність расстреляних, ізъятіє ними із архівів судів і поліції” [134, с. 127-128].

Таким чином, завдяки зіставленню інформації про одну й ту саму подію, почерпнуту з джерел різного походження, уточнюємо дату скоєного злочину, з’ясуємо обставини цієї справи, зокрема, мотиви дій тих, хто його скоїв, отримуємо конкретні дані про вбивць та їхні жертви. Зрозуміло, що не про кожну подію можна відшукати документи, які б висвітлювали її з різних боків. Втім, сенс наших зауважень полягає в тому, що автори згадуваної праці не ставили собі навіть за мету відшукати ці документи. А, між іншим, наведений нами приклад зіставлення інформаційних джерел різного походження доводить наскільки б достовірнішою і об’єктивнішою виглядала картина зображених в книзі В. і Є. Семашків подій в разі застосування ними такого методу. Але, на жаль, за відсутності радянських, українських, німецьких матеріалів це було неможливим.

Головну увагу автори книги приділили з’ясуванню, головним чином, двох питань, а саме – яким був масштаб злочинів, скоєних проти польського цивільного населення на Волині в роки війни, і хто конкретно, тобто які українські

військові формування і діючі в їх складі повстанці брали участь в антипольських акціях.

Список тих, хто, на думку В. і Є. Семашків, безпосередньо був причетний до організації тих акцій і який подається в книзі, нараховує 503 особи [122, s. 1015-1028]. Причому, як зазначають автори, він далеко не повний і складений ними, якщо йдеться про ОУН-Бандери і підпорядковану їй УПА, нібито на підставі, головним чином, українських джерел (це передусім 2, 5, 6, 7, 20, 21, 27- й томи “Літопису УПА”, що видавалися в 1983-1997 рр., праця П.Содоля „Українська повстанча армія 1943-1949” від 1994 р. видання, а також інші). Отже, як підкреслюють В. і Є. Семашки, список не містить прізвищ тих осіб, про яких згадують лише польські свідки.

Загальна ж кількість загиблих поляків на Волині, що наведена в книзі, становить 36543-36750 осіб, з яких майже 19,5 тисяч з встановленими прізвищами [122, s. 1038]. Не беремося заперечувати поданих цифр, оскільки не маємо для цього жодних поважних підстав. Зазначимо тільки, що контрбстеження волинських сіл, проведене в деяких повітах місцевими вітчизняними ентузіастами (наприклад, у Володимир-Волинському районі його мешканцем Ярославом Царуком) засвідчило перевищення кількості жертв, встановлених польською стороною.

Існує також велика різниця в кількості загиблих на Волині українців з вини поляків, що подають В. і Є. Семашки і цей волинський краєзнавець. На думку перших, в ході боїв з польськими збройними формуваннями загинуло трохи більше 300 українських повстанців. Ще трохи більше 100 було вбито внаслідок „відплатних акцій” польських партизанів [122, s. 1069]. Я. Царук подає, що

тільки на Володимирщині з рук поляків загинуло 836 українців [122, s. 1061].

Відсутність офіційної інформації щодо кількості загиблих українців можна пояснити тільки тим, що подібні до польських підрахунки в Україні ніхто ніколи централізовано не провадив. Лише останнім часом з ініціативи Волинського державного університету ім. Лесі Українки та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ця робота начебто розпочата. Але, на жаль, на сьогодні українські історики ще не готові представити свої узагальнюючі дані.

Тепер висловимося з приводу деяких, на наш погляд, найбільш принципових для розуміння обговорюваної проблематики, тверджень В. і Є. Семашків. Перше з них стосується оцінки характеру українсько-польських відносин на Волині напередодні війни. Польські автори пишуть про те, що у передвоєнні роки прояви ворожості з боку українців по відношенню до поляків, що проживали на Волині впродовж багатьох поколінь, були поодинокими. Тому для більшості місцевого польського населення ті акції, що були спрямовані проти них під час війни їх співмешканцями, донедавна "добрими сусідами" і "приятелями", виявилися цілком несподіваними і незрозумілими [122, s. 1033].

Втім, добре відомо, що саме напередодні війни українсько-польські взаємини переживали період чергового напруження. Провину за це, безсумнівно, ніс польський урядовий табір, який по смерті маршала Ю. Пілсудського в 1935 р. удався до примусових заходів щодо українців, метою яких стала швидка їх денационалізація та державна асиміляція. Символом цього нового курсу польських властей стала

також відставка волинського воєводи Г. Юзевського в квітні 1938 р.

Нагадаємо, що політика останнього передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади, і особливо в самоуправлінні та кооперації. Але через шалений опір польських націоналістів вона зазнала невдачі. У Варшаву надходили численні скарги та доноси на Г. Юзевського з приводу його заходів. В одному з них колишній президент м. Луцька підполковник М. Венжик у грудні 1936 р. написав міністрові військових справ генералові Т. Каспшицькому, зокрема, таке: “На основі власних спостережень, а також з погляду працівників суду, прокуратури, військових, організації “Стшельци”, Союзу землевласників та просто багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі” [2, с. 25]. Як бачимо, цей лист дещо підважує твердження В. і Є. Семашків про нібито “цілком доброзичливі стосунки”, що панували на Волині між українцями і поляками напередодні війни.

Можемо зацитувати фрагмент з мемуарів ще одного сучасника тих подій, тепер вже українця, який характеризує ставлення волинян до поляків у зв’язку з діями останніх на сусідній з Волинню Холмщині в 1938-1939 роках. Діяч мельниківської ОУН Г. Стецюк з приводу тих дій зазначав:

”Польський ураган ломав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і це все діялося у 20-му столітті,...з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, при підтримці Ватикану...В моєму серці ненависть горіла наче вулкан до поляків за знущання над народом, священниками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди“ [229, с. 14-15].

Наступне положення польських дослідників, що привернуло нашу увагу, сформульоване таким чином: “Визначення УПА як повстанської армії, що спрямовувала свої дії проти польської держави, з точки зору міжнародного права є помилковим, оскільки під час війни українські націоналістичні боївки виступали не проти польських властей, а лише проти польської людності” [122, s. 1013]. Цю тезу автори книги намагаються аргументувати тим, що в роки війни Польща перебувала під іноземною окупацією і існуюча в підпіллі польська цивільна влада не контролювала суспільного життя українців. Крім того, на їх думку, в момент виступу ОУН і УПА проти польського населення на Волині і навіть ще впродовж півроку на більшості її території не існувало польських збройних сил. Партизанські загони АК були створені тут тільки тоді, коли українські націоналісти мали на своєму рахунку близько двох третин жертв з числа місцевих поляків [122, s. 1013].

Вивчаючи вже тривалий час причини або мотиви, які спонукали саме керівництво ОУН-Бандери і командування УПА до масової антипольської акції на Волині, ми дійшли наступного висновку. Місцевий міжнаціональний українсько-польський конфлікт був викликаний не присутністю тут партизанських загонів Армії Крайової, які дійсно були

створені лише у відповідь на згадувану акцію, і не наявністю на українських етнічних землях політичного представництва польського емігрантського уряду, яке за будь-яких умов мало втілювати в життя урядові плани по збереженню за повоєнною Польщею її “східних кресів”, хоча обидва згадані чинники зіграли свою роль у тих подіях.

Безпосереднім мотивом для започаткування, а головне продовження масової антипольської акції на Волині впродовж 1943-1944 рр. значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки всілякими шляхами намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торгівельний апарат окупаційної німецької влади, створювали тим самим для себе фундамент, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки гітлерівської Німеччини. Саме такий стан речей, що склався на Волині навесні-влітку 1943 р., констатували добре обізнані з ситуацією на окупованій території радянські оперативно-чекістські групи, німецькі функціонери і звичайно ж представники місцевої української громади.

Той факт, що польське населення на Волині було малочисельним (не більше 16 % від загальної кількості), але воно безвідносно до того прагнуло відігравати тут роль господаря, в тому числі у відносинах з окупаційною владою, тим більше після того, як німецьку поліційну службу полишило близько п'яти тисяч місцевих українців і втекло в ліс, щоб розпочати боротьбу проти цієї ж окупаційної влади, не міг не насторожити українських політичних провідників на Волині і не призвести до загострення й без того напружених українсько-польських взаємин.

Трагізм ситуації, що виникла на Волині, полягав, насамперед, в тому, що нібито цілком спочатку вмотивована з точки зору українських національних інтересів антипольська акція дуже швидко набула небачених за масштабом обертів і надзвичайно кривавого характеру, здійснювалася завдяки участі в ній сільського люду, озброєного тим, що потрапило під руку, в найжорстокіший спосіб і охопила об'єктивно здавалося б загалом безвинних людей, в тому числі старців, жінок і дітей. А це вже був злочин.

Можна сказати й так, що польській людині Волині, а пізніше й Східної Галичини довелося з надлишком розплатитися і за довоєнну помилкову політику урядів Другої Речіпосполитої по відношенню до українців, і за власні уявлення та погляди щодо тієї політики, які, між іншим, добре відбиті в документації так званої “польської підпільної держави”.

В одному з таких документів, а саме в звіті до Варшави командування АК Львівського регіону від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося, наприклад, наступне: “Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим землям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення” [135, к. 55]. Як то кажуть, без коментарів.

Далеко не останню роль в появі у керівництва ОУН-Б та командування УПА намірів з “деполонізації” західно-українських земель відіграв також факт співпраці поляків з радянськими партизанами і особливо з оперативно-чекістськими групами НКВС, які робили своїми базами польські поселення і примушували їх мешканців усіляко допомагати собі, іноді навіть залучаючи до розвідницької та диверсійної антинімецької, а нерідко і антиупівської діяльності. Часто поляки самі охоче йшли на таку співпрацю, передусім коли вона була спрямована проти українських повстанців. Зрозуміло, що подібну участь поляків в радянських діях оунівці розцінювали як таку, що принципово суперечила їхнім власним інтересам в боротьбі з ворогом № 1 – СРСР і жорстоко мстилися польській місцевій людині.

І в цьому випадку, на наш погляд, слід говорити і про ту роль, яку свідомо чи несвідомо, але об’єктивно відіграла в українсько-польському конфлікті радянська сторона. Після “пацифікацій” польських сіл чи то німцями, чи то упівськими загонами за співпрацю з радянськими партизанами, керівники АК аби уникнути по-можливості надалі цих репресивних заходів забороняли місцевим польським поселенням приймати в себе “червоних” і продовжувати з ними співпрацю. У відповідь на небажання поляків підкорюватися, радянські партизани неодноразово вдавалися до вбивств (іноді арештів) командуючих польських аківських або проаківських формувань, причому навіть тих з командуючих, з якими ще вчора вони проводили спільні антинімецькі дії.

Так, в червні 1943 р. під час візиту до штабу радянського партизанського загону Д.Медведева, що розташовувався

біля с. Левачі Костопільського повіту, було застрелено поручника Л.Ошецького за нібито його спротив спробам радянських партизанів роззброїти членів польської бази самооборони в районі Старої Гути [125, s. 34]. В листопаді 1943 р., повертаючись з прийому у командира радянських партизанів М.Прокоп'юка, неподалік с. Пшебраже під Ківерцями було вбито командуючого загону АК поручника Я.Рерутко [126, s. 143]. В грудні 1943 р. в розташуванні загону М.Наумова було заарештовано іншого керівника партизанського загону АК капітана В.Коханського. Незабаром він опинився в радянському таборі [131, s. 204]. Гадаємо, цих прикладів достатньо.

Згадаймо і про те, що вже в 1944-1945 рр. представники органів радянської влади охоче залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих “винищувальних загонів”, тим самим, безперечно, загострюючи українсько-польські взаємини.

Насамкінець, хотіли б прокоментувати, на наш погляд, цілком помилкове твердження авторів книги про те, що: “Співпраця між ОУН і нацистами на Волині в справі нищення поляків не уривалася впродовж усієї війни і припинилася тільки з вигнанням німців звідти Совітами” [122, s. 1081].

Зі збережених оунівських, німецьких, і, зрештою, польських та радянських документів нам не відомо жодного, в якому йшлося б про будь-які домовленості між ОУН і нацистами з проведення спільних антипольських акцій, метою яких було б нищення на Волині місцевої польської цивільної людності.

Адже не могла викликати схвального ставлення з боку німецької окупаційної влади масштабна акція УПА,

спрямована проти польських селян, а головне проти польських працівників місцевих адміністративних органів, що відали службами охорони лісів і держмаєтків (лігеншафтів), яка не тільки підривала підтримуваний за всяку ціну окупантами порядок та спокій у себе в тилу, а й заважала вчасно і без будь-яких втрат збирати врожай, необхідний для постачання вермахту на сході. Невипадково німці на Волині допомагали навіть зброєю тим польським базам самооборони, щоб ті могли захистити себе від УПА, звідки вони вивозили збіжжя (наприклад, колонія Гали неподалік Сарн).

На Третьому надзвичайному великому зборі ОУН-СД, що відбувся в серпні 1943 р. на хуторах у 2-3 км від села Золота Слобода Козовського району на Тернопіллі, звільнений на той час з посади “урядуючого” провідника Микола Лебедь навіть стверджував, що УПА скомпрометувала себе своїми діями проти поляків, що ці дії провокують німців на нищення українських сіл у відповідь. Принаймні, така інформація зафіксована в протоколі допиту в НКВС від 25 серпня 1944 р. учасника цього ж Збору, члена Центрального проводу ОУН Михайла Степаняка [41, с. 19].

В будь-якому випадку, не викликає сумніву, що гітлерівці використали антипольські дії УПА для набору до своїх поліційних формувань тих місцевих поляків, які були налякані цими діями, а також для перекидання на Волинь польських жандармських частин з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до антиупівських акцій та репресивних заходів щодо цивільної української людності.

Вже в березні-квітні 1944 р. під час контактів члена Центрального проводу ОУН-Б Івана Гріньоха з представ-

никами німецької служби безпеки і поліції в Генерал-губернаторстві останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій, на що той відповів, що ОУН зробить це, але за умови “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети – боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них” [136, арк. 179].

Таким чином, будучи загалом зацікавленою в підтримуванні стану ворожнечі між українцями і поляками, німецька окупаційна адміністрація, однак, не прагнула до того, щоб ця ворожнеча набула форм масового збройного зіткнення між ними або обопільних “паціфікаційних” рейдів, які б вона не змогла поставити під власний контроль.

Зрештою, віддамо все-таки належне авторам книги за їхні кропітку працю і прагнення зберегти пам’ять про ту людську трагедію, а також наголосимо на необхідності того, щоб і вітчизняні дослідники, наслідуючи польський приклад, у найближчий час підготували збірку спогадів волинян, котрі тою чи іншою мірою постраждали в роки Другої світової війни від дій різних польських формувань та угруповань.

Якщо спробувати підсумувати загальну позицію польських істориків обох вищевказаних груп (“ревізіоністів” і “традиціоналістів”) з найбільш дискусійних проблем українсько-польських взаємин часів війни та перших повоєнних років, то вона виглядає приблизно наступним чином. Причини здійснення польською владою примусової переселенської акції “Вісла” в 1947 р., на їх думку, слід пов’язувати з усією попередньою діяльністю ОУН і УПА, як на території Західної України, так і у так

званому “Закерзонні” (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя).

Щодо дій формувань УПА на Волині і в Східній Галичині, то всі польські науковці без винятку визнають їх “злочинними” стосовно місцевої цивільної польської людності. Різниця між ними в поглядах полягає лише в тому, що “ревізіоністи” вважають, що ОУН і УПА мали на меті тільки усунути поляків з етнічних українських земель, тоді як “традиціоналісти” впевнені в тому, що це був “геноцид щодо польськості”. Причину подібної діяльності вони вбачають в характері ідеології ОУН та співпраці цієї організації з нацистами. Перші радше звертають увагу на помилкову національну політику стосовно української меншини польської влади в міжвоєнний період, а також на можливість німецьких та радянських провокаційних дій.

Більшість польських науковців визнають також, що мали місце антиукраїнські акції формувань АК, які так само іноді носили відверто злочинний характер. Але якщо частина з них виправдовує ці дії, вважаючи їх, з точки зору людської психології, цілком зрозумілими в тій ситуації, як, між іншим, і намагання поляків спертися на підтримку німців або радянських партизанів, то інші, більш помірковані в подібних твердженнях дослідники, наголошують на необхідності продовжити вивчення проблеми.

Щодо “Закерзонського краю”, то тут вони всі розмірковують таким чином. Український підпільний рух мусив бути знищеним, оскільки жодна країна не допустила б існування на своїй території будь-якого підпілля. Деякі щоправда схильні вважати, що для цього не обов’язково було виселяти цивільне населення (150 тис. лемків). Воно

могло бути зосереджене в поселеннях-таборах, котрі б ретельно охоронялися військами, а після завершення боїв людям треба було дозволити повернутися на свої місця проживання.

Цілком відмінну позицію стосовно акції “Вісла”, а також її взаємозв’язку з попередньою діяльністю ОУН і УПА в Західній Україні, займають польські історики (й не лише історики) українського походження Є.Місило [137-138], Р.Дрозд [139-140], М.Сивицький [141; 329, с. 241-248], В.Мокрий [142, s. 13-22], які належать до окремої групи дослідників в польській історіографії. Вони, як правило, акцентують свою увагу не на тому, чи потрібна була ця акція, або ні, а намагаються довести, що загони УПА на території Закерзоння вели, головним чином, оборонні бої, тоді як польські комуністи реалізовували довоєнні шовіністичні політичні концепції ендеків (Строніцтво народове) щодо вирішення проблеми української меншини в Польщі.

Неправдивим, на думку деяких з них, є також погляд, що діючі в Польщі сотні УПА прийшли із Західної України, а депортація українців в 1947 р. стала помстою за вбивства поляків у 1943-1944 рр. на Волині та в Східній Галичині. Таким чином, наприклад, вважає Р.Дрозд, ще й досі польському суспільству нав’язуються погляди про провину самих українців і цим морально виправдовується примусове переселення цивільної людності, проведене в рамках операції “Вісла” із застосуванням незгідного з міжнародним правом принципу колективної відповідальності.

Р.Дрозд услід за деякими польськими істориками (Т.Ольшанський, Г.Мотика) стверджує, що конфлікт в

Західній Україні проходив між українцями і поляками, котрі там проживали, між УПА і АК. Тому не повинні відповідати за ті трагічні події українці в Польщі, які не брали в них участі, не можна засуджувати і карати за це всього народу. Польські комуністи в даному випадку не керувалися помстою за Волинь, хоч їхня пропагандистська машина і намагалася це довести. Останні, не маючи надійного опертя в суспільстві, хотіли підіграти і тим самим сподобатися полякам, які у більшості вороже ставилися до українців і висловлювалися за їхнє виселення [140, s. 66].

З приводу останнього твердження Р.Дрозда про те, що польські комуністи в своїх діях не керувалися помстою за Волинь, варто, однак, зауважити наступне. Інший відомий польський дослідник українського походження, що заклав солідну документальну основу під вивчення цієї проблематики, Є.Місило у вже згадуваній збірці документів “Акція “Вісла” підкреслює, що, на його погляд, антилюдяний характер переселень українців у 1945-1947 рр., безсумнівно, мав зв’язок із спрямуванням до акції дивізій, сформованих з поляків, які походили із Західної України і, зокрема, з Волині. На підтвердження цієї думки він, наприклад, цитує рапорт комісії Генштабу Війська Польського від 30.01. 1946 р. у справі зловживань, допущених 3-ю Поморською дивізією піхоти: “Окремо варто згадати про акти мордувань українців. Ті, хто їх здійснює, керуються почуттям помсти” [138, s. 15].

На цей, до речі, аспект українсько-польського конфлікту тих часів, звертають увагу і деякі вітчизняні історики. Наприклад, Я Дашкевич дотримується такої думки: “Слід відверто сказати правду, що це був акт (акція “Вісла” –

пояснення моє - І.І.) помсти за велику волинсько-галицьку програпу війну. Акт помсти, що виявився у застосуванні принципу збірної відповідальності до цивільного населення лише тому, що воно було українським, а не до безпосередніх винуватців”. І далі: “Правда, тут треба внести певну поправку на ментальність. Не лише помста за Волинь і Галичину, але й за те, що український народ був нечемний, підступний і невдячний. Лише невідомо, за що він повинен бути вдячний” [143, с. 28].

Останню групу праць польської історіографії, яку слід згадати, становлять збірники документів, що були видані у післявоєнний період еміграційними полоністичними дослідницькими установами, зокрема, Інститутом історії ім. ген. Сікорського та Центром дослідження польського підпілля (Studium Polski Podziemnej) у Лондоні [100-106]. Вони містять чимало інформації стосовно діяльності як АК, так і українських збройних формувань в 1942-1945 рр на землях спільного проживання українців і поляків.

Видавництво “Культура” в Парижі регулярно видає кварталник “Історичні зошити” (“Zeszyty Historyczne”), де систематично публікуються статті з українсько-польської проблематики часів війни.

Таким чином, як бачимо, незважаючи на вагомий внесок вітчизняної і зарубіжної історіографії в наукову розробку вище зазначеної теми, вона потребує подальших досліджень з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки і розгляду проблем українсько-польських взаємин в роки Другої світової війни і, зокрема, тих аспектів цих взаємин, що пов’язані зі збройним протистоянням.

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельну базу будь-якого дослідження з діяльності польських підпільних військово-політичних структур у роки війни в Західній Україні за відродження Польської держави в її довоєнних кордонах і викликане цим протистояння з такими ж українськими самостійницькими силами має складати, в першу чергу, широке коло документальних матеріалів, як з архівів Польської Республіки, так і вітчизняних. До нашого дослідження ми намагалися залучити, насамперед, ті, котрі ще ніколи не публікувалися ані в Україні, ні поза її межами, і в другу чергу - вже опубліковані.

Величезна кількість архівних джерел, що висвітлюють побудову організаційно-територіальної структури і діяльність Армії Крайової на західноукраїнських землях за часів німецької окупації, зберігається в Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych – AAN) [151-157] і архіві Військового історичного інституту в Рембертові (Wojskowy Instytut Historyczny – WIH) [158-166].

Зокрема, звіти волинського і львівського командування АК [155, 158, 159], рапорти політичних представників (делегатів) польського емігрантського уряду за 1942-1944 рр. [154, 164] знайомлять із завданнями та масштабом дій місцевих аківських підпільних структур з підготовки до всезагального антигітлерівського повстання в Польщі, яке мало вибухнути наприкінці війни, головним чином, на етнічних польських землях, зіткнення з радянськими

військами на випадок просування останніх на Захід. Їх зміст переконує в тому, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а створення, наприклад, на Волині баз самооборони і проаківських партизанських загонів, на відміну від їх появи в Генеральній губернії, стало вимушеним заходом і значною мірою реакцією на дії УПА.

Ми прагнули до критичного підходу в оцінці документів, усвідомлюючи те, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені. Враховуючи, наприклад, існування розбіжностей між показниками, що подавалися місцевими керівниками польського підпілля про кількісний склад АК в Західній Україні і наслідки її бойових дій та інформацією про це, яку надсилало до Лондону Головне командування АК, що знаходилося в Варшаві, автор намагався уточнити статистичні дані про дійсний стан останньої і реальні результати її, передусім, антинімецької боротьби.

Окрім того, на відміну від АК, організаційно-територіальна структура політичного представництва польського емігрантського уряду на території Західної України в документах відображена набагато гірше. Невипадково, окреме дослідження з цієї проблеми в польській історичній літературі досі відсутнє. Тому стан польського політичного підпілля, зокрема, так званої Делегатури уряду, нами реконструйовано лише пунктирно, а наголос зроблено на аналізі найважливішої ділянки її роботи – зі збору інформації про злочини проти польської цивільної людності гітлерівців, радянських органів влади, бойовиків ОУН і воїнів УПА, представників інших українських збройних угруповань, а також української допоміжної поліції.

Ці ж звіти, а також величезна колекція матеріалів та спогадів безпосередніх учасників подій, переважно, з архіву Військового історичного інституту [160-162] і Архіву історії селянського руху (Zakład Historii Ruchu Ludowego) [167-171] дають певне уявлення про характер українсько-польського протистояння в ці роки, зокрема, про кількісне співвідношення антиукраїнських акцій польських партизанських загонів на Холмщині і антипольських виступів УПА на Волині та в Східній Галичині, кількість жертв серед цивільного населення, основні форми його самооборони.

В документації Політичного представництва польського емігрантського уряду (Делегатура) на окупованих землях і в особистому архіві польського міністра та першого польського посла в СРСР часів війни Станіслава Кота [171] можна відшукати численні огляди подій українського життя, аналітичні довідки з характеристиками національно-визвольних програм і планів ОУН, проекти розв'язання українського питання, складені різними польськими діячами, тощо. Вивчення останніх переконує в тому, що польський військово-політичний провід ні за яку ціну не збирався відмовлятися від “східних кресів” II Речіпосполитої, а створення повоєнної української суверенної держави вважав можливим лише на Надніпрянщині.

Зібрання документів ОУН та інших українських політичних партій і організацій (відозв до української і польської людності, газетних видань, матеріалів про українсько-польські переговори), частина з яких, як з'ясувалося, у вітчизняних архівах не збереглася, також певною мірою характеризують наміри командування УПА щодо польського населення західноукраїнських земель,

причини антипольських виступів, реакцію на них різних українських політичних сил.

Зауважимо, що ми намагалися представити якомога ширшу документальну основу описуваних подій, залучаючи до їх аналізу і вперше вводячи в науковий обіг, насамперед, матеріали польських архівосховищ. Переклад документів з польської мови здійснювався таким чином, щоб не спотворити їхнього змісту. Зрозуміло, що переважна їх більшість подається зі скороченнями, які, однак, також не змінюють загального змісту документа. Втім, у тих випадках, коли польські матеріали суперечили інформації, вміщеній в документах вітчизняних архівів і українській науковій літературі (скажімо, про те, хто виступав ініціатором і учасником виконання тої чи іншої збройної акції, спрямованої проти цивільної людності, або якою була кількість жертв), автор намагався на це вказувати.

Як приклад подамо такий факт. Між українськими і польськими істориками досі точаться гострі суперечки з приводу того, хто був відповідальним за масовий злочин, скоєний 28 лютого 1944 р. в с. Гута Пеняцька на Бродівщині, коли під час “пацифікації” села загинуло понад 500 його польських мешканців. Якщо в українській історіографії поширений погляд, що відповідальність за ті події лежить на німецькому каральному загоні, то польська історіографія покладає провину за злочин на галицьких добровольців, покликаних до дивізії СС-“Галичина”. Першу версію подано, зокрема, в останній і добре задокументованій праці з історії дивізії львівського історика А.Боляновського [172]. З дослідження видно, що автор частково ознайомлений з матеріалами польських архівів. Однак, про звіт польського

діяча Делегатури польського уряду про події в с. Гута Пеняцька, складеного нібито на підставі свідчень урятованих очевидців, він не згадує. Отже, або цей звіт йому не відомий, або дослідник до нього не звертається з якихось інших міркувань.

Тут вкажемо на те, що зміст звіту [255, к. 89] свідчить не на користь галицьких добровольців. І саме під таким кутом зору, тобто під кутом відповідальності за злочин “функціонерів СС-“Галичини” і українських націоналістів” варшавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу від червня 2001 року веде слідство в цій справі [173, s. 16]. Судова справа розглядається на підставі польського законодавства, оскільки, як вважають слідчі, злочин скоєно українцями - громадянами Польщі, мешканцями Східної Галичини, яка до 1945 р. формально належала II Речіпосполитій.

До речі, одночасно комісією ведеться слідство й в справі масових вбивств загонами Армії Крайової і Батальйонів Хлопських “польських громадян українського походження” під час так званої “грубешівської революції” 9-10 березня 1944 р. в Сагриню, Ласкові, Шиховицях та інших українських поселеннях Грубешівського повіту, а також у справі злочинів проти цивільної української людності – мешканців сіл Павлокома і Малковиці Перемишльського повіту, Завадка Мороховська Сяноцького повіту, Верховини Хелмського повіту, скоєних у 1945-1946 рр. як польськими партизанськими угрупованнями, так і підрозділами Війська Польського. Сподіваємось на об’єктивність комісії у вивченні всіх цих справ.

Діяльність польського підпілля в Західній Україні в період 1939-1941 і 1944-1945 років частково відбита в

матеріалах, що переходять в Східному архіві наукового осередку “Карта” (Archiwum Wschodni. O[rodek Karta] [174], Центральному військовому архіві (Centralny Archiwum Wojskowy – CAW) [175] та відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету (Gabinet r’kopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego) [176].

В архіві осередку “Карта” міститься частина паперів з колекції генерала В.Андерса, що була передана до Варшави із Гуверівського інституту (Стенфорд, США). Вона складається із повідомлень польських громадян, які були в 1939-1941 рр. заарештовані і депортовані радянською владою із західних областей України на північ і захід Радянського Союзу, а пізніше, після амністії 1941 р., опинилися в Польській Армії в СРСР. Як відомо, в 1942 р. остання евакуювалася до Ірану. Завдяки цьому інформація колишніх польських мешканців Волині і Східної Галичини була ретельно списана, збережена і сьогодні вона дає яскраве уявлення про характер пануючого на цих землях у той період політичного устрою.

Документи двох інших інституцій характеризують взаємовідносини формувань АК і командування Червоної армії на заключному етапі війни.

Загалом варто відзначити, що діяльність польських військово-політичних структур в Західній Україні на радянських часів представлена в польських документах значно гірше, ніж та сама діяльність за часів німецької окупації. Причина цього полягає в тому, на що ми вже вказували, але наголосимо ще раз. Через оперативність заходів і вдалу агентурну роботу органів НКВС, через масовий характер арештів, здійснених Москвою і Києвом серед польських підпільників, їхні плани з проведення

антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише планами. Про останні ми радше дізнаємося, так само, як і про характер завдань, поставлених перед підпільниками польським емігрантським урядом і центральним військовим командуванням, не стільки від них самих чи з їхньої конспіративної документації, скільки з карно-слідчих справ заарештованих польських діячів, складених працівниками НКВС. Тому описуючи діяльність польського підпілля в Західній Україні в 1939-1941 рр., легше відобразити не так конкретні її форми та напрямки, як основні методи і засоби боротьби з ним радянських спецслужб.

Значний інтерес для вивчення історії антирадянської і антигітлерівської боротьби поляків упродовж усієї війни становлять матеріали, підготовлені Центром дослідження польського підпілля (Studium Polski Podziemnej) в Лондоні [177]. В них, зокрема, простежується яким чином польський емігрантський уряд підтримував майже постійний зв'язок із підпіллям на окупованих територіях Польщі і Західної України та впливав на його діяльність.

З матеріалів вітчизняних архівів, що допомогли у дослідженні теми, насамперед, слід назвати ті, що зберігаються у фондах крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях [178], з'єднань Української повстанської армії “УПА-Північ” [179], Української добровольчої стрілецької дивізії СС “Галичина” [180] та фонді-колекції трофейних документів про співробітництво українських націоналістів і керівництва УПА з німецько-фашистським окупантами [181] Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України в Києві. Вони допомогли провести порівняльний аналіз

інформації, яка міститься в джерелах і наукових дослідженнях українського та польського походження.

Так, наприклад, дуже важливими для розуміння причин і характеру українсько-польського протистояння, а також з погляду співставлення з польськими матеріалами були численні керівні та звітні документи ОУН і Головної команди УПА (УПА-Північ) та підлеглих їй груп (військових округ) “Турів”, “Заграва”, “Богун”, що діяли на території Волині.

Вони, зокрема, дали уявлення про характер антиукраїнських акцій польських боївків на Холмщині, а також про те, як їх сприймала українська сторона (матеріали політичної референтури ОУН), про дії польської допоміжної поліції на Волині, спрямовані знов таки проти місцевої української цивільної людності (матеріали політичної референтури ОУН), про масштаб і географію антипольських збройних акцій окремих підрозділів УПА (накази та звіти 1-ої групи УПА, підписані І.Литвинчуком “Дубовий”, М.Левицьким “Славута”; звіти бойової групи командира “Бористена” за підписом Д.Корінця; звіти відділів групи “Богуна” під командою “Крука” (І.Климишина), “Черника” (Д.Казван) та ін.), про причини невдачі переговорів між ОУН-Б і АК щодо укладення угоди про порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття (матеріали політичної референтури ОУН) тощо.

Не менш цінний матеріал для розуміння того, яку позицію займала ОУН-Б в польському питанні, дають трофейні німецькі документи, частина з яких раніше була опублікована в “Українському історичному журналі” [38]. Особливу увагу привертає інформація про переговори між співробітниками служби безпеки і поліції в Генеральній

губернії та членом ОУН-Б І.Гриньохом (псевдо Герасимівський), який, як говориться в документах, був нібито уповноважений для цього Центральним проводом.

Сказане останнім про українсько-польські взаємини одному з німецьких чиновників під час розмови, що проходила 5 березня 1944 р. на конспіративній квартирі в Тернополі, в звіті командуючому цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковнику поліції Біркампу підсумовувалося таким чином. Зі слів І.Гриньоха: „...Група ОУН під керівництвом Бандери ніколи не вважала своїми противниками...поляків. Нелегальна боротьба з ними проводилася лише тому, що вони тероризували українську меншину. За відсутності цього терору з боку поляків, безперечно, виникла б можливість жити з ними в мирі...Відповідальність за терор, що досі триває між українцями і поляками, група ОУН покладає виключно на польську сторону. Спочатку ОУН намагалася закликати поляків до розважливості різними конструктивними пропозиціями. Але поляки недооцінили силу українців і, особливо, силу групи Бандери. Посилення терору проти українців змусило бандерівську групу ОУН відповісти на удар і віддати наказ своїм бойовим підрозділам відповісти на польський терор актами помсти, за що організація бере цілковиту відповідальність на себе...” [136].

Для порівняльного аналізу було використано також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України в Києві [182-184] та трьох обласних архівів - Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) [185], Державного архіву Волинської області (ДАВО) [186], Державного архіву Рівненської області (ДАРО) [187].

Важливість цих документів полягала, насамперед, в тому, що були вони різного походження, а отже дозволяли подивитися на одні й ті самі події очима чотирьох воюючих сторін. В ЦДАГО і ДАВО автор вивчав документацію Українського штабу партизанського руху (УШПР), а також окремих керівників цього руху, яка проливала світло на характер доволі непростих взаємовідносин польського населення і аківського підпілля в Західній Україні з радянськими партизанськими загонами, особливо з тими з останніх, що створювалися виключно з метою проведення розвідницької і диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів.

В донесеннях до УШПР О.Федоріва, В. Бегми, М. Прокоп'юка, а також командирів радянсько-польських загонів Р.Сатановського, Ю. Собесяка, М.Куницького, Ст. Шелеста та ін., у розвідзведеннях УШПР до М.Хрущова і Д.Коротченка є також чимало цікавих свідчень про перебіг українсько-польської боротьби на територіях Рівненської, Волинської та інших областей Західної України в 1943-1945 рр. В документації фонду ЦК Компартії України містяться ще й інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, які дають можливість поглянути на участь в ньому українців і поляків очима фактичних господарів становища на окупованих територіях України.

В ДАРО переховуються, окрім усього іншого, численні матеріали двох груп (військових округ) УПА “Заграда” і “Богун”, що діяли саме на Рівненщині. Вони доводять, наскільки українські повстанці були сповнені рішучості позбутися поляків на території своїх повстанських дій, а також яку безкомпромісну позицію в питаннях боротьби

займала ОУН-СД по відношенню до інших українських самостійницьких рухів, зокрема, мельниківців і бульбівців, що діяли на Волині. Чимало тут знаходиться також важливих для розуміння характеру діяльності українських повстанців друкованих видань ОУН (“Ідея і чин”, “Вісті”, “Вільна Україна”) і окремих органів УПА (“Новини з фронту”, “До зброї”, “Наш фронт”).

В ДАТО автор вивчав документацію командування Тернопільського округу Армії Крайової. До речі, на сьогоднішній день цей архів є єдиним з архівних установ невідомого підпорядкування в Україні, що містить фонди саме з польськими матеріалами, які належали військово-політичному підпіллю АК.

Завдяки участі в підготовці одного з томів спільної українсько-польської видавничої серії “Україна-Польща в 30-40-і роки ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб” нам вдалося познайомитися з досі недоступними для більшості дослідників і широкого загалу матеріалами Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ) [188]. Це, головним чином, накази і спецповідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, його заступника В.Меркулова, наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова та інших співробітників цього відомства, що регламентують і висвітлюють діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України в 1939-1940 рр. з ліквідації українського та польського підпілля.

Крім архівних документів для дослідження було використано також документальні збірники, опубліковані в Україні та за кордоном і підготовлені, передусім, польськими та українськими еміграційними центрами. Головне місце серед них займають такі: вже згадувана

“Армія Крайова в документах” (“Armia Krajowa w dokumentach”) у 6-ти томах [145-150], видана у Лондоні; “Літопис УПА”, видання якого було започатковано в Торонто ще в 1975 р., а з 1989 р. в ньому бере участь і Київ (використано окремі томи, зокрема, 1-й, 2-й, 5-й, присвячені боротьбі ОУН і УПА на Волині й Поліссі [189-191], 6-й, 7-й, 21-й – УПА в світлі німецьких документів [192-194], 24-й – органу Проводу ОУН “Ідея і чин” [68], 2-й, 4-й нової серії [20, 23]); програмні постанови Організації українських націоналістів [195-196] та інші матеріали ОУН і УПА [197-198].

Прислужилися в розкритті теми й документи з історії радянсько-польських [199], радянсько-німецьких [200], німецько-польських [201] взаємин передодня і часів Другої світової війни, матеріали, пов’язані з діяльністю Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі [202] та інші.

Втім, історія українського і польського підпілля досліджувалася, передусім, що зрозуміло, на підставі власної документації відповідно ОУН-УПА та АК і Делегатури польського емігрантського уряду, яка регламентувала всі сфери життя обох незалежницьких рухів в умовах окупації, в тому числі форми, методи, засоби і кінцеву мету їхньої боротьби.

В цьому плані при визначенні мотивації дій ОУН для нас було важливим і показовим наступне положення з постанови Великого збору цієї організації, що відбувся в днях 28.I - 2.II.1929 р.: “Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання створили та закріпили, Організація

Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад” [195, с. 12].

Погоджуючись з тим, що форми і засоби українсько-польської боротьби значною мірою відповідали умовам війни й усі сторони, задіяні у військовому конфлікті, порушували існуючі норми міжнародного права, керуючись, насамперед, “правом сильного”, автор, однак, вважає, що їх слід оцінювати в світлі положень про злочини проти людяності, що містяться в Статуті Міжнародного Військового Трибуналу від 8 серпня 1945 р., а також в “Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду” Організації Об’єднаних Націй від 9 грудня 1948 р.

Тут відзначимо і таке, що для виправдання воєнних злочинів нерідко посилаються на протиправну поведінку протиборствующої сторони як підставу для допустимості цих злочинів. Однак, безвідносно до цього, у Женевських конвенціях від 1949 р., які в свою чергу базуються на нормах XXII статті Гагського положення 1907 р. про закони та звичаї війни, чітко сформульований принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення бойових дій та покарання за порушення цих обмежень. В IV статті Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду від 1948 р. підтверджено принцип карної відповідальності осіб, яки припустилися геноциду, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими або приватними особами. Держави повинні карати осіб, які винні у скоєнні

актів геноциду, незалежно від того, чи є відповідні держави учасниками даної Конвенції, чи ні.

Значно допомогла нам в наближенні до розуміння подій шестидесятирічної давності польська і українська підпільна й офіційна преса років війни, яку довелося вивчати як у вітчизняних архівах і бібліотеках, так і в зарубіжних – в Архіві нових актів і в Національній бібліотеці у Варшаві, Ягеллонській бібліотеці в Кракові, бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві [203-213].

З польських підпільних місячників і тижневиків автор отримав, зокрема, масу найважливіших подробиць з перебігу українсько-польського конфлікту на Волині та в Східній Галичині. В них дуже часто публікувалися розповіді очевидців, яким дивом вдалося уникнути смерті під час численних нападів на польські поселення та вбивств їх мешканців українськими збройними угрупованнями різного походження. Іноді тут публікувалися матеріали й про антиукраїнські акції польських боївків.

Чимало в польській конспіративній пресі містилося звернень до української сторони з вимогою припинити антипольські акції або з погрозами залишити польські території і не чіпати польське майно, як це, скажімо, мало місце на Грубешівщині. Іноді в ній з'являлися навіть українські матеріали, наприклад, звернення Волинського українського комітету до Волинського делегата уряду із засудженням цих акцій [214, s. 1]. В № 6 тижневика АК Львівського регіону “Бюлетень Червенської землі” від 13 лютого 1944 р. висловлювався скептицизм, з яким поляки сприйняли жовтневий 1943 р. “комунікат” бандерівської ОУН про її непричетність до мордування поляків [215, s. 2].

Той же тижневик від 26 березня 1944 р. (№ 12) подавав, наприклад, інформацію про те, що під час битви під Підкаменем і Бродами радянським військам вдалося взяти в полон декілька сотень українських солдатів з дивізії СС-“Галичина”. Всі вони були відразу розстріляні в Збаразькому замку на тій підставі, що двома тижнями раніше нібито брали участь в мордуванні польських мешканців с. Гута Пеняцька, а тому не могли бути потраатовані як військово-полонені [216, с. 8].

Безперечно, не вся інформація, що подавалася в польській підпільній пресі, була перевіреною і відбивала реальний стан речей. Тому ми намагалися послуговуватися лише тою, яка знаходила підтвердження в інших джерелах, як польського, так і українського походження. Зрозуміло, що дуже багато інформації, яку автор зачерпнув з підпільних видань, залишилося поза межами цієї роботи і використовуватиметься надалі.

Завдяки знайомству з українською пресою, що легально виходила під час німецької окупації і, насамперед, з українським часописом для Волині “Волинь”, з “Українськими щоденними вістями” – органом управи м. Львова, з українським часописом в Генеральній губернії – “Краківськими вістями”, із щоденником для дистрикту Галичина – “Львівськими вістями” та іншими, вдалося чимало дізнатися важливого про те, як, наприклад, відреагували на створення “західноукраїнського крайового правління під проводом Я. Стецька” 30 червня 1941 р. різні німецькі чинники [217, с. 6], про випадки вбивств українців відступаючим польським військом у вересні 1939 р. [218, с. 4-5], про становище українців і поляків упродовж всієї війни на землях їх спільного проживання,

в тому числі про суперництво між ними в Генерал-губернаторстві та Рейхскомісаріаті Україна.

З цих матеріалів стає зрозумілою офіційна позиція в справі українсько-польських суперечностей тої частини української громадськості, яка об'єднувалась навколо Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В.Кубійовичем. Як відомо, УЦК намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участь у партійних чварах, які мали місце, передусім, у середовищі ОУН. Однак, з документів відомо, що голова УЦК, проводячи переговори з польською стороною і офіційно виступаючи із закликами, у яких засуджувалися антипольські акції, а тим більше антиукраїнські [219, с.1], нерідко перед тим консультувався з мельниківцями.

Чимало інформації для роздумів, наприклад, про діяльність української і польської допоміжної поліції в Західній Україні дали матеріали інших газет, зокрема, органу прокомуністичної організації “Гвардія Людова” (“Народна Гвардія”) газета “Боротьба”, рупора православного українського духовенства на Волині часопис незалежної української думки газета “Шлях”, тощо.

У роботі також критично використано численні мемуарні видання діячів українського і польського підпілля, які дали змогу познайомитися з особистими відгуками та враженнями учасників тодішніх подій. Особливо нам прислужилися ті з українських мемуарів (наприклад, М.Скорупського [222], Д.Шумука [223], Л.Павлишина [224], М.Данилюка [225], М.Гордієнка [226] та ін.), автори яких, як нам здавалося, беручи активну участь у боротьбі УПА, разом з тим відсторонено ставилися до внутрішньо-політичної боротьби в ОУН і “з’ясування стосунків” з поляками.

Так, зокрема, спогади курінного УПА Максима Скорупського (Макса) допомогли з'ясувати, яким був дійсний зв'язок між ОУН-Бандери і відділами УПА, а також хто був справжнім ініціатором багатьох акцій українських повстанців, в тому числі і тих з них, що спрямовувалися проти поляків.

Він про це писав таким чином: “Хоч бандерівці й заявляли, що УПА надпартійна, проте, в перший період... нею цілковито керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були. У відділах УПА були наставлені “політруки” й уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах залежали від “політруків”. У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирала що раз більше характеру всенациональної української армії. Партія чим далі тратила поводи, СБ не могла схопити цілості в свої руки. Між старшинами і вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм” [222, с. 146-147].

У спогадах представників інших українських самостійницьких рухів і військових формувань (бульбівців, мельниківців), що діяли, зокрема, на Волині (Т.Бульба-Боровець [227], К.Гірняк [228], Г.Стецюк [229], М.Подворняк [230], П.Балей [231], М. Куделя [232-233] та ін.) чимало місця присвячено якраз “українсько-

польській різанині”, а також з’ясуванню того, яку відповідальність за неї несла кожна із сторін.

Змальовуючи картину тих жахливих подій М.Подворняк, зокрема, написав таке: “У німецькій поліції, яка прийшла на місце української було багато поляків і всі вони були не місцеві, але привезені до нас десь з глибокої Польщі. Вони з великою жорстокістю нищили українське населення. Коли німці посилали їх спалити одне українське село, то вони палили п’ять-шість. Доходили також до нас чутки, що на українських землях за Бугом, в так званому Генерал-Губернаторстві, польська партизанка жахливо переслідуює наш народ. Невідомо, чи ті чутки були правдиві, Але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генерал-Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба... Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було в людей тоді жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі...” [230, с. 175-176].

Із загального протиборства між українцями і поляками більшість щойно згаданих авторів виокремлюють також внутрішню боротьбу в самому українському середовищі, яка, на їх думку, була розв’язана бандерівською спецслужбою і яка значною мірою перетворила національно-визвольні змагання за Україну на громадянську війну. Про це в

мемуарах пишуть, наприклад, Г.Стецюк, М.Подворняк і особливо багато місця цій проблемі приділяє в своїх спогадах активний учасник цих змагань на Волині Микола Куделя.

Причому останній не переносить практику згаданих спецслужб на весь український повстанський рух. “Я прошу, благаю тих добродіїв, які будуть читати ці рядки спомину, нехай не подумают мене обвинувачувати у неприхильності чи ворожнечі до вояків-повстанців, які були у Бандерівській Повстанській Армії (БПА) – вони для мене святі. Їх безсмертні, героїчні подвиги у безвиглядних боях були такими, яким не може рівнятися жодна нація” – підкреслює автор [233, с. 78].

Із мемуарної літератури, авторами якої були учасники польського повстанського руху, а нерідко водночас і українсько-польського протистояння в Західній Україні в роки війни, нами використано праці М. Фіялки [234], Г. Цибульського [235], В.Кобилянського [236], Я.Хофмана [237], А.Оліви [238], В.Романовського [239], Т.Штумберк-Рихтера [240], В.Пеховської [241], С.Пемпеля [242] та інших.

Не залишилась, зокрема, нами не поміченою думка Ст.Вронського, висловлена ним у передмові до першого видання 1966 р. (хоча ми користувалися п'ятим виданням 1990 р.) книги спогадів “Червоні ночі” керівника однієї з найбільших і найвідоміших польських баз самооборони на Волині в поселенні Пшебраже Г.Цибульського, яка стосується самої суті досліджуваної теми, а саме: “Якби в оглядовому часі не існувало програми та дій АК, що мали своєю метою повернення цих земель до Польщі, лише пам'ять про національне гноблення у міжвоєнний період,

навіть враховуючи зусилля гітлерівців, не була б у стані викликати таку масову різанину польської людності, здійснювану фанатичною націоналістичною стихією”. Ст.Вронському належить і цікава стаття про суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни [31, с. 62-69].

З радянської мемуаристики до дослідження було залучено, насамперед, книги спогадів командуючих радянських і польсько-радянських партизанських загонів, що діяли в західноукраїнському регіоні в роки війни, Д.Медведєва [243], М.Наумова [244], М.Прокоп’юка [245], О.Федорова [246], Ю.Собєсяка [247-248] та інших. Останні чимало уваги присвятили висвітленню питань про взаємини радянських партизанів з місцевою українською і польською людністю, а також про оборону поляків під час нападів на них формувань УПА.

Корисними для знайомства з деякими загальними проблемами війни 1939-1945 рр., а також зі становищем в ній українського і польського народів виявилися різнопланові за характером праці, підготовлені у різні роки, наступних вітчизняних і зарубіжних авторів: К.Паньківського [249], І.Кедрина, [387-388], У.Самчука [389], Ф.Пігідо-Правобережного [250], А.Чайковського [251], Ю.Гарлінського [252], Ч.Лучака [253], Ч.Бжози [254] та інших. Було також використано деякі довідкові видання [289-292].

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ САМОСТІЙНИЦЬКІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В 1939-1941 РОКАХ

В цьому розділі ми хотіли б на тлі загальної ситуації, що склалася в 1939-1941 рр. на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР довоєнних територіях II Речіпосполитої, нагадати про основні етапи, концепцію та мету діяльності в початковий період війни тих українських і польських військово-політичних сил, що відіграватимуть у майбутньому міжнародному конфлікті між двома народами ключову роль. Окрім того, дуже важливо, як нам здається, в цьому розділі з'ясувати, які чинники вже тоді посприяли розгортанню ворожнечі між українцями і поляками на територіях їх спільного проживання.

Отже, в українському національно-визвольному русі до кінця 1930-х років сформувалися два найбільш впливові, але цілком відмінні ідейно-політичні угруповання, що були представлені так званою ундовсько-уенерівською (петлюрівською) спілкою та Організацією українських націоналістів (ОУН). До спілки входили функціонери і прихильники УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) – найбільш авторитетної легальної політичної сили в середовищі української національної демократії в Західній Україні в міжвоєнний період та діячі Державного центру УНР (Українська народна республіка) в екзилі – єдиного легітимного носія української державності після поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр.

Керівники цього табору – лідер УНДО Василь Мудрий, президент УНР Андрій Лівіцький, міністр закордонних справ, професор Роман Смаль-Стоцький, військовий міністр Володимир Сальський та інші у своїх політичних програмах схилялися до втілення в життя так званої „прометеїстичної” концепції, що передбачала вірогідність збройного зіткнення демократичних західних країн з більшовицьким режимом СРСР, результатом якого мав бути розпад багатонаціональної радянської імперії на суверенні державні утворення. На думку цих політиків, провідна роль в реалізації „прометеїстичної” програми повинна була належати Польщі, з якою новопостала незалежна Українська держава могла утворити і федерацію. Тому діячі Спілки поширювали серед українства ідеї політичної орієнтації саме на Польщу як на найближчого західного партнера українців. Щодо спірних територіальних питань, які торкалися, зокрема, майбутнього статусу Східної Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, то вони мали бути врегульовані дипломатичним шляхом з урядами Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Кінцеву мету своєї життєдіяльності в здобутті незалежності України вбачав і другий український політичний табір – ОУН, провід якої після вбивства у травні 1938 р. Євгена Коновальця очолював один з найближчих його соратників по службі в Січових стрільцях у 1918-1919 рр. полковник Андрій Мельник. Втім, діячі ОУН негативно ставилися до будь-яких спроб співпраці з країнами-окупантами українських земель та їхніми приплічниками, до котрих зараховували, насамперед, членів уряду УНР. Оунівці схилялися до орієнтації на Німеччину, адже лише конфлікт останньої з Польщею, а в перспективі і з головним

ворогом – СРСР – давав українству надію на відродження Української самостійної соборної держави (УССД), тобто такої держави, до складу якої входили б всі без винятку українські етнічні землі.

З початком німецької агресії проти Польщі представники ундовсько-петлюрівської спілки виразно заявили себе на боці західних “альянтів”. Про це свідчила заява на останньому засіданні польського Сейму, яке відбулося 2 вересня 1939 р., керівника української парламентської групи і голови УНДО В.Мудрого про готовність українців віддати свою кров і надбання для захисту Польської держави.

“Проальянтська” позиція була чітко позначена і в декларації паризьких діячів УНР на шпальтах тижневика „Тризуб” від 1 вересня 1939 р. В ній зазначалося, зокрема, таке: „Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою незчислимих бід, безмежного нещастя і нечуваної руїни. Якби не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перепетях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі війсьній. Ми – разом з Францією, Англією і Польщею. Оддаючи себе на їх оборону, ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність. Стаючи на стороні держав, оборонців миру, проти нападника, ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника – Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення України з московських кайданів” [256, с. 1].

Після окупації нацистами Польщі і приєднання СРСР до свого складу західноукраїнських земель чимало

представників довоєнного „легального” українського табору були змушені піти у підпілля, або емігрувати до інших європейських країн. Зокрема, після зречення у Варшаві своєї посади А.Лівицьким і передання повноважень прем'єрові В'ячеславу Прокоповичу на території Франції постав новий емігрантський уряд УНР. З метою посилення впливу на західноукраїнське населення до його складу було кооптовано колишнього діяча УНДО Володимира Солов'я.

Через останнього підтримувалися контакти з членами новоутвореного у Франції польського емігрантського уряду генерала Владислава Сікорського та офіційними представниками французького і британського міністерств закордонних справ. Ці контакти не могли не бути поміченими гітлерівцями і тому під тиском останніх діячі Державного центру УНР, що залишилися в окупованій польській столиці, були змушені виступити із заявою, в якій ставилася під сумнів легітимність заходів паризьких представників УНР. Солов'ю довелося також проводити переговори на території Угорщини, Румунії та Італії з різними тамтешніми українськими політичними колами (насамперед з націоналістами з табору А.Мельника) про об'єднання зусиль у боротьбі за незалежність України, які, втім, не дали позитивних результатів.

Позиція ОУН у війні, що почалася, була частково відображена у статті „Наша нейтральність та ідеологічна війна”, опублікованій у травні 1940 р. в українському часописі „Свобода”, що виходив у США, автором якої був один з провідних діячів націоналістичного табору, член проводу Організації Євген Онацький. Останній свого часу був залучений до ОУН особисто Є.Коновальцем. Можливо тому Є.Онацький значною мірою дотримувався поглядів

свого колишнього шефа щодо того, якою має бути зовнішньополітична орієнтація ОУН під час нової імперіалістичної війни, аби від неї не постраждали, а навпаки лише виграли б українські національно-визвольні інтереси.

Він писав: „...Не маємо жодної підстави воювати на боці альянтів, бо вони підтримують шалені наміри Польщі, так само, як не маємо жодної підстави воювати на боці німецького Рейху, котрий віддав Західну Україну Москві. Жодна із воюючих сторін не висунула української проблеми, а коли б навіть висунула, то й тоді спершу необхідно уважно придивитися до того, наскільки цей крок щирий та реальний. Нашою найбільшою і, зрештою, єдиною є проблема згуртування всіх власних сил, щоб солідарно виступити не в момент гігантської боротьби нині воюючих держав, а тоді, коли їхні сили вичерпаються, коли противники захочуть спокою та відпочинку” [257, с. 114-115].

Проблема консолідації суспільства та збереження законності в забезпеченні континуїтету державності II Речіпосполитої посідала одне з перших місць і в діяльності польських політичних сил, що стояли у витоків нових емігрантських властей. Адже лише за такої умови уряд генерала В.Сікорського міг отримати мандат на легітимність дій від польського загалу.

Втім, хоча формально новий кабінет міністрів мав характер уряду національної єдності, тобто поряд з представниками довоєнної опозиції, членами чотирьох найвпливовіших політичних партій – Селянської (Стронніцтво Людове-СЛ), Національної (Стронніцтво Народове-СН), Польської соціалістичної партії (Польська

Партія Соціалістична-ППС), Партії праці (Стронніцтво праці-СП) – в ньому опинилися і діячі правлячого до війни санаційного табору, переважна більшість пілсудчиків та “народовців” виявила недовіру до нової влади. Не сподобалося багатьом політикам і те, що новий президент Владислав Рачкевич пішов на зміни в конституції 1935 р., які зробили прем’єра особою з найбільшими владними повноваженнями в „польській підпільній державі”.

Щойно створений уряд В.Сікорського був дипломатично визнаний Францією, Великобританією, Сполученими Штатами, а також іншими, на той час нейтральними країнами, хоча деякі з них через певні побоювання щодо реакції на таке визнання з боку Німеччини і СРСР намагалися цього не демонструвати [258, s. 82]. За всілякої підтримки Франції і Великобританії відбудовувалися на заході й польські збройні сили, значною мірою знищені під час вересневої воєнної кампанії 1939 року.

У початковий період війни польські політики, в тому числі В.Сікорський, недооцінювали військовий потенціал III Рейху і сподівалися на близьку перемогу своїх західних союзників – Франції та Великобританії, а отже, на швидке визволення Польщі. На таких розрахунках базувалися й польські цілі у війні, головними з яких було збереження за повоєнною країною цілковитої сувереності і територіальної цілісності, як мінімум в існуючих до вересня 1939 р. кордонах.

Хоча вже в середині листопада цього ж року під час офіційного візиту польського прем’єра до Лондону йому було заявлено про те, що поляки не повинні розраховувати на британську підтримку в справі реституції довоєнного польсько-радянського кордону, а також нагадали, що саме

Великобританія запропонувала лінію Керзона як таку, що відокремлює українські та білоруські етнічні землі від польських [254, s. 278]. Загальновідомо, що така позиція офіційного Лондону диктувалася нагальною потребою залучити до антигітлерівської коаліції СРСР.

Ставлення членів польського емігрантського уряду до факту приєднання Москвою західноукраїнських земель чітко відбито в листуванні, яке велося в цей період між Головнокомандуючим Польськими збройними силами на Заході, прем'єром генералом В.Сікорським та головою Комітету в справах країни (КСК) генералом К. Соснковським, а також в кореспонденції, що надходила до Парижа (пізніше до Анжерса) і Лондона впродовж 1939-1941 рр. [259].

Так, в документації за жовтень-листопад 1939 р. позиція польських урядовців висловлена, зокрема, таким чином: “Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території Польщі, які, можливо, робитимуться урядами або громадськістю в союзницьких нам країнах. Водночас слід переконати союзників, Ватикан і Америку в тому, що Польща повинна мати спільний кордон з Румунією. При цьому необхідно стверджувати, що українці є ненадійним партнером для союзників..., що у випадку віддання українцям Малопольщі (Галичини – пояснення моє – І.І.) Румунії буде загрожувати втрата Бессарабії і Буковини (внаслідок цього погіршаться стосунки між союзниками і Румунією), і що Східна Малопольща (Східна Галичина – пояснення моє – І.І.) є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріш буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України –

країни молодой і тому більш націона-лістичної” [260, к. 54].

Загалом ставлення польського емігрантського уряду до українського питання в початковий період Другої світової війни зумовлювалося, по-перше, довоєнними уявленнями поляків про те, ким були українці в II Речіпосполитій, до чого вони прагнули і як складалися українсько-польські стосунки в міжвоєнний період, а, по-друге, позицією, котру займали українці вже в 1939-1941 рр., тобто під час польсько-німецької і польсько-радянської воєн, а також по їх завершенню і територіального поділу Польщі між Німеччиною та СРСР.

Нагадаємо, що в міжвоєнний період прагненню українців до створення територіальної автономії в межах II Речіпосполитої польські урядовці протиставили (особливо з 1935 р.) політику “зміцнення польськості” на територіях, де проживало українське населення. На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово наvertsався в католицизм. Політика інтенсивної колонізації призводила до того, що, наприклад, у волинському повітовому місті Дубно, де проживало понад 40 % українців, не було жодної української початкової школи.

В Східній Галичині українцям було заборонено купувати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і тут створювалася так звана “загродова шляхта”. Дії польських властей були спрямовані на те, аби відокремити лемків, бойків, гуцулів від решти українського населення, аби зміцнити сокальський кордон і запобігти проникненню на Волинь впливу ОУН, що мала широко розгалужену

організаційну мережу в Східній Галичині. Коротко кажучи, політика урядів II Речіпосполитої була далека від демократизму, пошани культурних надбань українців, їх традицій, віровизнання. Влада і громадська думка трактували українців як громадян другої категорії і часто без причини принижували їх. Скажімо, в Львівському університеті навіть звернення до українських студентів українською мовою вважалося зневагою до “польськості” [261, к. 5; 262, к. 79].

Вже напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту “ненадійного українського елемента” з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі Береза Картузька.

З початком німецько-польської війни було розголошено про існування урядових планів, підготовлених у 1938 - 1939 рр. Головнокомандуючим Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, метою яких ставилося звільнення “південно-східних кресів” країни від української присутності. Стало відомо також про розроблену “народовцями”, зокрема, генералом М. Янушайтісом акцію по виселенню, а можливо, навіть і частковому фізичному знищенню українців на західноукраїнських землях [263, к. 53].

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польщу українське населення поставилося з повною

громадянською відповідальністю. Протягом першої половини вересня українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії [261, к. 5]. Особливо мужньо боролися з ворогом, беручи посильну участь в усіх важливих битвах вересневої кампанії 1939 р., українці-контрактні офіцери. Навіть у найкритичніші моменти вони сумлінно виконували накази своїх командирів і до кінця залишалися зі своїми підрозділами [264, с. 100].

Лише в другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися, чим далі, тим частіше випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів і представників поліції, напади озброєної української людності на окремі невеличкі загони відступаючого польського війська [265, к. 7].¹

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь стався під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі мало відбутися й відбулося приєднання західноукраїнських земель до УРСР і СРСР. Під час численних мітингів українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків [265, к. 8]. Тому радянська влада намагалася надати своїм суспільно-

¹Варто відзначити, що у деяких місцевостях відступаючі групи польського війська також вдалися до насильств по відношенню до українського населення, яке не приховувало своїх радісних почуттів з приводу поразки поляків.

політичним перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

Українізація торкнулася місцевих органів влади, адміністративних і торгівельних закладів, освіти, преси тощо [263, к. 6]. З усіх будинків знімали польські герби, замальовували польські назви і вивіски. Замість польських з'явилися синьо-жовті і червоні прапори. На вивішування синьо-жовтих прапорів представники радянської влади відреагували відразу ж тим, що заборонили їх і наказали негайно знищити. Місцеве українське населення попередило, щоб “воно викинуло зі своєї голови ідею створення національно-фашистської України, оскільки Західна Україна мала увійти до складу великої Радянської України” [266, к. 68-70].

В перші дні і тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України [267, к. 300].

Цьому сприяли значною мірою дії в цей період самої влади. Так, одним з перших заходів Народних Зборів Західної України, після прийняття ними 26 жовтня 1939 р. рішення про входження Західної України до УРСР, стало ухвалення декларації про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, великих державних чиновників та монастирів. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, 172 тисячі голів худоби тощо [32, с. 91].

Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття. Відкривалися дитячі садки, поліклініки, зросла кількість лікарень, а лікування стало безкоштовним. Розгорнулося житлове будівництво. Кількість шкіл з викладанням українською мовою збільшилася в 10 разів. В жовтні 1939 р. вперше у Львові в міському театрі відбувся концерт української пісні і танцю [268, с. 6-7].

Водночас у деяких повітах Волині і Східної Галичини в цей період сталися перші випадки грабунку, вбивства та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, в колонії Якубівка Бережанського повіту було спалено 53 домівки і вбито 24 особи. У відповідь на скарги поляків командуючий Українським фронтом генерал С.Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, в якій закликав “працюючих людей” до порозуміння [260, к. 70-73].

Втім, чимало представників радянських органів влади навпаки, висуваючи гасла соціальної справедливості, намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людність не потрібно було зайвий раз спокушувати цими гаслами. Адже, добре відомо, що різниця в життєвому рівні людей в міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, дійсно була разючою, і такий стан речей не міг не бути образливим для значної частини їх мешканців.

Однак, в даному випадку важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, “вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир”, тим самим підштовхували селян до нападів на

мастки польських осадників, вбивств підприємців, купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, пануючу в СРСР, а саме культивування в суспільстві ворожості до всіх цих буржуїв, тобто “людей непрацюючих”. На наш погляд, усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин в Західній Україні.

Загалом, документи свідчать, що керівникам Кремля не потрібні були ті особи, хто не відповідав встановленим в Радянському Союзі стандартам за соціальним походженням, національністю або політичними переконаннями. А тому польському осаднику, офіцеру, службовцю поліції, суспільному діячу доводилося ховатися від органів НКВС, хоча це було і важко зробити, оскільки в кожному селі було багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які нерідко самі видавали поляків до рук радянської адміністрації. З огляду на це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова або інших великих західноукраїнських міст, де вона відчувала свою численну перевагу і була впевненішою в своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади [261, к. 6].

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянська влада швидко зрозуміла, наскільки глибоко вкорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почала всілякими засобами боротися з ним. Це відбилося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно складному становищі [266, к. 110-111].

Арешти, депортації, кампанія по організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також

почали скаржитися на політику “Рад”. Багато молоді тікало за Буг, до німців, і вступало до лав української допоміжної поліції. Інформація про це, до речі, постійно надходила до польського емігрантського уряду і, зокрема, до Міністерства закордонних справ від польських дипломатичних представництв з різних країн [266, к. 118].

Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку “Рад”, яких зазнала й українська людність, вплинули на зміну її ставлення до поляків – воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським насе-ленням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поля-ків за менше лихо порівняно з більшовиками [266, к. 111].

Відомості про ситуацію на західноукраїнських землях, що різними каналами продовжували надходити до керівних органів польської влади в Парижі, змусили Комітет у справах країни на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію в українському питанні. Резолюція від 28 листопада не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійницьким представництвом. Через побоювання можливої негативної реакції з боку Москви справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці.

У вступі до цього документа зазначалося: “Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів”. Далі у пунктах резолюції передбачалося:

“1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах” [150, с. 4-5].

Голова КСК генерал К. Соснковський надіслав цю інструкцію до прем'єра для її затвердження. Однак, генерал В. Сікорський із скептицизмом поставився до намагання членів комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці в майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж, він мав сумніви, чи схвалять цю, так звану “прометеїстичну”, політику союзники [119; 121, с. 101].

З цих причин офіційна декларація уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньополітичної діяльності, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема, підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас вона проголошувала боротьбу Польщі за повернення втрачених “східних кресів” [269, с. 34].

На початку 1940 р., коли поляки дуже сподівалися на можливість нападу на СРСР з півдня союзницьких військ

на чолі з французьким генералом М.Вейгандом, в штабі Польського Головнокомандуючого з'явилося чимало планів щодо врегулювання українського питання за рахунок зруйнованої більшовицької імперії, хоча були вони в тій ситуації нереальними.

В одному з них, датованому 6-м січня 1940 р., зазначалося: “Метою організації і підтримки українського збройного руху на Київщині і за Дніпром має бути: а) диверсія у глибокому тилу більшовицької армії; б) можливий розпад Росії на окремі національно-державні утворення; в) можливе створення Української держави на Наддніпрянщині”.

Далі в плані підкреслювалося: “Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, щоб занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, ... щоб нарешті новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, які б виступали як керівники українських повстанських загонів... Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, що повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування... Збройна акція українських повстанців повинна мати такий вигляд, що вона спрямована не проти радянського солдата, а лише проти ГПУ, комуністичної партії і безбожників... Загальний напрямок всього руху має бути з території Румунії, з району середньої Бессарабії, на Черкаси, а потім або на Східну Малопольщу (Східну Галичину – пояснення моє – І.І.), або на Крим, Дон і Кубань” [270, к. 1-2].

Цей план свідчив про те, що в польських військових колах було чимало прихильників ідеї “політичного прометеїзму”. Українському питанню вони відводили чи не головну роль в реалізації федералістичної програми. На думку цих людей, створення Української держави на Наддніпрянщині в усьому мало відповідати польським державним інтересам, оскільки, по-перше, завдяки допомозі українцям в створенні їхньої власної держави, поляки могли б мирним шляхом вирішити на свою користь проблему приналежності західноукраїнських земель, а по-друге, новоутворена “Велика” Україна, уклавши унію з Варшавою, входила б до польської федерації, чим значно послаблювала б Росію і, навпаки, зміцнювала б Польщу [271].

У заяві від 8 квітня 1940 р., зробленій військовими зі штабу Головнокомандуючого, думки про “цивілізаційну” місію Польщі на сході і, зокрема, про допомогу українцям у створенні ними на Наддніпрянщині вільної і само-стійної держави повторювалися [272, к. 57-63]. При цьому підкреслювалося, що проблема створення Української держави ніяким чином не повинна пов’язуватися з питанням, кому мають належати польські “східні креси”. В цьому плані офіційна по-літика польського уряду, на думку начальника штабу полковника О.Кьондзора, мусила полягати в збереженні *status quo ante bellum*. Справа східних територій II Речіпосполитої була виключно польською внутрішньою справою і не підлягала обговоренню з українцями.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії прем’єр В.Сікорський у меморандумі до Форін-офіс у

червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Він погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю в формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні чи, принаймні, якась їх частина, силою обставин ймовірно будуть змушені поступитися своїми національно-визвольними інтересами.

Певні зміни, що відбулися в ставленні польського “лондонського” табору до СРСР, відбивала інструкція генералів В.Сікорського і К.Соснковського, надіслана в липні 1940 р. у Варшаву до генерала Стефана Ровецького - командуючого польським підпіллям, що було створено на всіх окупованих Німеччиною, а також приєднаних до Радянського Союзу довоєнних територіях II Речіпосполитої.

В ній зазначалося: “Наше ставлення до Рад як до окупанта не знало принципової зміни... Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді може доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість вже зараз мусять бути піддані ревізії гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось

порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку” [278, к. 8].

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських підпільників дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухилення українських політиків від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР територіях (хоча такі в поодиноких випадках і мали місце).

Якщо в польських урядових колах і готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то у всякому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення “соборності” українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з Москвою давали українським політикам надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без

будь-якої згоди, а тим більше до-помоги з боку Польщі та її союзників.

Тим часом, 9 серпня 1940 року на засіданні англійського військового кабінету було прийнято рішення про можливість згоди офіційного Лондону на встановлення майбутнього польсько-радянського кордону саме по лінії Керзона. Спеціальна місія британського посла С.Кріпса наприкінці літа прибула до Москви і поінформувала про це радянське керівництво [273, s. 67].

З поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього в становищі і позиції “альянтів”, була похована перспектива швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у так званому Генерал-губернаторстві, польське підпілля і, насамперед, проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ), налаштований до того часу на захоплення влади в країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише в разі необхідності актами самооборони. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушено погодитися на співробітництво з „Радами” [274].

Як вже зазначалося, капітуляція Франції призвела до значних змін і в свідомості українців (незалежно від їхніх політичних переконань), які були не на користь „альянтів”. В той час, як останні намагалися залучити на свій бік Москву, усвідомлюючи, що без неї не перемогти Німеччини, 20 червня 1940 р. під головуванням А.Лівицького у Варшаві відбулося таємне засідання в справі організації

української повстанської армії на випадок нападу німців на СРСР [67, с. 216; 275].

На території самої Франції, вже навіть після її капітуляції, неподалік Тулузи, в департаменті Арієж, біля с. Верне, розташовувався концентраційний табір, де за колючим дротом поряд з тисячами інших раніше заарештованих з Парижа, північної та східної частин країни так званих „державно-небезпечних германофілів” знаходилося і близько 200 українців, адміністративно засланих за поширювання “гітлерівських відомостей про Францію та Україну”. А в Фіво, біля Марселя, ще навіть під кінець осені 1940 р. в казармах іноземного, тобто французького, легіону сиділа маса українців, що з невідомих причин не демобілізувалися, хоча було загальновідомо, що всі ці так звані „добровольці” лише з примусу тікали до цієї частини, щоб не бути завербованими до союзної, ними зненавидженої, польської армії.

Про це, зокрема, повідомляв український тижневик „Краківські вісті”. Він також інформував про те, що згідно з рішенням командування німецької армії всі полонені українці, родини яких мешкали на терені Генерального губернаторства, мали бути протягом вересня 1940 р. звільнені з таборів полонених та відіслані до місця осілости їх родин [276, с. 5].

З цієї причини, а також з багатьох інших політики з ОУН у Генеральній губернії і на землях, що відійшли до СРСР, однозначно поставили на допомогу німців, намагаючись скористатися їхньою війною проти Москви для реалізації власних цілей. Німецькі військові і політики в свою чергу пішли на певні поступки українцям в ГГ.

Численні звіти до Лондону командуючого польським підпіллям генерала С.Ровецького свідчать про те, як поляки боляче реагували на творення німцями на окупованих територіях так званої “русинської республіки”, “виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху”. Зокрема, наводилися такі приклади, що полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов’язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, займали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, що були одягнені в польські мундири, а частково – і в синьо-жовте вбрання. Частина загонів німці випроводили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур’єрами, значно ускладнилося. На думку польського генерала, чимало українців – чи то членів Українських допомогових комітетів (УДК), чи то якихось інших українських установ, що були створені в Генерал-губернаторстві, – знаходилося на послугах абвера, Служби безпеки (СД) або навіть гестапо [146, s. 138-139].

Від початку 1941 р., у зв’язку з інтенсивною підготовкою Німеччини до агресії проти СРСР, ОУН активізувала свої зусилля в напрямку військової співпраці з нею. В спеціально створених школах у Кракові, Кросні, Закопаному, Тарнові та інших містах українська молодь здобувала поліцейні та військові навички. Частина членів ОУН було залучено до

веркшутцу (вартівних відділів), підлеглих з українського боку полковникові Роману Сушко, а з німецького – командуванню шуцмансшафтів (допоміжної поліції, у якій служили як українці, так і поляки). Значну кількість молодих українців було скеровано до напіввійськових відділів “Української служби праці” (Ukrainischen Heimatdienst), призначених для проведення будівельних робіт, головним чином, військового характеру. До війни готувалися так звані “похідні групи” ОУН, головною метою яких мало бути після звільнення української території від “Рад” формування органів місцевого самоврядування.

У першому кварталі 1941 р. було створено український легіон. Згідно з досягнутими домовленостями між ОУН-Бандери і представниками абверу він мусив воювати на боці вермахту і виконувати спеціальні завдання. Останні не були чітко визначені, але передбачали, насамперед, дії по опануванню найважливіших військових, адміністративних, господарських та комунікаційних об’єктів, а також збереженню їх від знищення відступаючими радянськими військами і загонами НКВС. У травні легіон було поділено на два батальйони (“Дружини українських націоналістів”) “Нахтігаль” під командуванням оберлейтенанта А.Герзнера і “Роланд”, яким керував майор Євген Побігущий. З огляду на те, що на території Генерал-губернаторства збройний вишкіл українців не міг відбуватися, батальйони було перенесено до Сілезії та Австрії [287].

Не слід дивуватися тому незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських “колаборантських” військових формувань і органах місцевої влади, створених у Генеральній губернії, насправді опинився великий відсоток національно свідомих українців. Останні значною

мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Безсумнівно, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини.

Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії, а створений гітлерівцями з початком агресії проти СРСР на завойованій ними території трьох польських довоєнних південно-східних воєводств – Львівському, Тернопільському та Станіславівському – дистрикт Галичина фактично “був переораний плугом німецької цивілізації”.

Важливе значення мав також той чинник, що ООН протягом тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись завдяки їм озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і можливо використати створені таким чином збройні формування в слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави - нацистська Німеччина і СРСР - вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за УССД.

Окремі українські діячі пізніше навіть розглядатимуть можливість того, що послаблена, а можливо і вже остаточно розбита Німеччина увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких

умов, розмірковуватимуть вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами буде продиктована, або, принаймні, ними пояснюватимуть свою діяльність деякі представники Українського центрального комітету на чолі з В.Кубійовичем, що спрямовуватиметься на створення в 1943 р. дивізії СС “Галичина” [303].

Не слід дивуватися також тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чужоземного ярма (в даному випадку польського), тоді як поляків – як народ, котрий вони завоювали.

Ця різниця в ставленні до місцевого населення добре простежується, наприклад, в промові генерал-губернатора Г.Франка, виголошеної ним з приводу різдвяних свят 29 грудня 1940 року. Зацитуємо уривок з неї, який, на наш погляд, не потребує коментарів: “ ...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розпутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб щезла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме

свою мирну місію під захистом німецької держави” [304, с. 1].

Польські дослідники цієї проблематики наводять приклади, коли нібито на підставі доносів з боку українців, відбувалися арешти в конспіративних осередках польського Союзу збройної боротьби, зокрема, на Люблінщині і Краківщині. Напевно, дійсно, такі доноси мали місце. Але, на наш погляд, вони, як правило, не містили якоїсь конкретної інформації про ті чи інші дії, спрямовані проти окупаційної влади. Радше за все це були загальні звинувачення поляків у нелояльності до німців. За умови суворой конспірації і поширеної недовіри до українців, останнім було дуже важко потрапити до польських підпільних структур, у той час як провокаторів серед самих поляків вистачало.

Звичайно ж діставалися до польського підпілля і члени ОУН, але після 1941 р. не в інтересах цієї організації буде нищити його, особливо ті з підпільних структур СЗБ, що діятимуть на польських етнічних землях. Навпаки українська політична мета полягатиме тут на тому, щоб поляки завдавали німцям якомога більше клопоту. Ще раз підкреслимо, що на нашу думку, ніхто так не заважав польським діячам в проведенні підпільної діяльності в роки війни, як вони самі собі, чи то необережністю, чи то змушеними зізнаннями під час допитів в гестапо, або навіть свідомими доносами і провокаціями польських “Азефів” [58, с. 121].

Не можна не сказати про те, що самі поляки склали великий відсоток німецької агентури, яка була перекинута до СРСР і схоплена органами держбезпеки. Крім того, заарештовані в Західній Україні польські підпільники

передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання в Східній Галичині, яке було намічено на день нападу Німеччини на СРСР [280].

А, наприклад, виконуючий обов'язки командуючого СЗБ на радянській території полковник Леопольд Окулицький зазначав таке: “польська людність налякана, масові депортації зробили свою справу. Громадськість звинувачує поляків, що діяльність нелегальної організації СЗБ стала привідом для вивезення населення, радянська пропагандистська компанія призвела до широкої участі польської громадськості в політичному житті країни і співробітництву з радянською владою” [69, с. 1180].

Тим часом, після розколу 1940 р. в ОУН, прихильники молодого безкомпромисного ватажка націоналістів Степана Бандери скликали в квітні 1941 р. у Кракові II-й Великий збір ОУН-Б, на якому було ухвалено програму боротьби за незалежність України в умовах війни.

В ній було зазначено, що ОУН бореться „за організацію Української держави на основах сильної влади, сильної національної армії й фльоти та одної політичної організації провідного національного активу”. В програмі підкреслювалося, що: „При творенні єдиного протимосковського революційно-визвольного фронту боротьби рішає перш за все політична доцільність, а не світоглядіві, ідеологічні й програмові різниці” [196, с. 24-25].

У загальних вказівках Проводу ОУН про державотворчу діяльність організації в умовах війни з метою утворення Української держави, опрацьованих відразу ж після II-го Великого збору ОУН, у травні 1941 р., наголос робився на тому, що збройний зрив під час війни мав засвідчити

здатність українського народу самому боротися за свою честь, волю й незалежність, самому формувати власну долю. Німецькі війська на українській землі сприймалися як війська союзників. Але ще до їхнього приходу українці самі мусили упорядкувати своє життя як слід. Німцям мало бути заявлено, що „вже створилася українська влада, її перебрала ОУН під кермом Степана Бандери, всі справи українського життя ладнає ОУН та місцева влада, готова ввійти у приязні взаємини з союзними військами для спільної боротьби з Москвою та для співпраці...”. У випадку, коли б німці поставилися негативно до створеної „української влади ОУН”, не визнавали її та призначували своїх людей: „...Перед фізичною силою слід було уступити, але в правному розумінні влади не передавати (тобто завісити себе в урядуванні)” [197, с. 15-20].

Аналіз військових інструкцій Проводу ОУН на випадок війни від травня 1941 р. свідчить про доволі докладну розробку ще до її початку планів по організації в підпіллі і, насамперед, у селах та містах Західної України невеличких „повстанчих та партизанських осередків”. З початком війни проти СРСР, ці підпільні загони мали розпочати повстання, захопити в свої руки владу або, „очистивши її від рештків ворожих елементів (станіці НКВД, міліція, урядники і т.п.), передати в руки поважних знаних місцевих громадян-діячів (війт, командант міліції і т.д.)... Рівночасно з назначенням цивільної влади військовий командант оселі проголошував загальну мобілізацію і організував вже заздалегідь передбачені нові відділи відповідно до кількості підстаршин і засобів зброї. ...Менш здібних він також організував в службу безпеки (поліція, міліція) та допоміжну службу” [197, с. 31-40].

Після опанування терену передбачалося „скликати людей й відчитати їм маніфест ОУН про відновлення Української держави й про війну України з Москвою”. Промова мала закінчитися оголошенням про включення всіх бозездатних українців до складу Української Народної Армії.

І дійсно, з приходом “союзницької” німецької армії представники ОУН-Б розраховували при допомозі вермахту на створення українських регулярних збройних сил, котрі не тільки продовжили б боротьбу за самостійність Української держави, але змагалися б „за повний розвал і знищення московської імперії та за створення на її руїнах самостійних національних держав” [197, с. 46].

Втілення військових планів ОУН-Б на території Західної України розпочалося водночас з нападом Німеччини на СРСР. Відповідно до отриманих інструкцій, створені націоналістами партизанські загони розгорнули бойові дії проти відступаючих підрозділів Червоної армії. Збройні виступи ОУН були зафіксовані в 26 районах п’яти західноукраїнських областей. Червона армія й частини військ НКВС втратили в ході перестрілок і сутичок з оунівцями близько 2100 солдатів та командирів убитими, а 900 полоненими, втрати ж націоналістів, лише на території Волині, сягнули до 500 осіб убитими. Такі, принаймні, данні подають деякі з вітчизняних дослідників [279, с. 15].

У документації польського підпілля з приводу тих самих подій повідомлялося, що в день вибуху німецько-радянської війни, ОУН організувала в багатьох місцевостях Східної Галичини і Волині повстання. Проте, розпочалося воно передчасно, а тому було більшовиками криваво придушено. Частина українських повстанських

загонів сховалася в лісах і там дочекалася приходу німців. На думку польської сторони, спроба збройного антирадянського повстання, організованого ОУН, стала однією з головних причин тієї жахливої розправи, яку вчинили більшовики над в'язнями в тюрмах Західної України в момент свого відступу [267, к. 308].

Напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою і для поляків, зокрема, для керівництва польського підпілля у Варшаві, яке вже від березня 1941 р. інформувало емігрантські власті у Лондоні про концентрацію сил вермахту на німецько-радянському кордоні для війни на сході.

З початком нової воєнної компанії німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людності і почали з нею заgravати, що було характерно у попередній період лише для їх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська компанія. Під „обстріл” потрапили дії радянської влади в західних районах України щодо поляків у 1939-1941 рр. На шпальтах багатьох друкованих органів, що офіційно тут виходили, в липні 1941 р. були вміщені промова німецького міністра пропаганди Й.Гебельса з приводу “нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів” над в'язнями західноукраїнських тюрм і відповідні фотознімки жертв [288, с. 3-5]. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також „успіхи німецької зброї” викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра У.Черчілля глава польського уряду В.Сікорський 30 липня

1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили пілсудчики та “народовці”. Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня 1939 р. недійсними. Однак розв’язати головну проблему – проблему кордонів – не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там своє збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала Владислава Андерса.

Дуже важливі міркування з приводу необхідності зміни зовнішньополітичної орієнтації поляків висловив ще напередодні червня 1941 р. вже згадуваний керівник польського підпілля на радянській території полковник Л.Окулицький. Заарештований органами НКВС у Львові, в січні 1941 р., він був змушений дати свідчення про діяльність СЗБ на окупованих Німеччиною і СРСР землях, які були оприлюднені архівістами Федеральної служби безпеки Російської Федерації лише в 2001 р.

Л.Окулицький зазначав: „Польський народ, якщо не хоче спуститися до ролі покірливого невільника, не може бездіяти в цій боротьбі. До цього часу він був рішуче відданий союзу з Англією, розраховуючи на її перемогу і втручання. Однак сталися події, котрі змушують піддати ревізії ці погляди, слід відверто сказати собі – доля Польщі залежить не від результату війни між Німеччиною і Англією, а від результату вирішальної битви між Німеччиною і СРСР... У боротьбі між СРСР і Німеччиною польський народ мусить встати на бік СРСР... Будучи переконаний, що перемога СРСР дасть польському народу можливість життя і національного, культурного, господарського та політичного розвитку, я написав свої

зизнання і заявляю про бажання подальшої роботи. Буде Польща червоною, добре, хай буде, лише б тільки була. Зрештою, це добре на неї вплине, звільнить і розкриє нові, невідомі до цього часу сили народу” [69, s. 1210].

Цікавим є, однак, той факт, що незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в надісланій до Варшави депеші від 20 листопада 1941 р. начальника штабу Головнокомандуючого Польськими збройними силами на Заході генерала Т.Клімецького йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, у випадку поразки Німеччини та наступу у західному напрямку Червоної армії бути здатними також до захисту від останньої польських східних територій. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала В.Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні [144, s. 180-181, 184-185]. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на довоєнні східні землі Речіпосполитої можливо вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Складовою військового співробітництва стало встановлення зв'язків між командуванням Червоної армії та СЗБ, який з лютого 1942 р. дістане назву Армії Крайової (АК). Головним для радянського генштабу в співпраці з СЗБ-АК було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, які швидко просувалися на схід, а також здійснення польськими формуваннями диверсій на комунікаційних лініях, по яких німці забезпечували Східний фронт.

Для прийняття інформації від СЗБ-АК у Москві діяла радіостанція, але В.Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати виключно через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога в рамках створеної під тиском англійців саботажно-диверсійної організації „Вахляж” аківці також зволікатимуть. Причина цього полягала не лише в складнощах праці діячів диверсійних осередків, а й в небажанні керівників організації та рядових бійців приносити великі жертви на користь СРСР, який ще донедавна сприймався поляками за такого самого ворога, що й Німеччина.

Тим часом, 30 червня 1941 р., у Львові, після прибуття туди спеціальної похідної групи ОУН-Б, очолюваної Ярославом Стецько, на Національних зборах української громадськості міста в приміщенні товариства „Просвіта” останнім було проголошено „акт відновлення Української держави після 23 років неволі” [197, с. 123].

1 липня 1941 р. віддано наказ начального команданта Української національної революційної армії Івана Климова (“Є.Легенди”) про створення армії для захисту Української держави [197, с. 129-132].

3 липня 1941 р. з'явилася постанова голови Українського державного правління у Львові Я.Стецька про створення Українського державного правління (Українського уряду) [197, с. 134-135]. Повідомлення Інформаційного відділу ОУН та листи Я.Стецька про проголошення акту відновлення Української держави були негайно передані до Берліну, Риму, Мадриду, Загребу та інших столиць країн-сателітів Німеччини. Водночас туди були призначені

уповноважені Українського державного правління у Львові.

Ставлення різних українських політичних угруповань до цих дій було неоднаковим, більш того діаметрально протилежним – від безумовного їх схвалення до звинувачення бандерівців як організаторів у відсутності у них політичної тверезості та відчуття реальності. На думку самих діячів ОУН-Б, лише група Мельника висловилась проти акту незалежності [197, с. 383], хоча це було й не так. Безперечно, мельниківці, а також, наприклад, прихильники гетьманського руху на чолі з Павлом Скоропадським, виступили не проти дій за створення Української держави, а проти того, у який спосіб бандерівці намагалися ці дії проводити. Дуже багато людей, особливо старшого віку, були переконані, що побудова тривалої адміністрації можлива лише за допомогою німців [197, с. 170].

Існуючі в нашому розпорядженні на сьогоднішній день архівні документи та інші матеріали, а це червневі 1941 р. відозви українських політичних і громадських діячів до народу, а також Українського національного комітету в Кракові до українських еміграційних сил із закликом до об'єднання для відновлення Української держави, пастирські листи з благословеннями митрополита Андрія Шептицького, станіславівського єпископа Григорія Хомишина та інших представників української церкви, спогади про святкування дня проголошення відновлення Української держави в багатьох місцевостях Західної України, звіти про державне і національне будівництво на місцях і т. ін. дають підстави вважати, що ініціативу бандерівської ОУН чимала частина української громадськості Волині і Східної Галичини все-таки сприйняла позитивно.

Цього не можна було сказати про Центральну та Східну Україну, основна маса населення якої невдовзі за умов найганебнішого ставлення німецьких окупантів головну мету своєї життєдіяльності вбачатиме лише в боротьбі проти фашистів.

Втім, для українців у тій ситуації виявилось більш важливим навіть не одностайна підтримка акту незалежності усім українським загалом, а те, як поставилися до цієї події німецькі керівники. А реакція німців була вкрай негативною. І тепер добре відомо, що навряд чи вона могла бути іншою навіть за наявності такої підтримки, оскільки нацистське керівництво взагалі не вважало український народ здатним до самостійного державного існування.

Вже 3 липня 1941 р. членам Українського національного комітету В.Горбовому, Д.Андрієвському, В.Мудрому, С.Шухевичу та провідникові ОУН С.Бандері довелося у Кракові давати свідчення підстатссекретареві уряду Генерального губернаторства Кундту про обставини проголошення цього акту.

10 липня 1941 р. з'явилися директиви райхсміністра для окупованих східних територій А.Розенберга про невизнання Українського уряду, ізоляцію групи Бандери та заборону творення будь-яких українських політичних угруповань. На вимогу припинити подальшу політичну діяльність і надалі узгоджувати всі свої дії з відповідними німецькими службовими інстанціями, висунуту перед С.Бандерою під час його допиту в Берліні в середині липня, той з тактичних міркувань погодився. Проте, піти на розпуск Українського державного правління і Бандера, і Стецько однозначно відмовилися [197, с. 139-144, 360-361, 382-390].

Німці узалежнювали подальшу співпрацю з ОУН-Б саме від згоди її керівників розв'язати уряд. Коли цього не сталося, для останніх, а також для рядових членів ОУН це означало арешт і знищення. В одному з листопадових за 1941 р. наказів айнзацкоманди С/5 поліції безпеки і СД закордонним постам айнзацкоманди в Україні ставилося, наприклад, таке завдання: „Всі функціонери руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтового допиту таємно ліквідовані як грабіжники“ [281, с. 435].

Оскільки німці вважали, що група ОУН-Мельника переслідує майже ті самі цілі, що і група Бандери, не дивує, що репресій зазнали також деякі члени похідних груп мельниківців, хоча в німецьких документах неодноразово зазначалося, що „внаслідок характерного для групи Мельника браку ініціативи вона не становить собою жодної гострої небезпеки“ [282, с. 65].

Однак мельниківцям вдалося влаштувати своїх людей (частково це були місцеві симпатичні ідеї незалежної України, хоча і проуєнерівської орієнтації) на ключових посадах в органах цивільного самоврядування в Києві, Харкові, Житомирі, інших великих містах і невеличких містечках Центральної та Східної України. Після того, як німці зайняли Київ, ОУН-М разом з місцевими українцями утворила 5 жовтня 1941 р. Українську національну раду на чолі з професором Миколою Величківським. Проте остання проіснувала недовго. Вже 14 січня 1942 р. М.Величківський, А.Мельник, А.Шептицький, А.Лівицький і генерал колишньої армії УНР М.Омельянович-Павленко спрямують до А.Гітлера звернення, в якому йтиметься про помилку Німеччини, що ігнорувала Україну як військово-

політичний фактор та не допустила утворення українського війська [197, с. 445-447].

І хоча репресій з боку німців зазнає не лише незалежницький рух, а й все українське національне життя і керівні посади в органах влади скрізь посядуть німецькі комісари, незважаючи на те, що Північна Буковина і Бессарабія будуть віддані гітлерівцями Румунії, Галичина приєднана до Генерал-губернаторства, а на решті українських етнічних земель утворено Рейхскомісаріат Україна з найжорстокішим окупаційним режимом, ОУН, якій в роки війни належала провідна роль в українському самостійницькому політичному житті та прагненнях державницького характеру, ще тривалий час не бажатиме того, щоб українські намагання досягти свободи опинилися в підпіллі, набули нелегальних форм й були спрямовані проти Німеччини.

Початок війни і участь в ній ОУН фактично на боці Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки бачили, що переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. У кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною [265, к. 7].

Проголошення групою ОУН-Б Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців політичної тверезості і відчуття

реальності. Вони зазначали, що бандерівці, “дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом”. На думку поляків, така позиція ОУН-Б “призвела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері” [267, к. 310].

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН-Мельника. Вони вважали, що мельниківці виявилися обережнішими і правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН-М не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в Генеральній губернії, вона розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші і Лемківщині мельниківці проводили політику “деполонізації”, тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя [267, к. 311].

Варто наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянській Східній Галичині і Волині, із вступом на цю територію німецької армії ненависть між ними відродилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальта української преси, яка почала з’являтися відразу ж по захопленню німцями Львова. Вже перший український тижневик “Українські щоденні вісті” містив нападки на Польщу і поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький

контроль, цілком відбивав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті “Поголоски?”, вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р. її автор зазначав, наприклад, таке: “...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидно є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов’язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники. Навіть у в’язницях, де всіх гризли одні й ті самі вши, деякі з них з ненавистю ставилися до українців і відігравали там сумну роль. Їхня чорна робота українцям добре відома. Місцеві польські елементи ненавидять українців за те, що вони співпрацюють з німцями, тоді як українці пишаються цим, оскільки німці б’ють найбільших злочинців світу”.

Далі у статті йшлося про те, що деякі польські організації поширювали чутки про надання найближчим часом Англією і Америкою військової допомоги Росії. Як зазначав її автор, поляки стверджували також, “що західні країни та Росія, а разом з ними і польські легіони на чолі з військовим генієм – Сікорським – спільними зусиллями переможуть Німеччину і переб’ють українців – погромників більшовиків, євреїв та поляків”.

Насамкінець в статті підкреслювалось, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів, а розповсюдження поляками різних чуток є небезпечною для них справою [283, с. 1].

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися у різні інстанції німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видання “Українських щоденних вістей”. Замість них почала виходити німецька газета на українській мові “Львівські вісті”, яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтэрнували всіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я.Стецько. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воєводств – Львівського, Станіславівського і Тернопільського – дистрикт Галичина, таким чином остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г.Франка дистрикт від листопада 1941 р. вже вважався складовою Генеральної губернії і жодним чином не відокремлювався від решти її території.

Натомість Волинь було включено до Рейхскомісаріату Україна на чолі з Е.Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між одним з представників польського підпілля у Львові і членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В.Горбовим відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє

ставлення до німців В.Горбовий відповів: “...Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців, ... це робитиметься навіть якщо після зайняття території Радянської України останні застосують проти українського незалежницького руху репресії”.

Далі В.Горбовий продовжував, що навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там “виступатиме за союз українців з німцями”. На його думку, випадки виявлення неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов’язок провідників ОУН полягатиме в тому, щоб впливати на суспільство таким чином, аби уникнути будь-яких ворожих щодо німців виступів.

Незважаючи на останні події, В.Горбовий був задоволений з перебігу військових дій на фронті. З перемогою Німеччини він пов’язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала спричинити послаблення двох найближчих ворогів України – Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов’язково принесе українцям незалежну і об’єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців по об’єднанню різних територій в одну державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією і Угорщиною, В.Горбовий відповів наступне. На його думку, Ужгород і Чернівці мали для українців другорядне значення. Натомість Львів і Галичина були символами відродження українства, а тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не

були готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В.Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918-1919 рр.

З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з “альянтами” [146, s. 143-144].

Друга офіційна зустріч поміж представниками польського підпілля і членом ОУН-Б, цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах доктором Б.Левицьким, відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці боляче сприймають факт “стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами”.

Доктор Б.Левицький обіцяв зробити все, що від нього залежатиме, аби усунути ворожу налаштованість переважної більшості української людності по відношенню до поляків. Однак і від поляків він вимагав, аби вони зі свого боку припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН-Б наполягав на тому, щоб під час всіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов’язково має постати незалежна Україна, при цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченню війни [267, к. 273].

У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав'язали контакт також мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформації і пропаганди СЗБ М.Жулавським і головою УЦК професором В.Кубійовичем, останній з метою остаточного врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Ломниця. При цьому він вважав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення людності “на зразок німецьких експериментів”. У разі згоди польської сторони, В.Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів II Речіпосполитої, а українським територіям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії [284, к. 31].

Нагадаємо, що така позиція цілком суперечила концепції ОУН-Б щодо створення Української самостійної соборної держави на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В.Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання [121, s. 173, 181].

Незважаючи на прагнення обох сторін виробити якусь загальну платформу для спільних дій і тим самим запобігти подальшому розгортанню українсько-польської ворожнечі воно виявилось марним. Погіршення військового становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів [146, s. 142]. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед

неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабіжницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з окупованих різних теренів зі змішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність відчули на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий “контингент”) і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь повітових, районних та міських окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод, у зв’язку з відсутністю роботи, або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках. Наприклад, в Генерал- губернаторстві протягом 1939-1941 рр. постало майже тисячу нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах.

Переважна її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями, а іноді навіть намагалася зав’язати з ними товариські стосунки. Серед солтисів, війтів та бургомістрів знов ж таки як з українського,

так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх “краян” [285, к. 5-6].

Втім, навіть ті українці і поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх “співвітчизників” і навпаки сіяти недовіру до “чужинців”. Так, наприклад, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі (та й не лише вони), які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів [286, арк. 51-52].

Загалом варто відзначити, що гітлерівці надавали перевагу в працевлаштуванні вже готовим фахівцям, незалежно від їхньої національності, адже в тилу воюючої армії адміністративний апарат мав функціонувати справно і ефективно. Там, де переважали українці, як, наприклад, в поліції на Волині, на польські колонії та села, як правило, “контингент” накладався втричі більший, ніж на українську людність [265, к. 7].

Все це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських взаєминах на всіх територіях спільного проживання двох народів на межі 1941-1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що наближався.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що початок Другої світової війни і поразку II Речіпосполитої, яку

остання зазнала внаслідок агресії з боку Німеччини і СРСР у вересні 1939 р., провідні тутешні і емігрантські польські та українські військово-політичні сили, а також верстви населення, що їх підтримували, зустріли неоднаково. Якщо для перших ці події стали національною катастрофою, то другі в основній своїй масі по обидва боки річок Буг і Сян сприйняли їх як визволення з-під споконвічного польського панування і побачили в цьому можливість для відтворення української держави з включенням до її складу всіх українських етнічних територій.

Втім, ще якийсь час в обох сторін формально залишався шанс дійти згоди і спрямувати свої національно-визвольні зусилля в одному напрямку, на боротьбу проти обох агресорів. Особливо в цьому була зацікавлена польська сторона. Польський емігрантський уряд, до складу якого прийшли, здавалось, досвідчені військові і політики, що користувалися довірою та авторитетом у західних “альянтів”, а також діячі польських підпільних осередків, створених на окупованих довоєнних територіях II Речіпосполитої, докладали певних зусиль, аби пом’якшити антипольську налаштованість всіх українських організацій і, насамперед, ОУН, і залучити їх до антигітлерівської коаліції.

Проте, ті спроби, що робилися в цьому відношенні керівними польськими військово-політичними колами на території Франції, виявилися недостатніми, а по великому рахунку і даремними. За умов, коли польські офіційні особи безкомпромісно відстоювали принцип непорушності довоєнних кордонів II Речіпосполитої, а ОУН, як найрепрезентативніша сила західноукраїнського суспільства, з такою ж безкомпромісністю доводила право українців на

створення УССД з включенням до її складу всіх без винятку етнічних українських земель, досягнути якихось домовленостей було неможливо.

Поразка Франції остаточно розвела польський і український національні військово-політичні табори по протилежних воюючих “барикадах”. Перший надалі пов’язував свої плани з планами “альянтів” та не втрачав надії на можливий у майбутньому шанс для всезагального антигітлерівського повстання. Другий, і особливо ОУН, хоча і прокламували орієнтацію на власні сили, в практичній діяльності зробили ставку в досягненні головної своєї мети на Німеччину, яка активно готувалася до війни з їхнім ворогом № 1 – СРСР.

Агресія Німеччини проти Радянського Союзу і участь в ній ОУН на боці першої ще більше загострили взаємини між українськими і польськими організаціями, а також між українською і польською людністю на територіях їх спільного проживання і, передусім, в західноукраїнському регіоні. Переважна більшість західних українців вітала німецьку армію, сподіваючись на краще, ніж було за Польщі і СРСР, життя. Ставлення до німців змінилося лише після того, як ті відмовили політикам з ОУН в їх праві на проголошення державної незалежності України, і ілюзорність обіцянок окремих німецьких військових щодо надання Україні такого статусу стала очевидною. Втім, невизнання нацистами Акту від 30 червня 1941 р. не призвело до негайного переходу ОУН на антинімецькі позиції.

Та сама гітлерівська агресія навпаки сприяла зближенню між поляками і Москвою. Після укладення відповідних політичної і військової угод польський емігрантський уряд

і підлеглі йому підпільні організації на окупованих територіях розпочали співпрацю з СРСР, зокрема, в питаннях організації саботажно-диверсійної і розвідницької діяльності в тилу вермахту, а також формування в Радянському Союзі армії, до якої мали увійти раніш заарештовані, в 1939-1941 рр., органами радянської влади польські військовополонені та підпільники. З грудня 1941 р. Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Шлях до досягнення будь-якого порозуміння між українськими і польськими незалежницькими силами назавжди був відрізаний.

Перші серйозні поразки вермахту на Сході і як наслідок цього великі людські і матеріальні втрати Німеччини призвели до запровадження німецькою окупаційною адміністрацією, з метою утримання спокою в тилу та поповнення фронту, репресивних заходів щодо підкорених народів. Ці заходи знов таки сприяли роз'єднанню між українською і польською громадами, прирекаючи їх на виживання за рахунок одна одної.

РОЗДІЛ 4

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ І УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО- РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Як вже зазначалося, напад німецьких військ на СРСР не став несподіванкою для Головного командування Союзу збройної боротьби у Варшаві. Вже 27 червня 1941 р. генерал С.Ровецький підготував інструкцію, якою, з урахуванням нової військової ситуації, встановлювалися кордони так званого Львівського регіону № 3, що охоплював

всі західноукраїнські землі, та визначалася організаційно-територіальна структура діючого там польського підпілля [293, к. 1-6].

Подолавши колишню німецько-радянську демаркаційну лінію, яка пильно охоронялася гітлерівцями майже до кінця жовтня 1941 р., в середині вересня з Варшави до Львова прибула перша група польських офіцерів на чолі з довіреною особою командуючого СЗБ генералом К. Савицьким (“Прут”). Її завданням було відновлення діяльності підлеглих емігрантському урядові польських підпільних структур на території Східної Галичини і Волині, майже цілком знищених за радянських часів [293, к. 10].

На підставі збереженої документації можна стверджувати, що в складі Союзу збройної боротьби в Львівському окрузі залишилося лише 25 % тих людей, які проводили тут підпільну діяльність протягом 1939-1940 рр., у Станіславівському окрузі – близько 40 %. Щодо Тернопілля та Волині, то тут до діяльності в лавах СЗБ-АК всі особи були залучені, за невеликими винятками, вже за часів німецької окупації [294, к. 1-74].

На початку 1942 р. в штабі СЗБ-АК Регіону № 3 знаходилося не більше 500 осіб, в тому числі 62 офіцери. В підпільній організації в Львівському окрузі було задіяно близько 900 осіб, в Станіславівському окрузі – близько 200 осіб, в Тернопільському окрузі – менше ніж 50 осіб. До розбудови польського підпілля на території Волині протягом 1941 р. ще не дійшло [295, к. 3-5, 9-13].

Повільний характер процесу відновлення польської підпільної мережі на західноукраїнських землях, а також малочисельність місцевої організації СЗБ на першому

етапі її діяльності в умовах німецької окупації пояснювались багатьма чинниками, найважливішими серед яких були наступні: брак чинних офіцерів і навіть офіцерів запасу внаслідок масових арештів, проведених в польському середовищі як “Радами”, так і нацистами; наявність вороже налаштованого стосовно поляків місцевого українського населення, яке після жахливого періоду радянського правління в переважній більшості вітало прихід німецької армії. Чимало колишніх членів польських підпільних організацій, котрі звільнилися з більшовицьких в’язниць, були або цілком деконспіровані в зв’язку із захопленням гестапо документів НКВС, або зламани психічно, а тому їх залучення до конспірації ставало неможливим.

Польська молодь, рятуючись від репресій гітлерівців, тікала в ліси та приєднувалася до новоутворених партизанських загонів, а нерідко до груп людей, які займалися просто грабінництвом. І перші, і другі формування складалися переважно із втікачів з німецького полону.

Восени 1941 р. у німецькому тилу з’явилися перші радянські диверсійні групи, котрі своїми діями нерідко провокували німців на проведення “пацифікацій” (“утихомиреньня”) цілих районів, що також змушувало цивільну людність ховатися по лісах і уникати будь-якої свідомої антинімецької діяльності в лавах патріотичних підпільних організацій.

Неабияке значення для діяльності польських підпільників мало і запровадження гітлерівцями нової адміністративно-територіальної структури на окупованих землях Західної України, а саме поділ останньої з включенням Східної Галичини до Генерал-губернаторства, а Волині до

Рейхскомісаріату Україна. Оскільки з цього часу дістатися на Волинь стало набагато простіше з Варшави, ніж зі Львова або Тернополя, Головне командування СЗБ-АК пішло на те, що виділило в травні 1942 р. Волинь в самостійний військовий округ з центром у Ковелі і підпорядкувало його безпосередньо собі. З серпня 1942 р. організаційні контакти між польським підпіллям у Львівському регіоні і на території Волині практично припинилися [121, s. 153].

Аналіз вищезгаданої інструкції дає підстави стверджувати, що головні зусилля в діяльності підлеглих польському урядові підпільних структур загалом і на західноукраїнських землях зокрема і надалі мали зосереджуватися, головним чином, на збереженні сил та підготовці до збройного повстання в слушний для цього час. Генерал С.Ровецький підкреслював, що: "...не слід наражати організацію на непотрібні втрати заради досягнення незначного успіху. Навіть маючи на меті підготовку до загального збройного повстання, важливо зберігати її малочисельність (мова йшла, передусім, про якісний склад СЗБ – пояснення моє – І.І.) і дотримуватися глибокої конспірації. Суворої кари заслуговуватиме виявлення ступеня нашої підготовки до відповідної акції (тобто до повстання – пояснення моє – І.І.)" [293, к. 3].

Генеральна лінія командування на збереження сил поляками до часу загальнонаціонального антинімецького виступу була ще однією з причин низької активності польського підпілля і фактичної відсутності партизанської боротьби в цей період.

Командування СЗБ відкидало будь-яку можливість проведення збройної боротьби польськими партизанськими

загонами в тилу німецьких військ і відверто застерігало від спроб її спровокувати. Саботажно-диверсійні акції на транспортних і комунікаційних магістралях якщо і мали проводитися, то в такий спосіб, щоб вони не викликали з боку окупантів у відповідь масових репресій проти мирного польського населення.

В інструкції з цього приводу зазначалося: “З метою вдосконалення саботажної боротьби належить використувати такі можливості, коли провина за скоєний акт саботажу може бути покладена окупантами на комуністів, представників інших національностей, німецьку обслугу через її недостатню кваліфікованість... або цей акт може бути сприйнятий просто як прикрий випадок” [293, к. 4]. Не зайвим буде зауважити, що, керуючись цими настановами, польські підпільники на місці проведених ними саботажно-диверсійних дій нерідко намагалися залишати “український слід”.

Заклик до збереження сил поляками містився і на шпальтах центральних підпільних видань цього часу. Так, 11 грудня 1941 р., у варшавській газеті (органі Делегатури емігрантського уряду) “Польська Річпосполита” з`явилося наступне попередження: “Деякі конспіративні видання закликають до партизанки і диверсій в тилу німецьких військ. Подібні заклики збігаються з гаслами більшовицької пропаганди, яка апелює до патріотичних почуттів поляків. Мусимо зазначити, що партизанка і диверсії за своїм характером є військовими діями, а тому знаходяться в компетенції Головнокомандуючого та визначених ним органів... Заклики цих видань, котрі намагаються видавати себе за “конспіративні”, не відповідають інтересам Польської держави та народу” [296, s. 1].

У вересні 1941 р. Головнокомандуючий Польськими збройними силами на Заході генерал В.Сікорський видав наказ № 2926, згідно з яким СЗБ було визнано складовою цих Сил. Відтепер кожен офіцер і рядовий колишнього Війська Польського (ВП), приймаючи присягу і вступаючи до лав підпільної організації, прирівнювався до солдата регулярної армії й отримував у зв'язку з цим відповідні моральні та матеріальні права. Дуже важливим чинником, який мав узаконити становище членів польської підпільної організації в якості бійців ПЗС, було й те, що ті особи, які раніше не служили у ВП за поданням Головного командування СЗБ-АК могли одержати військове звання. З іншого боку, на період діяльності в конспірації всі особи підлягали юрисдикції Військового спеціального суду [146, s. 150, 154].

14 лютого 1942 р. з'явився черговий наказ, згідно з яким усі чоловіки військової строкової служби в Польщі ставали солдатами Армії Крайової і підпорядковувалися її командуючому генералові С. Ровецькому. В подальшому назва СЗБ, так само як і назви інших польських підпільних збройних формувань, мали застосовуватися лише у внутрішньому використанні. Поява останнього наказу не означала звичайного перейменування організації, а свідчила про прагнення польського військового керівництва перетворити досі малочисельний і суворо законспірований СЗБ на масову державну армію, яка незабаром з підпільної мала стати регулярною [146, s. 199].

Новий підхід командування АК до створення стану “масової конспірації” і залучення до організації якомога більшої кількості людей стали невдовзі причиною масових арештів у середовищі польських підпільників на західно-українських землях.

До активних антинімецьких партизанських дій поляки переходять лише з кінця 1942 – початку 1943 років. Сталося це вперше в Генерал-губернаторстві, на території південної Люблінщини, в зв'язку з проведенням гітлерівцями виселень звідти місцевої цивільної людності та заселенню цієї території німецькими колоністами. На початку 1943 р. у Замоїському повіті було вже шість польських партизанських загонів, санкцію на діяльність яких командування Армії Крайової дало вже після їх стихійного виникнення.

Всупереч також настановам емігрантського уряду формування АК і БХ почали взаємодіяти із загонами Гвардії Людової (ГЛ) - військової організації Польської партії робітничої (ППР), яка піддавала “лондонців” критиці за стримування боротьби проти гітлерівців і послідовно закликала населення до активного опору окупантам. Безперечно, дії „низів” підштовхнули командування АК до переходу від тактики стояння „з рушницею біля ноги” і „щадіння крові” до створення, як зазначав в організаційному звіті від 1 березня 1943 р. до В.Сікорського генерал С.Ровецький, “виразного осередку боротьби з окупантом” [146, s. 430]. В цій зміні відіграв свою роль і зовнішній чинник, а саме перехід у наступ Червоної армії після Сталінградської битви, що свідчило про вірогідність визволення Польщі радянськими військами.

З останніми подіями на Східному фронті, а також з прийняттям нової концепції поточної боротьби були пов'язані зміни, що торкалися підготовки та проведення поляками загальнодержавного антинімецького повстання. Окрім вже існуючого плану цього повстання, командування АК 20 листопада 1943 р. видасть наказ, котрий передбачатиме

проведення в найближчий час польськими збройними формуваннями так званої „посиленої диверсійної акції” під криптонімом „Бужа” („Буря”) [144, s. 556].

Згідно цього наказу аківські загони мали взяти активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти німців під час відступу останніх з тим, щоб заманіфестувати таким чином, напередодні наближення до довоєнних територій Речіпосполітої і вступу на них радянських військ, невід’ємне право поляків на ці землі. Пролита під час боїв польська кров повинна була стати важливим аргументом у справі післявоєнного врегулювання проблеми „східних кресів” Польщі на її користь.

З огляду на тематичну заданість праці і для розуміння розстановки ворогуючих сторін напередодні кривавих “волинських подій” більш докладно зупинимося на висвітленні діяльності польських підпільних структур саме на Волині.

Через надто складні умови, що були створені німецькою окупаційною владою на території всього Рейхскомісаріату Україна, підпільна діяльність поляків на Волині тривалий час обмежувалася, головним чином, проведенням військової розвідки. Серед завдань, поставлених перед розвідниками волинського відділення, було спостереження за рухом німецьких військ і постачанням вермахту на усіх транспортних магістралях, що проходили через Волинь, збір інформації про розташування і бойовий потенціал місцевих німецьких та угорських військових гарнізонів, а також про стан постійних та польових аеродромів.

Деякі з польських розвідників повинні були дістатися до німецьких адміністративних установ і посісти там відповідні посади з метою забезпечення у подальшому

своїх колег, які діяли у підпіллі, необхідними документами. Важливим напрямком діяльності працівників волинського розвідвідділення було також вивчення настроїв, що панували як в польському, так і в українському середовищах.

У багатьох населених пунктах польські конспіратори занотовували дні і години від'їзду та приїзду місцевих потягів, станції, де відбувалося їх завантаження, а також місця кінцевого призначення, номери потягів та їх вміст. Подібна інформація ретельно списувалася з транспортних документів, до яких мали доступ окремі польські залізничники. На підставі цих даних робилися зведення, що надалі доповнювалися лише інформацією про перевезення особливих транспортних вантажів. Під час транспортування військ поляки намагалися встановити номер німецької військової частини та її організаційну приналежність, а при перевезенні військового спорядження – його рід та призначення. Спосіб спостереження за німецькими транспортними засобами на шосейних шляхах був подібним.

Уся розвідінформація передавалася до Головного командування СЗБ у Варшаву через спеціально пристосований для цього прикордонний пункт у Хелмі або за посередництвом особливих кур'єрів. Отримані польським командуванням дані давали йому можливість завжди більш-менш точно визначати напрямки руху німецьких військ. Незважаючи на часті арешти, що траплялися в організації, розвідмережа на Волині існувала впродовж двох років [126, s. 24].

Поряд з військовою розвідслужбою і незалежно від існуючого на Волині з осені 1941 р. невеличкого осередку СЗБ поляки намагалися започаткувати діяльність організації,

яка у подальшому дістала назву “Вахляж”. Початково її метою була реалізація плану під криптонімом “Прикриття” (“Osłona”). Головна комендатура СЗБ передбачала, що в момент вибуху антинімецького повстання в Центральній Польщі створені у підготовчий період в тилу німецький військ диверсійні патрулі цієї організації висадять у повітря головні мости на річках Двіна і Дніпро, а також мости на під’їзних шляхах до цих рік на усій території від Балтики до Чорного моря. Надалі патрулі, скориставшись із попередньо накопичених запасів зброї та амуніції і за підтримки партизанських загонів східних округів СЗБ, musiли ускладнити противнику відбудову знищених переправ. Вони мали заатакувати німецькі тиліві частини, намагаючись паралізувати постачання фронту і заблокувати перекидання військ зі сходу на територію, яка буде охоплена повстанням [144, s. 483; 297, s. 26].

Незабаром завдання, що були поставлені перед організацією “Вахляж”, ще більше ускладнилися. Це було пов’язано із швидким наступом німецьких військ на сході і прагненням західних союзників у цій ситуації якимось чином допомогти відступаючій Червоній армії. Після укладення в Лондоні польсько-радянських домовленостей від 30 липня і 14 серпня 1941 р. про поновлення дипломатичних відносин і співпрацю у війні проти Німеччини англійський уряд тиснув на поляків з тим, щоб вони розпочали інтенсивну саботажно-диверсійну діяльність на німецьких комунікаційних лініях, по яких відбувалося постачання Східного фронту.

На відміну від намірів Головного командування СЗБ використати “Вахляж” для реалізації плану прикриття повстання, штаб Головнокомандуючого Польськими

збройними силами на Заході почав вимагати негайного залучення організації до проведення актів саботажу і диверсій. Англійський уряд обіцяв забезпечити дві третини витрат, які призначалися на цю діяльність, польська сторона – решту. Територія діяльності організації від Балтики до Чорного моря була поділена на п'ять дільниць чи напрямків, через що, власне кажучи, і з'явилася назва “Wachlarz” – “Віяло” [298, s. 233-237].

Організаційна розбудова II-ї дільниці з центром у Рівному, що охоплювала Волинь і сягала Києва, проходила важко. Насамперед існували великі складнощі із підготовкою необхідної кількості бійців диверсійних патрулів і перекиданням їх на територію Волині. З цією метою у Варшаві були організовані курси по підготовці фахівців із саботажу і диверсій, а також розпочато роботу по створенню спеціальних прикордонних пунктів для перекидання людей з Генерал-губернаторства в Рейхскомісаріат Україна. Втім всерівно встановлений термін завершення організаційних робіт і початку саботажно-диверсійної діяльності, визначений на 1 березня 1942 р., було зірвано [299, k. 74].

В квітні було призначено командування II-ї дільниці організації. В липні на Волинь прибув поручник Ф. Пукацький (“Гзимс”), а разом з ним група з 13 осіб, які закінчили навчальні курси у Варшаві. На той час командуючим II-ї дільниці був поручник Т. Клімовський (“Кльон”). Він доукомплектував свій штаб співробітниками, створив 7 диверсійних осередків, 22 диверсійні патрулі, залучивши до “Вахляж” близько 300 осіб, серед яких було 14 так званих “тихотемних” з Великобританії [297, s. 319-321; 300]¹.

¹“Тихотемними” називали парашутистів, яких з Великобританії, а пізніше з Італії перекидали на окуповані території Польщі з

Коменданти диверсійних осередків планували бойові акції у порозумінні з командуючим дільниці або самостійно, спрямовуючи на виконання поставлених завдань патрулі. Ці осередки були розташовані на основних комунікаційних шляхах, які проходили через Волинь: на шосе по лінії – Рівне – Звягіль (Новоград Волинський) – Житомир – Київ; на південній гілці залізниці по лінії – Рівне – Здолбунів – Шепетівка – Бердичів – Козятин – Фастів – Київ; на північній гілці залізниці по лінії – Ковель – Сарни – Коростень – Київ.

Значній кількості членів патрулів вдалося потрапити на роботу до технічної групи, яка існувала при німецькому командуванні військової телефонної мережі (Wehrmacht Nachrichten Kommandantur 306 – ВНК 306). Ця група, на чолі якої стояв інженер А. Врублевський, здійснювала охорону, а у разі потреби усувала пошкодження телекомунікаційних ліній на всій території України. Полякам вдалося залучити до співпраці інженера Врублевського, а за його допомогою працевлаштувати чимало підпільників. Ті самі люди, що вночі нищили стовпи і псували телеграфний та телефонний зв'язок, вдень як працівники ВНК 306 його налагоджували. Під час ремонту, який інколи тривав кілька днів, німці користуватися з телекомунікаційної мережі не

метою проведення розвідницької та диверсійно-саботажної діяльності. Ця назва з'явилася випадково, десь в середовищі польських солдатів, котрі проходили навчання в спеціальних диверсійних школах на території Шотландії у 1941 р. Вона характеризувала той спосіб, у який окремі фахівці із саботажно-диверсійної справи таємно вночі зникали із навчальних центрів для виконання ще невідомих на той час для багатьох спеціальних завдань.

могли. Нерідко польські діячі прослуховували телефонні лінії, здобуваючи цінну інформацію [297, s. 314].

У січні 1943 р. диверсійні патрулі II-ї дільниці “Вахляж” були передані в розпорядження нового командуючого Волинським округом АК полковника К.Бомбінського (“Любонь”). В укладеному з цього приводу протоколі фігурує 177 осіб (8 офіцерів, 56 рядових і 113 резервістів). Проте в деяких осередках, які були висунуті далеко на схід, про це відразу не дізналися, а тому диверсійна діяльність в рамках організації тривала ще впродовж пів року.

Припинення цієї діяльності і розформування “Вахляж” було викликано відсутністю вибухових матеріалів, великою кількістю людських втрат, понесених під час створення диверсійних осередків, складнощами праці в умовах деконспірації багатьох з них органами німецької контррозвідки. Але головна причина того, чому організація загалом не виконала покладених на неї завдань, як вже і зазначалося, полягала в іншому, а саме в небажанні поляків жертвувати на користь СРСР, який ще й досі багатьма з них сприймався за ворога.

Незабаром бійці “Вахляж” склали кістяк Рівненського районного інспекторату АК, який першим серед інших виник на Волині, а у подальшому на них спиратиметься вся підпільна організація в окрузі. Діяльність поляків на Волині у найближчий час доведе, що саме в цьому полягатимуть найбільші досягнення підпільників з II-ї дільниці “Вахляж”. Завдяки їх добрій професійній підготовці й згуртованості в найскладніших умовах протягом короткого часу тут постануть місцеві загони АК і сформована з них у 1944 р. волинська партизанська

дивізія стане однією з найпотужніших бойових одиниць у польському русі Опору.

Поки Волинський округ СЗБ-АК організаційно належав до Львівського регіону, він залишався не розбудованим. На початку травня 1942 р. в штабі округу знаходилося лише три молодших офіцера і один офіцер запасу, які очолювали відповідні відділи. Територіальна структура складалася з 11 районів, розбудова яких також була тільки в зародку. У волинському підпіллі діяло 21 офіцер, 6 підхорунжих, 40 підофіцерів та близько 80 рядових [126, s. 30].

Тим часом польське підпілля охопила хвиля арештів. Вони були спричинені арештом влітку 1942 р. одного з діячів організації “Вахляж” у Рівному поручника С.Заблоцького (“Юліан”). Завдяки виявленим у нього адресам ще кількох десятків польських конспіраторів німці провели численні арешти і фактично знищили підпільну мережу АК на Волині. З середини 1942 р. проведення будь-якої підпільної діяльності там було заборонено [131, s. 99, 126].

Деякий час між основними силами АК, розташованими західніше р. Буг, і висунутими далеко на схід диверсійними осередками “Вахляж” існувала пустка. У Варшаві розуміли, що якщо її не заповнити, то з реалізацією плану прикриття антинімецького повстання в Центральній Польщі зі сходу виникнуть великі труднощі. Тому поступово Головне командування АК приділяє все більше уваги розбудові конспіративних осередків на Волині. Розуміючи її стратегічне значення, командування відокремлює Волинський округ АК від Львівського регіону і підпорядковує його безпосередньо собі. У Варшаві проходить підготовку нова група офіцерів з метою перекинення її на Волинь і

зайняття відповідних командних посад в штабі округу, районних інспекторатах та районах. У вересні 1942 р. генерал С.Ровецький призначив комендантом округу підполковника К.Бомбінського, який виконував до того часу обов'язки керівника відділу вишколу піхоти в ГК АК [146, с. 471].

У листопаді 1942 р. командуючий округом, підвищений на той час у званні до полковника, К.Бомбінський з метою з'ясування організаційних можливостей місцевого підпілля приїздить на Волинь. Відвідавши польські конспіративні осередки в Ковелі і Володимир Волинському, він переконався у відсутності достатньої кількості офіцерів для виконання поставлених перед округом завдань. Тому після повернення до Варшави, полковник зосередив увагу на пошуку офіцерів, які б виявили бажання і мали б необхідну підготовку для того, щоб діяти в складних умовах Волині, де поляки, як вже зазначалося, кількісно значно поступалися українській людині.

З кінця листопада 1942 р., з прибуттям на Волинь окружного делегата польського емігрантського уряду К.Банаха ("Ян Ліновський"), тут почало активно діяти також цивільне підпілля. Керівники волинської Делегатури польського уряду розпочали мобілізацію місцевих офіцерів та рядових до своєї організації раніше за командування АК округу, а тому залучили до її складу чимало військових. Коли про це дізнався полковник К. Бомбінський, він почав вимагати від представників цивільної адміністрації виконання наказу Головнокомандуючого про передання до АК усіх осіб, які були здатні тримати зброю.

Проте К.Банах і його колеги відмовилися це зробити, стверджуючи, що військові їм потрібні для реалізації

власних завдань. Одним з таких завдань, на їх думку, було забезпечення на території Волині суспільної безпеки і порядку шляхом розбудови так званого Державного корпусу безпеки, а також створення загонів Оборони самоврядування (Страж саможондова) і Цивільної оборони (Страж обивательська). Як вважали керівники Делегатури польського уряду, в умовах існування ворожого українського оточення, охорона життя і майна поляків ставала нагальною потребою.

Суперечка, що виникла з цього приводу між діячами Делегатури і АК, була частково вирішена під час наради у генерала Ровецького в Варшаві, яка відбулася 4 березня 1943 р. Командуючий АК підтримав позицію Банаха. Він вирішив, що поряд з підготовкою конспіративних загонів АК до реалізації власних завдань, командування округу повинно постійно тримати в полі зору питання організації осередків самооборони польської людності на випадок загострення взаємин з українською більшістю, а тому частина військових мала знаходитися в розпорядженні цивільної адміністрації [301, s. 246-247].

У січні і лютому 1943 р. на Волинь була перекинута група офіцерів, що складалася з 20 осіб. В березні 1943 р. до Ковеля прибув і сам полковник Бомбінський. Завдяки тому, що Ковель займав важливе стратегічне положення, а також тому, що тут вже існував потужний конспіративний осередок, у місті розташувався штаб округу.

В звітній документації, що регулярно за посередництвом кур'єрів надсилалася до Головного командування АК, Волинський округ до серпня 1943 р. позначався криптонімом "Гречка", пізніше – "Конопе", а від червня 1944 р. –

“Редута”. У внутрішній документації з 1942 р. використовувався криптонім “Просо”, а з 1943 р. – “Пожога” [234, с. 36].

Командування округу АК не випадково вимагало дотримання суворої конспірації і здійснення переказу інформації у зашифрованому вигляді. На думку полковника Бомбінського, українська поліція робила неможливим використання тривалий час польськими підпільниками одних й тих самих криптонімів і псевдонімів. Тому часто їх доводилося змінювати, так само як і шукати нові “контактні” квартири або просто пункти, де приймалися кур’єри з Варшави і відбувався обмін інформацією між окремими представниками підпілля різних щабелів. Нелегкою була також справа “легалізації” новоприбулих на Волинь осіб, оскільки вони відразу потрапляли у поле зору місцевої поліції. Таких людей слід було забезпечити легальними документами і помешканням, зареєструвати та працевлаштувати [126, с. 34].

Тривалий час Волинський округ АК не мав ані внутрішнього, ні зовнішнього радіозв’язку. Тільки наприкінці 1943 р. поляки таємно і частинами перевезли на Волинь радіостанцію англійського виробництва потужністю 20 ват. У колонії Грушівка під Ковелем її було остаточно змонтовано. Радіостанція знаходилася виключно в розпорядженні командуючого округом. Користування радіозв’язком стало можливим лише від початку 1944 р. [126, с. 37].

Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу була сформована остаточно. У відповідності до поставлених перед округом завдань на період антинімецького повстання, його територія була

поділена на 4 районні інспекторати, що охоплювали 12 районів, а саме:

– Ковельський районний інспекторат АК (криптоніми “Кужня”, “Громада”) з Ковельським і Любомльським районами; районний інспектор – майор Я. Шатовський (“Коваль”, “Загоньчик”);

– Луцький районний інспекторат АК (криптоніми “Луна”, “Основа”) з Луцьким, Володимирським, Ківерцівським і Горохівським районами; районний інспектор – капітан Л. Швікла (“Адам”);

– Рівненський районний інспекторат АК (криптонім “Бровар”) з Рівненським, Здолбунівським і Костопільським районами; районний інспектор – капітан Т. Клімовський (“Кльон”, “Остоя”);

– Дубненський районний інспекторат АК (криптонім “Домброва”) з Дубненським і Кременецьким районами; районний інспектор – капітан Ю. Юзефчак (“Дзядек Лешни”, “Груби”);

– самостійний Сарненський район АК (криптонім “Став”), що охоплював Сарненський повіт і тактично підлягав Ковельському інспекторатові; комендант – інженер В. Риджевський (“Кобус”).

Наприкінці 1943 р. в лавах АК Волинського округу нараховувалося близько 8 тисячі осіб, котрі прийняли присягу. Втім переважна їх більшість не мала власної зброї. Ті, хто мав, здобули її ще під час військових компаній осені 1939 і літа 1941 років. Упродовж 1943 р. Волинський округ тільки одного разу, в серпні 1943 р., отримав від ГК АК військову допомогу у вигляді близько 6 тисяч набоїв для пістолетів та гвинтівок. За цей термін не було жодного

повітряного вантажу з допомогою від західних союзників [129, s. 69-70; 302, s. 228-229].

У відповідності до планів Головного командування АК наявні в окрузі сили забезпечували прикриття антинімецького повстання, що мало вибухнути у так званому Генерал-губернаторстві, зі сходу. Їхнє завдання полягало у проведенні саботажно-диверсійних дій на території Волині, які б унеможливили або ускладнили німцям перекидання своїх військ на придушення повстання. Спеціальні бойові завдання, що їх отримали районні інспектори в квітні 1943 р. (з подальшими доповненнями до акції “Бужа”), виглядали наступним чином.

У разі вибуху загальнопольського повстання загони АК Ковельського інспекторату утворювали на Бузі два укріпрайони – в районі Землицьких і Смолярських лісів, а також утримували бойовий і конспіративний зв’язок з силами Люблінського округу. З цією метою вони повинні були опанувати, в першу чергу, комплекс Свинарських лісів, необхідний для створення оперативної бази, а, в другу чергу, вже після зосередження там основних сил – територію Землицьких і Смолярських лісів. У випадку неможливості це зробити самостійно волинські загони мусли взаємодіяти з люблінськими формуваннями. В разі відступу конспіративних груп зі східних повітів Волині на захід Ковельський інспекторат мав бути підготовлений до їх прийняття та залучення до виконання власних завдань, тобто до проведення саботажно-диверсійної боротьби.

Загони АК Луцького інспекторату під час вибуху повстання мали взаємодіяти з Люблінським округом з

метою опанування передмостового укріплення на Бузі в районі Устілуга, а також забезпечити з півдня прикриття бойових дій збройних формувань Ковельського інспекторату. У випадку неможливості захоплення передмостового укріплення завдання інспекторату обмежувалося проведенням спостереження за сконцентрованими тут силами противника. Луцький інспекторат мусив також бути в стані прийняти відступаючі зі східних повітів Волині конспіративні групи та забезпечити їм можливість проведення диверсійних дій.

Завдання військових угруповань двох інших інспекторатів полягали у якомога довшому утриманні на своїх територіях та захисті польської людності від дій німців. Якщо б цього зробити не вдалося, аківці мали відійти у західну частину округу.

За умови реалізації плану “Бужа”, при відступі німецьких військ та з наближенням Червоної армії, волинські загони АК повинні були взаємодіяти з останньою у боротьбі з ар`єргардними підрозділами вермахту. Перед радянським командуванням поставав польський офіцер або офіцери, котрі обов`язково мусили б мати за плечима бій з гітлерівцями і завдяки цьому право виступати в ролі господаря цих земель [146, s. 328-339; 147, s. 209-213].

Однак так сталося, що хід підготовки загонів АК Волинського округу до забезпечення прикриття антинімецького повстання в Центральній Польщі був значною мірою перекреслений в 1943 р. діями українських національних самостійницьких військових формувань і, насамперед, бандерівської УПА.

Перш ніж перейти до розгляду діяльності останньої на згаданій території, варто напевно сказати декілька слів

і про загальне становище на Волині в 1942-1943 рр. як польської, так і української людності.

Отже, після радянського правління на Волині місцеве польське населення фактично було позбавлене національної керівної верстви. Внаслідок трьох етапів депортацій звідти вивезли польських військових осадників міжвоєнного часу, представників як міської, так і сільської польської інтелігенції. Зрозуміло, що останні в попередній період найбільше були пов'язані з працею на II Річпосполиту і брали найактивнішу участь в її суспільно-політичному, економічному та культурному житті. Значна кількість поляків, що перебували в довоєнний період на Волині в якості державних службовців, співробітників різних громадських організацій та торгівельних закладів, вже в перші місяці по радянському “визвольному поході” виїхали за Буг. До речі, чимало в цей період виїхало і українських політичних та громадських діячів.

Відносно невеликих втрат зазнала польська сільська людність, причому як автохтони, так і цивільні осадники. Це стало можливим певною мірою і завдяки їх добросусідським взаєминам з місцевим українським населенням, яке нерідко навіть ставало на захист тих польських селян, котрим загрожувало вивезення.

Німецька окупація Волині не покращила становища місцевих поляків. На них здійснювали тиск як німецька влада, так і ціла низка українських адміністративних органів та господарських установ, що послідовно проводили антипольську політику. В польській підпільній пресі цього часу можна знайти згадки про численні скарги місцевих поляків на те, що їм систематично перешкоджають в проведенні господарської діяльності, що нерідко не

дозволяють “відкривати власну справу” без будь-яких на то причин, що навіть ті поляки, котрі мають високу кваліфікацію, займають нижчі за українців посади і одержують меншу платню. В польських підпільних друкованих органах міститься також інформація про те, що керівники окремих районів, українці за національністю, під час набору населення на примусову працю до Рейху виставляли більший відсоток поляків, ніж той, що виникав із загальної їх кількості в даних районах і був передбачений німецькими інструкціями [305, с. 11].

А от що, наприклад, повідомляла про характер діяльності в цей період “українських владних органів”, контрольованих гітлерівцями, українська газета “Шлях”: “... багато хто з нас служить в поліції, в управліннях праці і господарських установах. Організуємо порядок, збираємо контингенти, шпигуємо, беремо участь в облавах, арештуємо. Так. Маємо великий привілей – дозволив нам підлий німецький шахрай мордувати власними руками. Наша поліція все більше муштрована і надається на важке ремесло, повинна вміти користуватися гумовими палицями, мусить жадати вбивств, відчувати потребу в знущаннях над безборонними. Для розправи віддано їм євреїв. Знадобиться їм цей досвід, коли прийде черга на мордування своїх...” [306, с. 4].

Втім, навряд чи все, що друкувалося на той час в українській і польській як підпільній, так і офіційній пресі відбивало реальний стан речей.¹

¹ Особливо це стосувалося пронацистських бульварних видань, в яких брали участь як польські, так і українські діячі.

Про ті самі скарги тільки тепер українців на поляків можна було прочитати і в українських матеріалах. Так, в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. Крайового проводу ОУН повідомлялося наступне: “Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання – по перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги...по друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв’язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною – поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т.п. і т.д.” [307, арк. 85].

І хоча останнє зауваження стосувалося більшою мірою Східної Галичини, але не можна заперечувати того, що подібна тенденція – до суперництва за опанування найважливіших ділянок адміністративно-господарського апарату шляхом відсторонення представників іншої національності – була характерна й для Волині.

Зрозуміло, що намагання багатьох місцевих українських громадських діячів збільшити українське представництво в усіх сферах суспільно-політичного життя Волині шляхом усунення звідти польського елементу не могло не знаходити підтримки українського загалу. Таку діяльність, зокрема, прагнула проводити Українська рада довір’я на чолі із

С.Скрипником, створена в Рівному невдовзі після приходу туди німців.

Однак, з іншого боку, ті самі діячі, що в перші місяці німецької окупації відверто співпрацювали з гітлерівцями, стали своєрідним зряддям в їх руках, яке окупанти почали використовувати для своєї брутальної експлуатації місцевої української людності. Через це між українським простим сільським людом і його, з німецької ласки, керівною верствою на Волині поступово виникла прірва, яка дуже швидко збільшувалася.

Загалом становище місцевого українського населення було не кращим за становище польського. Незважаючи на нібито надані спочатку німецькою владою привілеї українцям на Волині вже невдовзі діяльність українських “самоврядувальних” органів, а також міліції була зведена до виконання ними другорядних і цілком контрольованих окупаційною адміністрацією функцій. Та й місячна заробітна платня працівників німецьких органів влади, якщо вони тільки не були німцями, була дуже низькою і дорівнювала, наприклад, ринковій вартості одного кілограма сала.

Те, як було організовано шкільництво на Волині, в жодному разі не відповідало українським національним потребам. Були відомі непоодинокі випадки побиття та знущань німців над представниками української інтелігенції та робітниками – працівниками німецьких підприємств у Луцьку, Ковелі, інших волинських містах.

Через вимушене систематичне постачання окупантам сільськогосподарського контингенту, виконання низки інших обов’язків, в тому числі забезпечення Рейху робочою силою, українське село перебувало в занедбаному стані і

було цілком позбавлене збіжжя, худоби, молочних продуктів тощо. Майже не проводилася торгівля продуктами сільськогосподарського виробництва і селянин не мав жодної можливості якось оновлювати свій арсенал знарядь праці. Те, чим була і мала залишатися надалі українська земля для нових господарів із Заходу у найвідвертішій формі відобразив часопис “Волинь”, що легально виходив під німецькою окупацією в Рівному: “Так, як німець досягнув великих річей у цілому світі, як піонер цивілізації та культури, так тепер, німецькі піонери Сходу витиснемо на цьому краю знам’я нашої праці. Велика є наша мета запевнити прохарчування цілої Європи німецьким загосподарюванням України” [386, с. 4].

Тож рано чи пізно, але на Волині мала з’явитися українська національна збройна сила, котра б взяла під захист місцеве населення від його пограбування та нищення окупантами. Правда, шлях до її створення виявився дуже довгим. Цей шлях, що його пройшла ОУН-Б від заперечення в 1941-1942 рр необхідності за умов фашистського тотального терору партизанської боротьби до створення навесні 1943 р. Української повстанської армії і проведення бойових дій на протинімецькому фронті добре прослідковується, зокрема, по матеріалах свідчень Михайла Степаняка.

Останній був одним з провідних діячів бандерівського руху, автором проекту „Організація органів держави” Самостійної України, з кінця 1941 р. членом Центрального проводу ОУН, учасником 1-ї, 2-ї, 3-ї конференцій ОУН (відповідно кінець вересня – початок жовтня 1941 р., березень 1942 р., лютий 1943 р.) та Третього надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), на яких і стався

поступовий перехід ОУН-Б до нового бачення ситуації, що склалася на фронтах Другої світової війни.

Серйозні вітчизняні дослідники історії ОУН і УПА сьогодні вже із скептицизмом ставляться до популярної за радянських часів версії про те, що в створенні української національної збройної сили з метою проведення боротьби проти радянських партизанів була зацікавлена німецька влада і що саме за її підтримки і з її санкції виникла УПА.¹

Проте ще й досі серед них точаться суперечки з приводу того, що стало головним при прийнятті рішення ОУН-Б про її створення. Чи необхідність рахуватися зі зростаючим стихійним антифашистським опором населення північно-західного регіону України і намагання, яке виявляли окремі керівники місцевих оунівських організацій, якимось чином захистити його від німецьких зловживань у підвладних чи підконтрольних їм районах, чи прагнення не допустити розгортання на цих теренах радянського партизанського руху і діяльності польських національних сил, чи, зрештою, потреба мати на завершальному етапі війни власну армію. Бо, як заявляли на вищезгадуваних конференціях деякі з діячів ОУН-Б, “маючи під командою військо, можна було б торгуватися і боротися за самостійну Україну” [224, с. 88].

На наш погляд, свідчення М.Степаняка, що містяться в протоколі допиту його співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р., якраз і дозволяють дещо наблизитися до відповіді на поставлене питання. Згідно з ними ось як виглядали то коло проблем, що обговорювалися учасниками

¹ Така версія, наприклад, подається В.Масловським [308, с. 116-117].

вищевказаних конференцій, та прийняті на них основні рішення.

Перша конференція постановила: „1) перебудувати ОУН і перевести основну її частину на нелегальне становище і нелегальні форми роботи; 2) не вступати з німцями у конфлікти і не вести відкрито протинімецької пропаганди; 3) використовувати всі можливості легальної роботи, проникаючи в установи, організації та підприємства, в міста та робітничі центри. Всі рішення виходили з припущення, що німці одержать перемогу у війні й ОУН доведеться вести більш тривалу дипломатичну і політичну роботу з метою створення Самостійної України” [41, с. 14].

Рішення Другої конференції були такими: „1) не заважати Німеччині вести боротьбу проти СРСР, але для залучення на свій бік мас українського народу розгорнути протинімецьку пропаганду; 2) в основу всієї практичної діяльності ОУН покласти антирадянську боротьбу; 3) створити „Союз поневолених народів СРСР”; 4) домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їх нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР [41, с. 14-15].

На Третій конференції в присутності „урядуючого” провідника Миколи Лебеда (очолив Провід ОУН після арешту С.Бандери), членів Проводу Романа Шухевича, Василя Охримовича, Зенона Матли та деяких інших, М.Степаняк виступив з доповіддю про міжнародне становище, в якій чи не вперше офіційно констатувалася вірогідність перемоги СРСР у війні з Німеччиною. Доповідач доводив доцільність звільнення України від німецьких окупантів українським самостійницьким рухом на чолі з ОУН, не чекаючи на прихід Червоної армії.

Втім, як вказував М.Степаняк на допиті в НКВС, у подальшому під впливом Р.Шухевича, політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від рішень конференції і пішла за лінією, що практично здійснювалася на Волині командиром Української повстанської армії Дмитром Клячківським („Клим Савур”) – боротьби проти червоних (радянських) партизан і поляків [41, с.15].

У протоколі допиту М.Степаняка міститься також згадка про те, що він у своїй доповіді на конференції наводив аргументи на користь необхідних змін у самій назві ОУН. Такі зміни, на його погляд, були викликані недовірою до ОУН з боку населення Східної України та сприйняттям останнім ОУН як пронимецького формування. І хоча учасники конференції не погодилися з цими аргументами, але М.Лебедь, затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН, додавши Самостійників-Державників (СД), а також дав інструкції частіше використовувати у пропаганді саме цю назву.¹ На Третьому надзвичайному великому зборі ОУН це доповнення Лебеда було скасовано.

Свідчення М.Степаняка щодо змін в тактиці ОУН-Б і особливо в тій її частині, де йдеться про перехід бандерівців до створення власних збройних формувань, підтверджуються

¹ Відомий український дослідник історії ОУН і УПА А.Кентій в одній із своїх праць, а саме “Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр.”, опублікованій в 1999 р. [309], на 5-й сторінці вказує на те, що ОУН Бандери отримала назву ОУН (СД) від часу проголошення Акту від 30 червня 1941 р. Якщо це й так, то принаймні в оунівських документах за 1941-1942 рр. ця назва зустрічається дуже рідко.

протоколом допиту від 19 - 20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командуючого УПА-Захід Олександра Луцького.

Останній стверджував, що незадовго до Третього надзвичайного великого збору ОУН Д.Клячківський (“Охрім”) об’єднав розрізнені озброєні групи в єдину військову силу – УПА і проголосив себе Головнокомандуючим під псевдо „Клим Савур”. У своєму першому наказі він вказав, що найвищою суверенною владою України є командування УПА і фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН на території яких діяла УПА.

Коли Лебедь („Максим Рубан”) спробував ввести своїх представників до командування УПА, то „Охрім” відмовив йому в цьому. Це спричинило конфлікт між ними і в подальшому сприяло усуненню „Рубана” від керівництва ОУН.

На Третьому надзвичайному великому зборі ОУН М.Лебедь засуджував політику, яку проводив на Волині „Клим Савур”. Лебедь вважав, що дії створених „Савуром” загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні дії цих загонів знищували цілі поселення. Тут відзначимо, що якщо Лебедь насправді таке казав, то він не дуже й помилявся, оскільки дійсно саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності дали значною мірою німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію та надали їй свободу дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

У 1943 р. М.Лебедь виступав проти озброєння членів ОУН. На його думку, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння Організації і українського населення для боротьби проти німців, а згодом і проти Червоної армії.

Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН. У такий спосіб він хотів зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти “Совітів”. Однак, Шухевич підтримав „Клима Савура” і переконав у необхідності це зробити і членів Центрального проводу ОУН [41, с. 78].

У рішеннях Третього збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М.Лебедь і М.Степаняк нібито вказували, що УПА „скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв’язками з німцями”. Наслідком загострення протиріч між керівниками ОУН стало те, що замість М.Лебеда головою бюро Центрального проводу в квітні 1943 р. було обрано Р.Шухевича. Щодо М.Степаняка, то його в грудні 1943 р. у Львові Шухевич заарештував і відправив у Рівненську область до „Горбенка”. Перебуваючи там, Степаняк разом з членами Центрального проводу ОУН „Лемішем” і „Галиною” вирішили створити замість ОУН нову організацію – „Народно-Визвольну Револьюційну Організацію” (НВРО) [41, с. 19].

Таким чином, зі свідчень М.Степаняка і О.Луцького виходить, що після 1-ї конференції ОУН-Б Центральный провід наказав низовим органам перейти до нелегальних форм роботи, а після 3-ї – окремі його діячі зважилися і на створення підпільної військової формації, до чого їх спонукало передусім розуміння того, що вже прийшов час на створення такої формації. Правда, слід зазначити, що всупереч позиції проводу ОУН-Б, у деяких місцевостях Волині і Полісся вже восени 1942 р. з власної ініціативи

місцевих боївок ОУН сталися антинімецькі виступи, які слід розглядати як „самооборону”.

Це, однак, не перекреслює того факту, що впродовж усього цього періоду, тобто від 1-ї до 3-ї конференції ОУН-Б, чи не єдиною і добре знаною українською самостійницькою збройною формацією антинімецької спрямованості була „Поліська січ” – УПА прихильника Державного центру УНР Тараса Бульби-Боровця, боротьба якої, втім, не набула великого розмаху. Військова діяльність цього формування відбувалася також всупереч позиції в цьому випадку А.Лівицького та його оточення, які на той час були прибічниками співпраці з німцями і сподівалися на те, що останні дадуть дозвіл на створення українського уряду саме уенерівцям [309, с. 110].

Свідченням М.Степаняка і О.Луцького можна довіряти або ні, але вони значною мірою підтверджуються як фактологічним матеріалом, так і офіційними документами ОУН і УПА. Зокрема, з приводу створення УПА як окремої військової структури під проводом ОУН-СД на терені Волині і Полісся у вступі до постанов III Надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. зазначалося: “Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні умови і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанчої Армії. З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила. УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народної Армії” [196, с.97].

В цих рядках вже цілком міститься відповідь на поставлене вище питання, що саме підштовхнуло Провід ОУН-Б до прийняття рішення про створення УПА. Висловимо тільки припущення, що для низових інстанцій ОУН і багатьох членів УПА головним все-таки в її діях була оборона українського населення, тоді як для Проводу - сам факт створення і існування такої сили, яка могла стати основним козирем на заключному етапі світової війни.

Важко, однак, погодитися з тільки що цитованими рядками в тій їх частині, де йдеться про виникнення нібито сприятливих обставин на Волині і Поліссі для створення УПА. Бо інакше як пояснити позицію М.Лебеда та деяких інших членів Проводу ОУН, які вважали, що збройний зрив УПА не відповідав ступеню готовності до цього організації, що наявні сили і ресурси ОУН-Б були ще далеко недостатніми для успішного протистояння з усіма ворожими чинниками, адже навіть після Сталінградської битви ані Німеччина, ні СРСР не були виснаженими чи ослабленими.

Тому цілком слушно деякі з вітчизняних дослідників історії українського повстанського руху звертають увагу на вимушеність переходу керівництва українських націоналістів від вичікувальної позиції чи позиції спостерігача у війні між двома потужними силами – Німеччиною і СРСР – до позиції пасивного, а подекуди і активного опору обом цим силам [40, с. 106].

Вочевидь до створення УПА на Волині і Поліссі керівництво ОУН-Б чи ОУН-СД спонукала і діяльність місцевих поляків, а також польської національної партизанки, або тих польських чинників, що “почали підтримувати радянських парашутистів і червоних партизанів”.

В огляді суспільно-політичного життя Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях за квітень і травень 1942 р. повідомлялося таке: “В останнім часі дуже міцно посилили свою боротьбу в терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані однак в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залога Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія – все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці [307, арк. 79].

Про появу і діяльність в цей час на Волині польських партизанських груп свідчать і німецькі документи. Так, в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух за період від 15 травня до 17 липня 1942 р. йшлося про наступне: “Виявлені в липні 1941 р. акти НКВС свідчать про те, що під час більшовицької окупації на Волині існували групи опору, організовані в СЗБ...Ці групи напевно тоді були єдиними таємними організаціями. Зараз в цій області існують і діють багаточисельні групи опору, що виникли на основі розрізнених загонів у Генеральній губернії. Недостатня охорона кордону значно сприяє циркуляції елементів опору з Генерал-губернаторства на Волинь і в зворотньому напрямку. Про те, що вже організовано багато польських загонів опору на Волині і що вони діють за

єдиними інструкціями, свідчить випуск листівок у пасхальні дні 1942 р..." [286, арк. 51].

Втім, не слід переоцінювати чисельність існуючих на той час польських національних партизанських груп на Волині, а також розмах їхньої антинімецької боротьби. Як вже зазначалося вище, генеральна лінія командування АК була спрямована на збереження сил поляками до часу вибуху повстання в Центральній Польщі, а також на глибоко законспіровану діяльність, що мала сприяти підготовці до цього повстання. Якщо і діяла на Волині в цей час польська партизанка, то ініціатором її створення були радше не "пролондонські" політичні сили, а ті, що орієнтувалися на Москву і радянський партизанський рух.

В січні 1943 р. керівник Центрального штабу партизанського руху П.Пономаренко інформував Й.Сталіна про те, що польський емігрантський уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витратити свої людські резерви, хоч агентам Сікорського в багатьох місцях доводиться рахуватися "з труднощами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями" [312, с. 362].

Волинські поляки впродовж 1942-1943 рр. більше намагалися бути задіяними в легальну громадську роботу і займали адміністративні посади, щоб використати, насамперед, такі можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говорить в цитованому вище німецькому документі.

В ньому, зокрема, йдеться про те, що "німецькими службами встановлено, що поляки в своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку

їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх” [286, арк. 52].

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося подібне: “Ставлення поляків до навколишніх подій як раніш характеризується двома моментами: по-перше, великою текучістю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це висловлюється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави” [375, арк. 108].

Отже, по III-й конференції ОУН-Б, на якій остання, як зазначалося вище, прийняла назву ОУН-СД, на Волині і Поліссі (за організаційним поділом ОУН-СД ця територія дістала назву Північно-західні українські землі - ПЗУЗ) розпочався інтенсивний процес оформлення окремих оунівських збройних відділів у структурні військові підрозділи. На весні 1943 р. їх вже існувало декілька. До них дослідники відносять формування на чолі з Сергієм Качинським (“Остап”), Іваном Литвинчуком (“Дубовий”), Григорієм Перегіняком (“Коробка”), Іваном Климишиним (“Крук”), Петром Кухарчуком (“Дорощ”) та інші [313, с. 10].

Особливо цей процес прискорився після втечі на заклик ОУН-СД з німецької служби до лісу близько 5 тисяч українських поліцаїв, які склали основний кістяк місцевих територіальних угруповань УПА. На той час серед українського населення Сарненщини і Костопільщини вже була досить популярною діяльність її попередниці УПА-“Поліської Січі” Т.Боровця-Бульби. Отже, немає нічого дивного в тому, що керівництво ОУН-СД вирішило перебрати цю назву для своїх боївок, а загопи Т.Боровця-Бульби пізніше силою підпорядкувати собі.

Впродовж травня-серпня 1943 р. відбулося організаційне оформлення Головної команди (ГК) і Військового штабу УПА, а також основних її повстанських формувань. Саме в травні з’явилися перші накази ГК УПА, що свідчило про формальне політичне розмежування між останньою і Крайовим проводом ОУН-СД на ПЗУЗ. Військові штаби, які діяли до того часу при обласних та окружних проводах ОУН-Б, перетворюються на територіальні штаби УПА.

З травня 1943 р. відомо і про діяльність перших, порівняно великих формувань УПА, що об’єднували понад п’ятисот чоловік [313, с.13]. Таким формуванням була, зокрема, так звана “Перша група УПА”, яку інколи ще називали “Північною групою УПА”, під командуванням І.Литвинчука (“Дубовий”), що діяла в північній частині Рівненщини та на півдні Білорусії. До її складу входило кілька загонів. В липні в рамках цієї групи було тимчасово створено ще й так звану Бойову групу “Бористена” (Дмитро Корінець) [40, с. 79-80].

На півдні Рівненської області дислокувалося угруповання на чолі з Петром Олійником (“Еней”), яке

йменувалося на той час Південною групою УПА і також складалося з кількох бойових одиниць.

Зрештою, в північно-західній частині Волині-Полісся організувалася Українська повстанча група “Озеро” під командуванням Юрія Стельмашука (“Рудий”), загін якої нараховував до 450 бійців [40, с. 80-81].

До кінця літа 1943 р. завершився організаційний період творення УПА, яка набрала певною мірою організаційно сталих форм своїх окремих структурних підрозділів – сотень, куренів, загонів, відділів. Названі вище територіальні формування стали на той час основою фронтових груп УПА та військових округ (ВО) так званого запілля – відповідно “Заграва”, “Богун”, “Турів”. Ще одна, створена трохи пізніше за перші три, східна фронтова група і військова округа “Тютюник” під командуванням Федіра Воробця (“Верещака”) існувала на території Житомирщини. Військові округи в свою чергу поділялися на нижчі ланки – військові надрайони, військові райони, військові підрайони, куці та станиці [313, с. 16-17; 317].

Керувала фронтом і запіллям (військово-адміністративною діяльністю ОУН-СД) на території ПЗУЗ ГК УПА на чолі з Головним командиром Дмитром Клячківським (“Клим Савур”, “Охрім”). В складі ГК УПА існував Військовий штаб, що нараховував декілька відділів: організаційно-оперативний, розвідувальний, зв’язку, постачання, вишкільний, медично-санітарний та інші.

Від 15 серпня 1943 р. ГК УПА, проголосивши себе “найвищою й одиноко суверенною владою на звільнених землях України”, запровадила приватну власність українських селян на землю [314, арк. 27]. Для проведення поділу землі колишніх польських колоністів та надання їй

селянам було створено земельні комісії. Розподіл земель “для користування українськими селянами на власність” розпочався вже у вересні. Землю розподіляли по стільки, скільки зможе даний селянин своїми власними зусиллями обробити...коли землі в даному терені було мало, тоді її поділяли тільки безземельним і малоземельним [315, арк. 18].

На територіях, опонованих українськими повстанцями, для врегулювання громадського життя окремим розпорядженням ГК УПА від 1 вересня 1943 р. встановлювалася адміністративна влада. Остання поділялася на виборні від села до області органи – ради та управи [316, арк. 159-160].

На виконання рішень III Надзвичайного великого збору ОУН її Провід на чолі з Романом Шухевичем (“Гур”) (останній на той час вже був і командуючим “всеукраїнської” УПА) восени 1943 р. ухвалив рішення про подальше реформування структури УПА. Наявні на той час в УПА на ПЗУЗ та в інших регіонах України збройні підрозділи було реорганізовано в три крайові командування: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь.

УПА-Північ, що цілком охоплювала своєю діяльністю Волинь і Полісся і де в 1943-1944 рр. відбулися найбільш драматичні події українсько-польської війни за західноукраїнські землі, до 12 лютого 1945 р., тобто до моменту своєї загибелі в сутичці з НКВС, продовжував очолювати Д.Клячківський (“Клим Савур”). Далі самий раз перейти до висвітлення цих подій.

РОЗДІЛ 5

“АНТИПОЛЬСЬКА АКЦІЯ” ОУН-СДІ УПА НА ВОЛИНІ. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ БАЗ САМООБОРОНИ, ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ, 27-Ї ВОЛИНСЬКОЇ ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ АК.

Трагічні події на Волині 1943-1944 рр. були складовою загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому їх бажано розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вище зазначених регіонах, а також в контексті усєї попередньої історії українсько-польських взаємин. Саме такого підходу ми дотримувалися в попередніх своїх публікаціях з цієї теми.

Разом з тим, волинські події мали свою особливість, яка полягала, насамперед, в характері збройних акцій, об'єктом яких стала головним чином польська цивільна сільська людність, а також в разючій невідповідності в кількості українських і польських жертв. Ще раз нагадаємо, що за польськими підрахунками внаслідок українсько-польської ворожнечі з польського боку на Волині тільки впродовж 1943 р. загинуло щонайменше 35 тис. осіб, з яких близько 18 тис. із встановленими прізвищами (на думку польської сторони, це виключно жертви ОУН і УПА), а з українського – до 1-2-х тисяч [122, s. 1045]. Щодо українських підрахунків, то таких в Україні ніхто централізовано не провадив.

З огляду на цю особливість є всі підстави для того, щоб, як вже і зазначалося вище, із загальної картини міжнародного конфлікту, а також війни між двома збройними силами – Українською повстанською армією і Армією Крайовою, під час якої обидві сторони чинили військові злочини, все-таки виокремити волинську трагедію. Спробуємо в цьому розділі зробити це і ми, однак, на жодну мить, не забуваючи про тягар попереднього історичного періоду українсько-польських взаємин, що, безперечно, сприяв генезі волинських подій, а також про те, що робилося в сусідніх з Волинню регіонах.

З метою розширити авторський підхід до розглядуваної проблеми, сприяючи її більш повному висвітленню, і перш ніж робити спроби подивитися на так звану “волинську різанину” очима її жертв і учасників, звернемось до вже згадуваної нами в попередніх працях доповідної записки на ім'я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкача, датованої 5 липня 1943 р., за підписом наркома державної безпеки УРСР С.Савченко [319, арк. 56-74].

Вважаємо, що в ній достатньо об'єктивно висвітлюються історія і причини українсько-польської ворожнечі. Доповідна записка має назву: “Про стосунки між українськими націоналістами та поляками на окупованих противником територіях Західної України і Генерал-губернаторства”.

На початку документа викладається довоєнна історія взаємин між двома сусідніми слов'янськими народами. Автор записки зазначає, що протягом усієї історії існування Польщі територія України завжди була об'єктом її політичних та економічних зазіхань, а українці – народом, котрий мусив виконувати роль хлопів у польських панів і

магнатів. Подібне ставлення Польщі до України породжувало глибоку національну ненависть українців до поляків, на якій виховувалися цілі покоління і котра була головною рушійною силою у визвольній боротьбі українського народу проти Польщі.

Українські націоналістичні елементи, що об'єднувалися в різні політичні партії, організації та групи і, насамперед, Українська військова організація (УВО) – ОУН упродовж усього періоду свого існування намагалися виховувати українські маси в націоналістичному дусі, використовуючи національну ненависть до поляків, яка формувалася століттями. ОУН, котра знаходилася у підпіллі, жорстоко переслідувалася поляками за активну терористичну діяльність, що була спрямована проти них.

На підтвердження своєї думки про те, що колоніальна політика польського уряду щодо українців західних областей загострювала національну ворожнечу між українцями і поляками, нарком згадував про події 1930-1931 рр. Він стверджував, що відвертий терор польського уряду проти українців в ці роки, який увійшов в історію під назвою “пацифікація”, мав наслідком низку “відплатних” акцій, а саме вбивств українським населенням представників польської громадськості і влади, а також змусив ОУН організувати низку терористичних актів (вбивство директора департаменту Міністерства закордонних справ Голувко Т., міністра внутрішніх справ Перацького Б.).

Далі в доповідній записці йшлося про воєнний час. У 1939 р., після розгрому Польщі нацистською Німеччиною, гітлерівці, як зазначав С.Савченко, прибрали до рук українських націоналістів, котрі втекли з території Західної України, надали їм усіляких привілеїв і широко

використали у боротьбі з поляками в ГГ. Поряд з цим, готуючись до війни проти СРСР, німці почали активно використовувати їх як шпигунів, диверсантів і терористів. В якості нагороди за цю діяльність вони обіцяли “самостійну” Українську державу. Як показав хід подальших політичних подій, від часу вибуху радянсько-німецької війни, гітлерівці не лише не виконали своїх обіцянок перед українськими націоналістами, а навпаки систематично і планомірно розпочали фізично знищувати тих з них, котрі активно домагалися від німців виконання ними даних обіцянок, як, наприклад, група ОУН-Бандери.

У своїй боротьбі проти українських націоналістів, продовжував автор доповідної записки, німці почали цього разу використовувати ті польські елементи, котрі охоче йшли на співпрацю з ними проти українців, надаючи їм у нагороду за це усілякі привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті, безперешкодній торгівельній діяльності тощо. Подібна політика німців значно загострила стосунки між українцями і поляками, котрі наприкінці 1942 – початку 1943 рр. у ряді місць почали фізично знищувати один одного.

Використовуючи ненависть українського народу до поляків за поневолення у минулому, угодовство і зраду в теперішній час, ОУН і особливо бандерівці намагалися повсюдно очолити боротьбу українців проти поляків. У свою чергу поляки мстилися українським націоналістам за активну участь у розгромі німцями Польщі і терор проти польського населення. Нарком доповідав, що органи радянської держбезпеки мають у своєму розпорядженні документ, який був складений бандерівським керівництвом ОУН під назвою: “Огляд політичного, суспільного,

культурного та економічного становища на західноукраїнських землях за 1942 р.”

В цьому огляді, підкреслював Савченко, польське питання розцінювалося українськими націоналістами як найбільш важливе і принципове. Він цитував окремі положення документа, які, на його думку, давали можливість зрозуміти позицію ОУН щодо поляків. Так, для української сторони були дуже показовими і важливими слова генерал-губернатора Г.Франка про те, що він задоволений з лояльного ставлення поляків до німецької влади, а також з того, що вони допомагають німцям якщо не цілком, то хоча б частково, дезорганізуючи спроби українців вести боротьбу проти їхньої колоніальної політики.

Далі автор записки зазначав, що українські націоналісти подають масам боротьбу польських елементів проти них як “співдружність” поляків з “більшовицькими бандами”, які нібито діють спільно з ними. При цьому нарком підкреслював, що це не дивує, оскільки багаточисельні факти, які останнім часом були отримані з різних джерел, дійсно свідчили про існування тісної співпраці значної частини польського населення на території колишньої Польщі з радянськими громадянами.

Савченко вказував також на те, що подібне ставлення спостерігалось з їхнього боку до радянських партизанських загонів. Пояснював він це тим, що слабо розраховуючи на захист з боку німців, поляки Західної України надсилали делегації від місцевого населення до червоних партизанів і прохали про допомогу в захисті їх від нападів українських націоналістів. Неодноразово радянські партизанські загопи розташовувалися в польських селах.

Наприкінці доповідної записки робився висновок, що основні плани польських елементів в Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно. Поляки всілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торгівельний апарат німецької влади, намагаючись вже тоді створити для себе плацдарм, наявності якого вони змогли б зберегти свої впливи в Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини.

Керівник радянських спецслужб вказував на різницю, яка, на його думку, існувала в становищі поляків та українців в Західній Україні і Генерал-губернаторстві. Німецькі окупанти використовуючи поляків в Західній Україні проти українських націоналістів, у той же час нещадно розправлялися з ними в ГГ, для чого частково використовували проти поляків тих самих українських націоналістів.

Від себе додамо, що цю різницю визнавали і діячі ОУН, вказуючи на Холмщину і Люблін як на місця, де особливо постраждали поляки від терору німців [320, арк. 74]. А, наприклад, заступник В.Кубійовича по УЦК К.Паньківський у своїх спогадах про статус українців і поляків у ГГ і Рейхскомісаріаті написав таке: “При всьому лихові жажливих часів війни й окупації наше положення було таки привілейоване, зокрема, в порівненні з Східною Україною або польським населенням Галичини” [249, с. 12]. Про особливе становище українців порівняно з поляками в ГГ писав у своїх спогадах також І.Кедрин [388, с. 359].

Отже, зміст доповідної записки С.Савченко вкотре переконує в тому, що, по-перше, є помилкою будь-які спроби відшукати причини українсько-польського конфлікту, обмежуючись при цьому лише аналізом взаємин між обома

народами у роки війни. А, по-друге, що через довготривале напруження в стосунках упродовж усієї багатоголової історії співжиття українців та поляків, звинувачення якоїсь однієї із сторін у тому, що це тільки вона була винна у конфлікті, як це часто робиться, є далеким від істини.

Звернемо увагу й на те, що важко переоцінити роль гітлерівців, яку відіграли останні в роки війни у розпалюванні та використанні українсько-польських суперечностей на всіх територіях спільного проживання двох слов'янських народів. До кожного з них німці застосовували різну тактику. Чим більшу загрозу вони відчували в проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли.

Як було вище показано, в ГГ німці дозволили українцям нібито набагато більше ніж полякам, принаймні у початковий період війни. Нагадаємо, що лише протягом 1939-1940 рр. тут постало майже тисячу українських шкіл і така ж кількість українських кооперативів [146, s. 141]. Але і вимагали вони від них більшої покори, слухняності та лояльності.

Так, навесні 1943 р. у зв'язку зі створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (так званого "Гіммлерштадту") місцеві діячі Українського допомогового комітету та українська допоміжна поліція були залучені до активної участі у виселенні звідти змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину. Причому якщо поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли в польських господарствах Грубешівського повіту. Проти такої практики переселень заперестував В.Кубійович, побоюючись, і не безпідставно,

що вона наразить українське населення на помсту з боку польських підпільних організацій.

У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури польського уряду за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. з цього приводу зазначалося таке: “Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком вбивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші – колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських в'їтів, солтисів, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин...” [324, к. 6].

Про ті самі події політична референтура Крайового проводу ОУН в “Огляді суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях” за весну 1943 р. повідомляла: “Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замойщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв’язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім проведення саботажної акції як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т.п. польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг.

Дійшло до низки сутичок з жандармерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно як і польсько-більшовицькі банди...” [321, арк. 20-21].

Викликаний діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН до творення власних загонів самооборони, але, з іншого боку, існування подібних загонів спричинило, певною мірою, і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у тільки що цитованому документі: “... поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби по стороні українців” [321, арк. 20].

Діячі ОУН дійсно добре розуміли різницю, яка існувала в становищі українців і поляків у Генеральній губернії і в Рейхскомісаріаті Україна. І напевно вони були згодні з думкою радянського наркома С.Савченка про те, що на Волині і Поліссі німці використовували поляків проти них, у той час як у ГГ нещадно розправлялися з першими, для чого частково використовували проти поляків тих самих українських націоналістів.

Втім, всім було добре відомо, що хоча на Люблінщині поляки і жорстоко постраждали від терору німців, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських,

судових інституцій та установ, які своїми діями дошкуляли місцевому українському населенню, функціонувала розгалужена мережа польської поліції.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліція чи групи поліцаїв пересічний українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і був цей або ці конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як, наприклад, повідомлялося у друкованому органі “Східні землі Речіпосполитої” польської підпільної організації “Польща бореться”.

Газета писала, що: “... Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, то навряд чи б в нього з’явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували” [322, с. 12].

В зв’язку з вищесказаним вкотре постає питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території південної Люблінщини в ГГ під час здійснюваного гітлерівцями в листопаді 1942 р. – березні 1943 р. першого етапу переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині. Адже на існування такого взаємозв’язку вказувалося, наприклад, у комунікаті від жовтня 1943 р. Проводу ОУН-Б з приводу українсько-польських взаємин [62, с. 276], про це писав у добре знаній дослідникам цієї проблематики статті під назвою “Куди прямують поляки”,

опублікованій на початку 1944 р. у часописі ОУН “Ідея і чин”, його редактор О.С.Садовий (Мирослав Прокоп) [323, с. 47-57] і т. д. В цих матеріалах офіційно стверджувалося, що “волинська різанина” значною мірою була спричинена масовими вбивствами провідних українців польськими боївками на Холмщині ще в квітні 1942 р.

Вже в повоєнні часи в українській мемуарній літературі згадувати про події на Волині як про наслідок подібних за характером подій, що передували їм на Холмщині, стало майже нормою. Втім, всі без винятку польські науковці надалі продовжують стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських вїтїв, солтїсїв, полїцаїв, а подекуди і простих селян на Холмщині впродовж 1942-1943 рр. жодним чином не могло спровокувати ОУН-СД на організацію ”червоних ночей“ на Волині [118, s. 147].

Одні з них вважають, що згадувані події по той та інший боки річки Буг співпали в часі, інші доводять, що “вістки з Генерал-губернаторства до Рейхскомїсарїату і навпаки не продїставалися так швидко по обидві сторони кордону”, третї впевнені в тому, що ОУН-Б незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи інакше була схильна до антипольського терору і для останньої йшлося лише про те, коли його розпочати. Натомїсть всі вони впевнені, що “волинська різанина” сприяла напливу поляків-втікачів з Волині до ГГ і ще більшої ескалації в зв’язку з цим ненависті місцевих поляків до українців [118, s. 178-179].

Згадаємо про цитовані вище огляди суспільно-полїтичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ Крайового проводу ОУН, що датуються весною 1943 р.,

зміст яких однозначно свідчить про поінформованість оунівців щодо терору польських боївок проти українців, залучених гітлерівцями до участі в переселенській акції в ГГ.

Отже, цей факт суперечить твердженням про те, що хтось нібито міг і не знати що робилося в тому самому часі або навіть ще раніше на протилежному боці кордону. Напевно все-таки керівники обох підпільних армій впродовж 1943-1944 рр. уважно стежили за подіями в суміжних регіонах. Саме необхідністю зміцнити місцеві українські сили і посилити опір польським партизанам за Бугом і Сяном буде викликаний перехід у березні 1944 р. кількох куренів УПА з Волині і Східної Галичини на “Закерзоння” [52].

Втім, відповідаючи на питання, чи був антипольський терор УПА в Рейхскомісаріаті Україна спровокований попередніми вбивствами поляками українців в ГГ, ми схильні вважати (і в цьому переконують документи українського підпілля), що ОУН-СД підштовхнула до прийняття рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків.

Однак, повернемося до аналізу безпосередньо “волинських подій” і звернемося цього разу до звіту про ситуацію на Волині, датованого 7 жовтня 1943 р., місцевого окружного представника польського емігрантського уряду К.Банаха (“Ліновський”).

У звіті йшлося про те, що мордування поодиноких осіб і родин польського походження відбувалося вже протягом 1942 р., але від початку 1943 р. набуло масового характеру. Почалося воно наприкінці лютого у повітах Сарни, Костопіль, Рівне і Здолбунів. В червні мордування поляків

поширилося на повіти Дубно, Кременець і Луцьк, в липні – на повіти Горохів, Володимир і Ковель, а наприкінці серпня – на останній волинський повіт Любомль. Кількість польських жертв з вини українських боївків на жовтень 1943 р., за підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, складала понад 15 тис. осіб.

Далі К.Банах зазначав, що тривалий час українці на Волині не мали якогось однозначного ставлення до Польщі і поляків. Натомість вороже ставилася до поляків та частина української громадськості, котра перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи місцевого самоврядування та поліції. Ці українці понаїхали на Волинь з Галичини. Поряд із створенням місцевої адміністрації та поліції вони розпочали діяльність в складі напівзаконспірованих організацій. З'явилися три українські організації: ОУН-бандерівці, ОУН-мельниківці і петлюрівці. Наприкінці 1942 р. ці організації утворили Узгоджувальний комітет. Українці будували свою організаційну мережу за посередництвом органів самоврядування, але головне опертя знайшли в поліційних постах, яких нараховувалося близько двох сот. Свої осередки в поліції мали також комуністи. Автор звіту вказував на те, що моральний та ідейний стан цієї поліції дуже низький. Уславилася вона тим, що кожен з поліцаїв замордував щонайменше з десятків євреїв.

Коли німці виявили, що в деяких місцевостях на органи поліції мають вплив комуністи, а також законспіровані бандерівські осередки, вони почали її роззброювати. Відповіддю українців на це стала втеча зі зброєю до лісу. Таким чином в лісах опинилося близько 5 тис. озброєних поліцаїв. До них приєдналася також молодь, якій

загрожували арешт та вивезення на примусову працю до Рейху. Втеча поліції сталася наприкінці березня, а вже в травні, як стверджував представник польського уряду, “українські банди” нараховували щонайменше 40 тис. осіб. Саме вони, на його думку, стали головним знаряддям в злочинних нападах на поляків, що були інспіровані обома окупантами.

К.Банах доповідав про те, що згідно із зібраними членами волинської Делегатури польського уряду свідченнями, ці “банди” під час нападів користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Але важко було визначити те, в чіїх руках вони знаходилися на час подання звіту. Волинський делегат польського уряду не мав сумніву стосовно того, що початок існуванню “банд” поклав наказ бандерівців, хоча незабаром в їхніх діях вже спостерігалась відсутність будь-якого керівництва. Незважаючи на зусилля, ані українці, ні більшовики були не в змозі їх опанувати. Здавалося, що в українському суспільстві не існувало жодного авторитету, який би був здатний зупинити мордування поляків. На думку автора звіту, єдиним дієвим чинником в цій ситуації могла бути тільки сила.

Проте, він підкреслював, що в українському середовищі був значний відсоток інтелігенції і освічених селян, які намагалися протидіяти нападам на поляків і виступали за співпрацю з ними. Ці елементи зосереджувалися навколо створеного нещодавно Українського волинського комітету (УВК). Однак, через свою організаційну слабкість і відсутність авторитету вони не становили тієї сили, котра була б в змозі відіграти якусь поважну роль у волинських подіях [325, к. 23-25].

Аналізуючи цей звіт, не можна не зробити наступних висновків. По-перше, згідно документу, антипольські виступи набули масового характеру у лютому-березні 1943 р., тоді як насправді це радше трапилося у квітні.

По-друге, почалися вони на території Сарненського, Костопільського та інших районів східної Волині, де вже з кінця 1942 р. достатньо розбудованою і активно діючою була УПА (“Поліська Січ”) на чолі з Т. Боровцем-Бульбою.

По-третє, як з’ясували для себе місцеві польські підпільні керівники, а це, між іншим, відповідало дійсному стану речей, українська поліція на Волині була однією із форм конспіративної мережі ОУН (додамо, що не ОУН загалом, а саме бандерівців). Коли про це також дізналися німці, вони почали її роззброювати.

По-четверте, колишні українські поліцаї-втікачі з німецької служби, а також українська молодь, котра приєдналася до них через те, що їй загрожувало вивезення на примусові роботи до Рейху, склали основний контингент тих боївків чи загонів, які з кінця березня-початку квітня розпочали у східних районах Волині масові антипольські виступи.

По-п’яте, керівництво польського підпілля визнавало, що українські збройні загони користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Причину цього, за повідомленням, наприклад, періодичного друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях “Наші землі східні”, поляки вбачали в прагненні місцевих українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно та землю [326, s. 6-7]. Слід гадати, що саме підтримка

збройних загонів УПА цивільним українським населенням, озброєним косами, вилами, сокирами та ножами, і надала волинським подіям особливо кривавого характеру.

По-шосте, спочатку українські збройні загони знаходилися під командуванням бандерівців і за їхнім наказом розпочали антипольські напади. Надалі ці загони діяли за власним сценарієм. Останнє твердження можна розуміти таким чином, що антипольські виступи українських селян на Волині треба було лише зініціювати, а у подальшому українська цивільна людність, можливо тільки за підтримки кількох озброєних представників УПА, проводила їх самостійно. До речі, в матеріалах ОУН-СД і УПА міститься чимало звітів командирів різного рівня, в яких йдеться про нібито цілком самостійні напади українського населення, озброєного лише косами та вилами, на польські колонії та спалення польських забудов.

Представник польського уряду зазначав також, що до нападів на поляків українців підштовхнули обидва окупанти. Хоча в інших документах діячі Делегатури стверджували, що ворожнеча між поляками і українцями є настільки великою, що її не треба було зайвий раз розпалювати [327, к. 16].

Зрештою, К. Банах підкреслював, що ані бандерівці, ні більшовики і, додамо, ні німці, незважаючи на зусилля, були не в змозі зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Ті українські політичні діячі, що намагалися протидіяти цій акції, не були впливовими в українському середовищі Волині. Щодо зусиль в цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд

чи вони були достатніми.

У звітах працівників із так званого Східного бюро департаменту внутрішніх справ центральної (варшавської) Делегатури польського уряду про ситуацію на Волині, що датуються 1944 р., знову підкреслювалася думка про те, що відповідальність за організацію антипольських акцій несуть, в першу чергу, “Ради”. Мордування поляків у найжахливіший спосіб відбувалося саме на територіях, де напередодні війни значний вплив мали комуністи. “Упродовж 22-х місячного періоду окупації радянські органи свідомо намагалися представити в очах місцевої людності Польщу і поляків у негативному світлі”, завдяки чому створили атмосферу, коли стали можливі всілякі антипольські ексцеси. Саме “Ради виховали українську молодь у потрібному їм дусі, сформували з неї міліцію, яка під час гітлерівської окупації майже у повному складі вступила до лав німецької поліції і незабаром стала головним знаряддям в організації антипольських виступів”.

Анархії на Волині сприяла також діяльність більшовицьких диверсійних груп. На думку польських діячів, значний відсоток “банд” знаходився під їх впливом, а можливо і під їх безпосереднім командуванням. “Утримування стану анархії в тилу німецьких військ відповідало виключно інтересам Москви”. Другим елементом, який спричинився до “волинських злочинів”, працівники Делегатури польського уряду називали українських націоналістів, третім – німців.

Слід також відзначити, що дуже часто в документах польського підпілля можна відшукати твердження про те, що “волинські події” відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло виявленню найгірших людських

інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неодноразово мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а серед загиблих поряд з чоловіками були жінки і діти [328, к. 375].

Тепер розглянемо, як це ми робили і в попередніх наших працях, ставлення до волинських подій українських політиків. Підкреслимо, що воно було далеко неоднозначним. З документів польського і українського підпілля відомо, що УПА (“Поліська січ”) на чолі з Т.Боровцем-Бульбою не мала на меті вести боротьбу проти поляків.

Самі поляки пояснювали це тим, що у війську Боровця був значний відсоток радянських українців, які до справ Західної України мали власне ставлення. Проте ймовірно, що вже тоді від Боровця відокремилися якісь групи (у звітах місцевих керівників АК згадується, зокрема, “банда” Крука (можливо І.Климишина), які потрапили під вплив ОУН і започаткували антипольські виступи [262, к. 82 (а)].

Сам Т.Боровець-Бульба в звітах воєнного періоду згадував про власні наміри, спрямовані навіть на поладження взаємин з поляками та об’днання зусиль проти спільних ворогів, які, втім, на його думку, були зведені на ніщо антипольською акцією бандерівців, що розпочалася навесні 1943 р. [44, 231-232].

22 лютого і 9 квітня 1943 р. між Головною командою УПА (“Поліська січ”) і військовими представниками ОУН-Бандери відбулися ділові переговори з приводу створення єдиної української збройної сили. В польських документах лише згадується про факт таких переговорів [330, к. 120]. Натомість в добре знаній дослідникам цієї проблематики праці “Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.” її автор,

колишній діяч ОУН – М.П.Балей, стверджує, що під час квітневих розмов представник “урядуючого” провідника ОУН-СД М.Лебеда поручник “Сонар” (В.Івахів) зробив Боровцю пропозицію щодо очищення всієї повстанської території від польського населення, яке всюди шкодило українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицької партизанки [331, с. 196-197].

Відомо, що Т.Боровець-Бульба з цим не погодився, оскільки вважав, що за ворожі польські акти слід карати тільки винних, а не все населення. Він звернувся з відкритим листом до членів Проводу ОУН-Б, в якому зазначав: “Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії військові відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини...Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузлого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищенням кількесот поляків в деяких областях не зліквідується польської небезпеки для України. Польський народ все одно існує, і як довго він буде в тій же неволі, що ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Які заміри можуть мати поляки супроти нас в майбутньому і як уложаться наші взаємовідносини – це інша річ. Сьогодні замість різатися взаємно, ми мусимо монтувати один революційний фронт

всіх поневолених народів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів” [371, арк. 5-7].

Один з дослідників діяльності УПА (“Поліська січ”) А. Жуківський навіть вважає, що саме винищення польського населення бандерівськими формуваннями, що перебрали назву УПА, змусило отамана відмовитися від цієї назви, щоб таким чином відмежуватися від подібних дій [332, с. 61]. У червні 1943 р. Боровець публічно засудив мордування поляків і звернувся до представників волинської Делегатури польського емігрантського уряду з пропозицією про співпрацю [327, к. 6]. Текст однієї з червневих листівок отамана, адресованої до поляків, із закликом до поєднання, частково цитує в своїй праці ще один дослідник діяльності Т. Боровця-Бульби В. Дзьобак [44, с. 133-134].

З публічним осудом антипольських акцій виступив наприкінці квітня 1943 р. Український волинський комітет, до складу якого входили прихильники колишньої ундовсько-петлюрівської спілки. У часописі “Шлях” вони опублікували заяву, в якій стверджували, що організація антипольських виступів є справою рук виключно більшовиків. Мордування поляків неофіційно засудили львівські бандерівці [327, к. 6].

На Волині, а незабаром і в Галичині впродовж 1943 р. з’явиться чимало звернень до місцевого населення за підписом різних українських організацій і політичних діячів із закликом не піддаватися на антипольську агітацію. З огляду на те, що ці звернення, з одного боку, значно доповнюють наші уявлення про українсько-польський міжнаціональний конфлікт, а з іншого, демонструють наскільки різноплановим був підхід українських політичних сил до проблеми протиріч між обома народами, а водночас

і до національно-визвольної боротьби українського народу загалом, вважаємо за потрібне деякі з них частково зацитувати.

У зверненні до українців Крайового комітету співпраці з “альянтами” зазначалося: “...ОУН підмовляє Вас, щоб Ви, не очікуючи нізвідки допомоги, самі виступили б до боротьби за Українську Державу. А чи Ви знаєте з ким то буде боротьба? Не тільки з більшовиками, але і з мадярами, румунами, поляками, а може бути теж і з відступаючими німцями.

Чи можемо пірватися на таку боротьбу... Провідники ОУН між собою і до довірених людей говорять відкрито, що боротьба буде програна, але треба її підняти, щоб наступним українським поколінням дати нові зразки героїв, що загинули за Україну. Отже наші молоді люди масами загинуть. Україна з того не вийде, а тільки по літах будемо святити нові річниці програних боїв, як сьогодні святимо Крути і Базар.

...Україну можемо досягнути тільки в оперті на сильних союзників. Такими союзниками можуть сьогодні для нас бути тільки Англія і Америка.

...Отже, треба всіма силами старатися про досягнучи альянтів. Поки що, на жаль, не зроблено в тому напрямку майже нічого. Що ж з того, що в Канаді наші послы почали переговори з шефом уряду, коли тим часом до Англії і Америки дійшли вістки про творення дивізії СС і про мордування поляків на Волині. Як же можемо досягнути поміч альянтів, підтримуючи їх ворогів – німців, і мордуючи їх приятелів – поляків!” [333, к.13].

Подібні до цього звернення, думки містилися і у відозві до українців Комітету польсько-українського порозуміння:

“...Маємо тепер місяць листопад, місяць, в якому розпочалися у 1918 р. українсько-польські бої і різні наші провідники намовляють нас з приводу річниці цих боїв, щоб ми були готові до їх повторення. Кажуть нам, що відберемо зброю у німців, а потім тією зброєю переможемо поляків і так збудуємо Вільну Україну... В роковини листопадових боїв закликаємо вас: не давайте послуху людям справді відважним, але нерозумним. Коли програємо, вони втечуть за кордон, але що тоді буде з селянином? Думайте про долю вашу і ваших дітей, думайте про долю цілого краю” [334, к. 12-13].

А от уривок із звернення Комітету українських селян: “...Скільки поляків вимордували українські поліцаї. Поляки напевно захочуть помститися своїм вбивцям і грабіжникам. Але вони в пору вдеруть на еміграцію й звідти писатимуть патріотичні статті до газет, а ти український селянин залишишся на місці й будеш пити пиво, що його наварили українські політики” [335, к. 37].

Втім, у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві Крайового проводу ОУН на Північних західних українських землях (ПЗУЗ), очолюваного на той час Д.Клячківським (“Клим Савур”), вся відповідальність за загострення міжнаціональних взаємин на Волині покладалася на поляків. У відозві містився наступний заклик до польського населення: “...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам’ятайте, якщо польська

громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара" [336, к. 6].

На наш погляд, ця відозва із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади вже після того, як з неї втекла переважна більшість українських поліцаїв, є одним з найбільш показових документів, що характеризує мотивацію подальших дій українських повстанців щодо місцевої польської людності.

Зрозуміло, що поляки з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не пішли з німецької служби, а навпаки намагалися всілякими шляхами закріпитися на ній. Як вже вище зазначалося, основна мета цього полягала у створенні для себе вже тоді плацдарму, за наявності якого поляки змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини.

Тому, переклавши відповідальність за службу частини поляків в німецькій адміністрації та каральних органах на всю польську громадськість Волині, загони УПА незабаром здійснять те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загостриться ще більше, коли волинські поляки почнуть активно співпрацювати (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи) з радянськими партизанами, в

яких українські повстанці вбачали свого основного ворога і готувалися до запеклої боротьби з тою силою, яка за ними стояла.

В цьому місці варто також торкнутися питання про те, ким саме і коли приймалося рішення щодо проведення масштабної акції з “очищення” Волині від польського елемента, адже однозначної відповіді на нього, прийнято вважати, досі немає. На думку польських науковців, таке рішення скоріш за все могло бути схвалене на лютневій 1943 р. III-й конференції ОУН-Б [337].

Втім, згадуючи про наведені у попередньому розділі фрагменти зі свідчень учасника цієї конференції М.Степаняка з приводу того, що навесні 1943 р. ОУН в своїй діяльності під впливом Р.Шухевича відійшла від рішень конференції і пішла в іншому напрямку, що практично здійснювався на Волині командиром УПА “Климом Савуром”, тобто боротьби, передусім, проти поляків і червоних партизанів, то можна констатувати що відповідні накази ГК УПА могли даватися підлеглим і в усній формі.

З огляду на масштабність антипольських акцій, скоординованість в їх проведенні як в часі, так і на місцевості, сумнівно, щоб рішення про їх початок не було прийнято на рівні Крайового проводу ОУН-Б на ПЗУЗ та ГК УПА.

Не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, німецької і радянської сторін у роздмухуванні або використанні в своїх цілях українсько-польської ворожнечі, чимало дослідників ставлять сьогодні питання про історичну відповідальність

за так звану “волинську різанину” саме керівників ОУН-Б і командування УПА-Північ.

Останніми роками в Україні і Польщі з’явилося кілька публікацій, в яких, з посиланнями на архів Служби безпеки України по Волинській області, цитуються свідчення відомих командирів УПА та керівників Служби безпеки ОУН-Б, що нібито були дані ними на допитах в НКВС упродовж 1945 р., зокрема, Юрія Стельмашука (“Рудий”), Степана Коваля (“Рубашенко”), Миколи Гаврилюка (“Аркадій”), Арсенія Божевського та інших [338-339].

В цих свідченнях йдеться про отримання свого часу згаданими діячами від Крайового проводу ОУН-Б на ПЗУЗ таємних інструкцій та розпоряджень щодо “очищення терену Західної України від поляків та витіснення їх за Буг і Сян”. Так, із слів Ю.Стельмашука (“Рудий”) випливає, що у виданій в червні 1943 р. таємній директиві командира УПА “Клима Савура” наказувалося: “... провести широко-масштабну акцію з ліквідації польського елементу...”. І далі в ній же зазначалося: “... Тієї боротьби не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів повинні зникнути з поверхні землі” [130, с. 38].

Далі в протоколі допиту Ю.Стельмашука повідомлялося, що він, як командир військової округи УПА “Турів”, у зверненні до представника Центрального проводу ОУН М.Лебеда від 24 червня 1943 р. просив затвердити відповідальних за здійснення антипольської акції: в районах надбужанських – курінного “Лисого” (Іван Климчак), в районах Турійськ, Озютичі, Овадне і деяких інших – “Сосенка” (Порфирій Антонюк), в Ковельській окрузі – “Голобенка” (Олексій Громадюк) [339, с. 5-6].

В цьому ж протоколі допиту Ю.Стельмашука йдеться про звіт йому курінного “Лисого” від 29 серпня 1943 р. з виконання акції в польських селах Воля Островецька і Островки Головнянського району. Польські дослідники із середовища АК вказують на те, що проведена в серпні 1992 р. ексгумація останків жертв в цих місцевостях засвідчила масовий характер вбивств [130, s. 39].

А от яка, наприклад, містилася інформація в свідченнях командира загону “Котловина”, що входив до складу військової округи групи “Турів”, Степана Коваля (“Рубашенко”), опублікованих польським істориком В.Філяром.

Процитуємо за останнім: “...Влітку 1943 р. згідно з наказом командуючого УПА “Клима Савура” провів операцію по знищенню польської людності на території Рівненщини. Загін УПА під моїм керівництвом ліквідував села Рафалівка і Гута Степанська, в котрих проживали поляки. Згідно з наказом “Олега” (Микола Ковтонюк-Якимчук) командири моїх сотень “Мороз” (Григорій Кузьма), “Богдан” (Павло Койлик) і “Рибак” (командир сотні “Очайдух”) влітку 1943 р. отримали наказ ліквідації польських колоній і населення, що в них проживало, а саме: сотник “Мороз” зі своєю сотнею УПА мав знищити поляків в колонії Мар’янівка, сотня “Богдана” – в колонії Вулка Котовська, сотня “Рибак” – в колонії Софіївка... На проведення цих акцій було дано два дні. По їх закінченню сотні мали прибути до села Пшебраже для участі в ліквідації польської людності в цьому поселенні” [130, s. 40].

Зміст цитованих вище свідчень підтверджується звітом про військову акцію 1-ї групи УПА від 27 липня 1943 р. за підписом командира групи “Дубового” (Іван Литвинчук),

що міститься в колекції матеріалів ОУН і УПА і зберігається в державному архіві Рівненської області.

Наведемо заключний фрагмент цього звіту: “...1) Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії: Гута-Степань, Борок, Омеляну, Ляди і хутори Кам’янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. 2) Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3) Ворожі втрати понад 500 вбитих та не окреслена кількість ранених. 4) Видібрано грабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5) Розбито німців Рафалівської станиці. 6) Розбито групу німців з Костополя... 8) Власні втрати 18-ть вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунено загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади” [23, с.175-176].

З цього звіту кидається в очі разюча невідповідність у кількості жертв серед поляків і українських повстанців, що може свідчити, з одного боку, лише про невідповідність і слабкість першої сторони, навіть за підтримки її німцями або радянськими партизанами, а з іншого боку – про навпаки ретельно продумані і попередньо узгоджені “на горі” дії другої сторони.

Чимало інформації про результати проведених загонами УПА антипольських акцій дають звіти виконавчих референтів Служби безпеки ОУН-Б. В одному з них, наприклад, з району Млинів за час від 1.9.43 р. до 10.9.43 р. повідомлялося: “Протягом звітного часу зліквідовано

17 польських родин (58 осіб) ... Терен в загальному очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається” [372, арк. 259].

В іншому документі – суспільно-політичному огляді за вересень 1943 р. – йшлося про наступне: “В зв’язку з нашою протипольською акцією, поляки старалися свої перші жертви використати для протиукраїнської демонстрації, влаштовували великі похорони і намагалися звернути увагу публічної opinii на т. зв. “садизм українців”. Коли наша акція прибрала загальну форму, поляки ще більше занепокоїлися. Зараз поляків в терені вже немає; всі переселилися в міста, де перебувають нелегально. Частина з них вже вивезли до Німеччини, а решта ще тримається. Німці пішли полякам на зустріч і обсадили ними уряди. Прихильність німців поляки планово стараються використати проти українського населення” [373, арк. 5].

Документація українських повстанців найкращим чином передає не лише результати, але і характер антипольських акцій. Зацитуємо уривок одного зі звітів про проведення такої в селах Гірка Полонка і Городище Луцького району в червні 1943 р. Його автор, що не подав ані свого прізвища, ні псевдо, розповідає: “Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З під конюшні пада стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б’є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З під будинків витягали ляхів і різали кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки викручуючись

на довгих совітських штиках благали: “На мілосць Бога, даруйте нам жице, я ніц не вінен і не вінна.” А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли” [368, арк. 4].

Досить неприваблива картина “волинської різанини” змальована в звітах командирів радянських партизанських загонів, що діяли в той час на означеному терені. Так, у донесенні В.Бегми до УШПР від 11.IV.1943 р. зазначалося: “Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражно, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення” [374, арк. 50].

В щоденнику іншого радянського партизанського ватажка М.Наумова під датою 9.12.1943 р. зберігся такий запис: “Минули колишній польсько-радянський кордон. По той бік – польські села, зайняті шитовцями, андріївцями (полковник Андреев – командир Другого Молдавського з’єднання), карасівцями...Поляки зустріли нас, “вельку партизанку”, з радістю. З’єднання розташувалося в Броніславці, Підралівці, Старій Гуті і навколишніх хуторах. Від р. Случ нас відділяють великі ліси, що тягнуться кілометрів на двадцять...За Броніславкою і Старою Гутою вже багато “чистих” від поляків сіл. Броніславка чекала своєї черги. На вулицях висять дзвони і рейки для сигналізації на випадок появи більбівців. Довкола села чергують “секрети”. У декого є навіть зброя: використовуються мисливські рушниці, викувані місцевими ковалями піки й шаблі. Словом, село перетворилося на

фортецю, яка переживає облогу і повсякчас чекає своєї Варфоломійвської ночі”.

І далі під датою 13.12.1943 р.: “Та сама картина в Хотині і Моквині, які розкинулися по обох берегах Случу. В них поголовно вирізано все польське населення. Гітлерівці не тільки не забороняють цю різанину, а навпаки – заохочують її. Їм байдуже, хто винищує слов’ян. А націоналісти раді старатися. І гірко й образливо за цих фанатиків” [244, с. 105-106].

Кількість цитованих тут документів видається достатньою, щоб уявити собі в цілому характер, масштаб і результати антипольських акцій ОУН-УПА на Волині. Отже, скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання німців чи “радянського чинника” в польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи навіть на них цілковито перекласти відповідальність за міжнаціональний конфлікт в роки війни, слід однозначно ствердити, що не вони все-таки відіграли в ньому ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване польським і українським націоналізмом, тим обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдання жодній стороні.

Звернемо увагу на ще одну обставину. Дуже часто в радянських документах ініціаторами антипольських акцій виступають “бульбівці”, а в спогадах політичних опонентів бандерівців – “рубанівці”, тобто прихильники М.Лебедя, який, як прийнято вважати, будучи на той час “урядуючим” провідником, ніс найбільшу відповідальність за розв’язаний на Волині антипольський терор. В зв’язку з

цим вкотре постає питання про те, хто все-таки був його справжнім організатором.

Цікаво, що в матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йдеться про антипольські акції на Волині, то в якості їх виконавця називається, як правило, не ОУН-Бандери і навіть не УПА, а “волинська ОУН” або “ОУН-Державників” [327, к. 17]. Більше того, на думку польських діячів, саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН у першому кварталі 1943 р. відбувся розкол.

У звіті працівників Делегатури польського уряду від 15.IX.1943 р. за період 15.VII-15.IX.1943 р. зазначається, наприклад, таке: “Нова ОУН -Державників приступила до виразно антипольської акції, беручи цілковиту відповідальність за різанину поляків на Волині, тероризуючи їх наразі поодинокими вбивствами і одночасно сповіщаючи у прокламаціях-наказах про необхідність вибиратися поза українські землі”. І далі: “Той факт, що антипольський рух у Східній Малопольщі (Східній Галичині – пояснення мое - І. І.) обминає території, охоплені найбільшим впливом бандерівців, може свідчити лише про те, що останні, як організація, не схвалюють методів ОУН-Д” [327, к. 17].

На перший погляд може здатися дивним протиставлення польськими діячами ОУН-Бандери і ОУН-Самостійників Державників, адже добре відомо, що це була одна й та сама організація. Однак, це лише на перший погляд. Фактично в одній і тій самій організації знаходилися на той час діячі, які мали неоднакові погляди щодо того, хто є головним ворогом ідеї побудови Самостійної України та з ким у першу чергу, а також якими методами і засобами має вестися боротьба.

ОУН-Бандери для рядових українських повстанців, як напевно і для поляків, асоціювалася, насамперед, з особою “урядуючого” провідника ОУН-Б Максимом Рубаном-Лебедем, а також його людьми. На Волині він був недовго, але поки був – його псевдом підписувалися відозви та накази політичного характеру (тут підкреслимо, що під згадуваною відозвою до поляків Волині від 18 травня 1943 р. стояв лише підпис “Крайовий провід ОУН”).

Хоча саме він наполягав на новій назві ОУН, тобто на ОУН-СД, а його колеги з цим не погоджувалися, втім у період весни-літа 1943 р., після усунення Лебеда 13 квітня 1943 р. на засіданні Центрального проводу з посади голови бюро проводу, останню представляли інші люди, зокрема, провідник ОУН-Б на Волині і Головнокомандуючий УПА Савур-Клячківський, начальник штабу УПА, а невдовзі керівник Центрального проводу ОУН Р.Шухевич, командуючий 1-ї групи УПА І.Литвинчук (“Дубовий”), який здійснив чи не перше масове вбивство поляків у с. Янова Долина (Іванова Долина) на Костопільщині, про що йтиметься нижче, внаслідок якого загинуло щонайменше 300 осіб, та інші. Між М.Лебедем, з одного боку, та останніми керівниками ОУН і УПА, з іншого, виник конфлікт, який і став причиною скликання у серпні 1943 р. Третього надзвичайного великого збору ОУН.

Про позицію Лебеда стосовно антипольських акцій на цьому зборі вище йшлося. Отже, на нашу думку, слід вважати, що ініціаторами проведення широкої “деполонізаційної” акції на Волині в 1943 р. виступила ОУН-Б, яка у той період мала назву ОУН-СД і очолювалася не М.Лебедем, а Р.Шухевичем, та командування УПА на чолі з Д. Клячківським. Причому, радше за все, рішення

про проведення подібної акції не ухвалювалося ні на лютневій 1943 р. III-й конференції ОУН, ні пізніше.

Тепер перейдемо до висвітлення тієї ролі, яку відіграла в міжнаціональному конфлікті на Волині польська допоміжна поліція на службі у німців. Документи польського і особливо українського підпілля подають чимало прикладів участі поляків у німецьких каральних акціях проти українських сіл. Незважаючи на сувору заборону волинського керівництва АК вступати до польських загонів допоміжної поліції, які мали заступити українські, частина місцевих поляків аби отримати зброю і помститися українцям ставали шуцманами.

У зверненні до населення Волині окружного делегата польського емігрантського уряду (окремо до українців і окремо до поляків) з цього приводу зазначалося: “1. Всі поляки, жінки як і чоловіки, повинні знаходитися в лавах самостійної польської самооборони...Слід зробити все, щоб німці якомога менше людей забрали на роботу. Адже доля вивезеного на роботу населення жахлива, а сама ця робота збільшує силу нашого найлютішого ворога... 3. В жодному випадку не можна сприяти німцям. Вступ до німецької міліції і жандармерії є тяжким злочином по відношенню до польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь в руйнуванні домів, а також у вбивстві українських жінок та дітей будуть виключені зі складу польського народу і жорстоко покарані. 4. Співробітництво з більшовиками є таким самим злочином, що і співпраця з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там знаходитися” [340, арк. 111].

Втім, далеко не всі поляки прислухалися до порад зверхників з АК або діячів місцевої Делегатури польського уряду. Ситуація на Волині витворилася такою, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них служили частіше не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

Через темно-синій колір форми польську допоміжну поліцію часто називали “гранатовою”, хоча її одяг у Рейхскомісаріаті Україна був відмінним від того, що носила польська поліція в Генерал-губернаторстві. Ця військова формація діяла під контролем органів німецької поліції і використовувалася в якості допоміжної поліційної частини для охорони суспільного порядку.

Польські поліційні частини розташовувалися в багатьох районах, повітових містах, держмаєтках (лігеншафтах) Волині. Так, наприклад, на території Луччини в квітні 1943 р. на місце української поліції у Сенкивичівському, Колківському і Цуманському районах місцеві поляки “зголосилися масово” [321, арк. 53]. Проте вже незабаром у них було відібрано зброю і видано картки на роботу до Німеччини. Багато поляків подали заяви про службу в поліції в Рожищах. Цікавою є та обставина, що німці брали не всіх. Так, із 60 осіб, що зголосилися в Рожищах, було відібрано тільки 8. По документах як українського, так і польського походження особливо яскраво прослідковується прагнення поляків із вступом на німецьку службу відразу придбати зброю. На адміністративні посади, що їх полишили українці, прийшло багато поляків на Горохівщині. Поляк очолив місцеву кримінальну поліцію. Жінка – полька очолила кріпо у Володимир-Волинському.

Особливо велику увагу, і зрозуміло чому, німці приділяли забезпеченню охороною фільварків. Деякі фільварки, поряд з німцями, охороняли французи, чехи і, звичайно, поляки (наприклад, Ківерцівський район). Останні також брали участь в німецьких каральних експедиціях. У документах українського підпілля підкреслюється, що особливо планомірно нищать українців поляки саме з кріпо і лігеншафтів, до того ж “фільварки є майже виключно доменою поляків і тут вони мають осередки своєї підпільної організації” [321, арк. 52, 54].

В деяких місцевостях після втечі українців в поліції залишилися одиниці. Під німецьким наглядом фактично перебували тільки залізнична колія й адміністративні будівлі. Німці розкидали листівки із закликом до тих, хто втік, аби вони до 25 квітня повернулися на свої місця. Деякі повернулися. Було й таке, що німці робили “наскоки” на українські села, ловили молодих хлопців, і з них знову створювали поліційні батальйони. Так, наприклад, сталося в Торчинському районі. Було тут також сформовано батальйон і з поляків. У випадку, коли втікачі не поверталися, їхнє господарство знищувалося, а родина розстрілювалася. Якщо колишні шуцмани тікали до лісу з худобою, німці палили їхні села.

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. Поряд з німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом з польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі. Було спалено 22 господарства і розстріляно близько 100 осіб. З метою ще більше спровокувати німців на українські виступи польські

поліція підкидали в кожну хату “компрогат” – підсовували в піч, соломі або яєсь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком, як казали, саме “польської провокації”. Особливо постраждали 10 квітня жителі с. Княже. Там було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. Німці мордували цілі родини, грабували і палили, використовуючи попередньо складені поляками списки. Під час перебування в Горохові рейхскомісар Г. Кох відповідальність за німецьку акцію в с. Княже цілком поклав на поляків. Підкреслимо, що на рахунку польської допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи, але й матеріали польського підпілля, а також Українського штабу партизанського руху [328, к. 130-131, 374; 321, арк. 52, 55, 63-64; 341, арк. 84; 342, арк. 36].

В радянській документації можна знайти, наприклад, таке зауваження з приводу дій польської поліції. В доповідній записці до секретаря ЦК КП (б) У М. Хрущова один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, Р. Сатановський повідомляв: “Польській поліції дана німцями цілковита свобода в діях щодо українського населення. На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини, польська поліція, за сприяння німців, мстить українській людності загалом...” [343, арк. 3-5]. Чимало подібних за змістом документів можна відшукати в опублікованому нещодавно 4-му томі “Літопису УПА” нової серії, цілком побудованому на радянських матеріалах [20].

Документи Крайового проводу ОУН на західно-українських землях містять згадки про те, що іноді німецька

жандармерія відмовлялася від зіткнень з українськими партизанами і від участі в акціях проти українських сіл. Але під тиском з боку поляків “упивалася і все-таки виїздила на пацифікації”. Під час акцій поляки заподіювали найбільше лиха українцям. Вони переконували німців, що своїми діями зупинять рух українців в цілому. Прочитуємо уривок з документа, який демонструє те, як оцінювали стосунки між німцями і польським населенням Волині місцеві оунівці: “В ставленні до німців поляки застосовували свою улюблену історичну тактику, підлизувалися до них, запрошували на всілякі родинні свята, опоювали і омотували своїми впливами, підсовували своїх красунь і так брали їх в руки. У той спосіб вони розігнали не одну бурю, що збиралася над їх головами. Особливо ж з’єднували собі німців відданою співпрацею у поборюванні українців” [321, арк. 51].

А от витяг із звіту представника польського емігрантського уряду, в якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із служби безпеки і гестапо: “Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників і діють проти них” [344, к. 82].

Переважає більшість місцевої людної однаково погано ставилася до польських поліцаїв і українських шпудманів. Керівники ОУН і УПА у відозвах неодноразово зверталися до українських шпудманів із закликом не брати участь у німецьких облавах на співвітчизників, котрих вивозили

на чужину, і пропонували їм піти шляхом волинської і поліської поліції, яка влилася до лав УПА для боротьби за волю українського народу [360, арк. 23-24].

В документах українського підпілля зазначалося також, що: "...шущмани у моральному плані стоять дуже низько і не мають почуття національного обов'язку. Але безумовно за теперішньої ситуації кращим є, коли вони несуть службу, ніж поляки. Тим більше, коли вони налаштовані вороже проти останніх" [321, арк. 61].

Вже зверталася увага на ті мотиви, з яких українці і поляки йшли на службу до німців. В різні часи впродовж війни ці мотиви могли бути й були різними та часто протилежними. З приводу "колаборації" українців на початковому її етапі добре висловився І.Лисяк-Рудницький. Він зауважував: "Згідне з правдою, що за міжвоєнної доби багато українців симпатизувало Німеччині. Але це було природне. Українські патріоти поборювали "статус кво", що означав знищення для їхньої нації, і тому оглядалися на єдину державу, яка могла, здавалося, довести до ревізії Версальської системи. Ця настанова існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 – не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до "статус кво". Якщо українці в цьому відношенні помилялися, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалітети російського комунізму" [66, с. 258-259].

Проте, після створення на Волині УПА не можна не вважати, на наш погляд, зрадниками свого народу тих місцевих українців, які залишилися в складі німецьких військових допоміжних формувань і окупаційних

адміністративних органах, якщо тільки вони не перебували там за наказом командування УПА.

Щодо тих поляків, котрі від самого початку війни вступали до лав німецької допоміжної поліції або посідали різноманітні адміністративні посади в окупаційному апараті, то їх польські науковці класифікують як таких, що становили найгірший суспільний елемент і були відвертими зрадниками Польської держави [109, s. 180]. Ці поляки в жодному випадку не повинні були сумніватися в тому, що йдуть на співпрацю з головним ворогом свого народу. Виняток може бути зроблений лише для тих осіб, яких скерувало на роботу до німців керівництво підпілля в якості агентів.

Зовсім - по іншому, на нашу думку, слід трактувати і “співробітництво” з німцями багатьох з тих поляків Волині, що змушені були після масових антипольських виступів загонів УПА шукати захисту у тодішнього “господаря” на тих теренах. Для багатьох з них йшлося, передусім, про прагнення зберегти своє життя і в якійсь мірі помститися українцям. Адже не випадково у вже згадуваній статті “Куди прямують поляки”, опублікованій в часописі ОУН-Б “Ідея і чин”, її автор стверджував: “... те, що на польських землях окреслюється як національна зрада, на українських землях поляки прикривають ореолом геройства” [323, с. 55].

Звичайно, ніякого геройства у “співпраці” з німцями поляки не вбачали, проте ставлення до них на Волині було іншим, ніж в Генерал-губернаторстві. Тут вони були змушені розраховувати на єдину силу, як їм здавалося, здатну надати їм дієву допомогу. Звернемо також увагу на те, що цитована стаття була написана на початку 1944 р.,

а не в 1943 р., тобто вже після масових антипольських виступів українських повстанських формувань.

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських “паціфікаційних” акціях німці залучали також польську жандармерію з ГГ, що складалася з вихідців із Сілезії, Познаньщини та Помор’я. На відміну від “гранатової” поліції вояків цих формувань називали “зеленими” через те, що рядові носили радянську форму кольору “хакі”. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу вони несли поліційну службу поблизу фронту в Східній Україні. Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, “сприймало їх з оплесками радості” [321, арк. 61]. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим. Жорстокістю і нещадністю під час нападів на українські села “уславилися”, зокрема, загони так званої “жандармері мотоциук” [328, к. 374; 321, арк. 61].

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формації увіллються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складовою 27-ї піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцмансшафт – батальйон № 107 з м. Матіїва. У зв’язку з цим, іноді важко покласти відповідальність за той чи інший, скоєний стосовно мирної української людності, злочин на якесь конкретне військове формування, що складалося з поляків.

Однак, підкреслимо, що хоча частина волинських поляків і покладала, наприклад, на “шльонзаків” (тобто виходців з Сілезії) великі надії, в тому сенсі, що “це вже їхня влада”, не завжди польські поліцаї і жандарми приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього нагоду. Тому серед збережених архівних документів і спогадів з тих часів можна віднайти чимало негативних висловлювань щодо їх діяльності, поширених серед місцевих поляків, як, наприклад: “Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани – українські” [321, арк. 61].

Не позбавленою інтересу є оцінка дій польської поліції, а також характеру українсько-польського конфлікту загалом, яку дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації “Визволення вітчизни” зазначається таке: “...з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирної польської людності дали німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена німцями для винищування української мирної людності і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...”[345, арк. 59].

У центральному органі організації “Гвардія Людова” (“Народна гвардія”) “Боротьба” в № 10-11 від 1-15 серпня 1943 р. повідомлялося: “...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для

Гітлера, мордують польське населення та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом” [346, арк. 32].

У серпневому за 1943 р. суспільно-політичному огляді Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ повідомлялося про те, що від початку цього місяця німці змінили свою тактику в ставленні до поляків і польської поліції на Волині. На початку серпня вони провели масові арешти польської інтелігенції у Луцьку і в районі. У багатьох поляків німці відібрали зброю. Арешти проводилися співробітниками служби безпеки, які спеціально для цієї мети приїхали з Рівного. Заарештованих поляків німці передавали на допити українській поліції. У тих випадках, коли польські поліцаї стягали “контингент” з українського населення на власну користь, німці також їх “гостро карали”. Поряд з тим, як свідчать документи українського підпілля, у деяких місцевостях, що знаходилися поза межами безпосереднього і постійного впливу німців, “воєнне право”, носієм якого був кожний озброєний німець чи поляк, продовжувало панувати і надалі, а місце “контингенту” фактично займав грабунок [321, арк. 68].

Як бачимо, служба частини поляків в німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, сприяли ескалації напруження в

українсько-польських відносинах на Волині. Якщо погодитися з найбільш об'єктивною, на наш погляд, інформацією, що міститься в німецьких документах, про те, що антипольські виступи українських збройних формувань набули масовості саме у квітні 1943 р., коли першими своїми антиукраїнськими діями відзначилася і польська допоміжна поліція, то стає зрозуміло, яку роль відіграла остання в планах керівників ОУН-СД і УПА з “деполонізації” західноукраїнських земель [192, с. 85].

Разом з тим ще раз наголосимо, що ані керівництво польського антигітлерівського руху Опору, ні польське суспільство загалом не несуть відповідальності за дії окремих представників своєї нації, які перейшли на службу німецького нацистського режиму. Слід вважати, що це злочини цього режиму. На жаль, в роки війни як польська, так і українська громадськість здебільшого не робила різниці між тими, хто перебував на службі у німців і тими, хто знаходився в лавах патріотичних військових формацій. Визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна приналежність.

Від травня 1943 року центральне керівництво польського підпілля у Варшаві вже було докладно поінформовано про ситуацію на Волині. Про це свідчать рапорти генерала С. Ровецького до Лондона.¹ В одному з них від 4 травня підтверджувався факт втечі до лісу між 19 і 25 березня 6 тисяч осіб зі зброєю, котрі до того часу знаходилися на службі в українській шуцполіції і веркшутцах. Останніми,

¹Про це свідчать також травневі випуски “Інформаційного бюлетеня” АК, в яких вперше йдеться про антипольські напади, що сталися в березні 1943 р.

хто втік до лісу, а сталося це 14 квітня, Ровецький називав людей з української поліційної школи в м. Матіїв.

Напади на поляків, на думку генерала, розпочалися відразу ж після “дезертирства української поліції”. В першу чергу, вони були спрямовані проти польських працівників німецької адміністрації, що відала службами охорони лісів і держмастків, а потім вже поширилися на сільську людність, як колоністів, так і автохтонів, зокрема, у Костопільському повіті. У звіті подавалася кількість загиблих поляків, яка на початок травня складала понад тисячу осіб. Як зазначав Ровецький, незважаючи на це, керівництву волинським підпіллям достатньо швидко вдалося “загасити” паніку, що охопила польське цивільне населення. Люди, здатні до праці, розпочали польові роботи. Комендант округу у відозві до української громади наголосив на прагненні поляків до мирного співіснування з українцями, однак попередив, що у випадку повторення антипольських виступів уживатиме проти них репресивних заходів.

Місцева українська інтелігенція відмежувалася від цих виступів, сприйнявши їх як “витівки молоді”. Причини нападів українців на поляків генерал не знав, але повідомляв, що вивчає. Щодо причини втечі української поліції до лісу, то він називав ту, яку подавали німці, а саме із роззброєнням останніми українських шуцманів під загрозу ставилася подальша дієспроможність організаційної мережі бандерівців. Водночас генерал вказував на існування значного впливу на місцеву людність радянської пропаганди, яка підштовхувала українців і поляків до, на його думку, передчасного антинімецького повстання [147, s. 4-5].

У депеші до Лондона від 22 червня 1943 р. керівника одного з департаментів Делегатури польського уряду – Керівництва цивільної боротьби – С.Корбонського кількість загиблих поляків на Волині з вини українських збройних формувань оцінювалася вже у 2 тис. осіб [147, s. 34], а у звіті від 19 серпня нового командуючого АК генерала Т.Коморовського – у 3 тис. осіб. Близько 5 тис. осіб, що залишилися без даху над головою, німці вивезли до Рейху [147, s. 58-59].

“Одним із найбільших погромів польськості був напад банди поліцаїв на Янову Долину (с. Іванова Долина Костопільського району Рівненської області – пояснення моє – І.І.) у Великдень 23 квітня, під час якого загинуло близько 300 осіб”. Така інформація була вміщена у травневому за 1943 р. випуску “Інформаційного бюлетеня” АК [347, s. 5].

Насправді цей напад здійснили бандерівські відділи 1-ї групи УПА на чолі з “Дубовим” (Литвинчук І.), про що довідуємося з українських матеріалів [53, с. 39; 191, с. 20]. В історію УПА ця подія увійшла під назвою “кровавої Великої п’ятниці для ляхів”. Біля села знаходилася одна із найбільших у Європі у міжвоєнний період каменярня базальту. Тому тут було розташовано німецький гарнізон. Залогу гарнізону становила рота литовської поліції під німецьким командуванням. Слід гадати, що співпраця місцевих поляків з представниками німецького гарнізону і дала підстави українським повстанцям напасти на село.

Напад відбувся вночі (за українськими матеріалами в ніч з 21 на 22 квітня) близько першої години. Відразу спалахнули дерев’яні будівлі. Одні люди гинули в полум’ї вогню, а інші, що намагалися дістатися з будівель назовні,

розстрілювалися. Власної збройної самооборони в селі поляки на той час ще не створили, оскільки побоювалися присутності німців, котрі у будь-який час могли віднайти у них зброю і суворо за це покарати. Щодо самих німецьких поліцаїв, то вони під час нападу “банди” вирішили для себе за краще не залишати своїх кошар. Тільки, коли упівці наблизилися до їхніх власних оборонних позицій, німці відкрили вогонь.

Внаслідок нічного “бою” за підрахунками української сторони з боку поляків були сотні постріляних і попалених, власні втрати повстанців становили 4 вбитих і 3 поранених. За польськими підрахунками у цю ніч в селі загинуло від 500 до 800 осіб. У спецповідомленні УШПР секретарю ЦК КП (б) У Н.Хрущову подавалася цифра в 600 загиблих поляків [20, с. 82]. Вона видається цілком можливою, якщо врахувати, що на той час у селі вже знаходилися втікачі з сусідніх польських поселень. Ті, хто залишився серед живих, наступними днями розпорошилися по інших місцевостях Волині, частину врятованих німці вивезли до Рейху. Зараз поблизу того місця, де колись знаходилося польське поселення, існує українське село Базальтово [124, с. 132-139; 348, с. 100-101].

Документи польського підпілля свідчать про те, що у нападах на польські села на Волині поряд з бандерівськими брали також участь мельниківські і бульбівські загони. Так, 13 травня 1943 р. останні за підтримки української людності із сіл Вілія, Бистриці, Хотин, Холопи напали на польське населення с. Немілія, що на Костопільщині. Одних поляків вбивали сокирами, ножами та вилами, інших – вогнепальною зброєю. Загалом під час нападу загинуло від 150 до 200 осіб. Наступного дня німці, що

прибули до села, фотографували тіла помордованих. Усіх їх поховали у колективній могилі [328, к. 130; 348, s. 104].

Пізніше, на початку вересня, поляки під командуванням поручника Л.Ошецького і за підтримки радянських партизанів із з'єднань І.Шитова та Д.Медведева помстяться жителям с. Вілія і штабній групі бульбівців, яка буде розквартирована на той час у селі. Внаслідок чотирьохгодинного бою загине велика кількість українських селян і близько 40 українських повстанців. Поляки втратять 16 бійців [125, s. 39-41]. Тарас Боровець-Бульба у своїх спогадах подає дещо інші цифри [227, с. 218].

Згідно із твердженнями багатьох польських дослідників українські повстанці дуже часто пов'язували початок своїх акцій з якимись знаменними датами. Так, наприклад, масовий напад на польські колонії відбувся в другу річницю прийняття Акту відновлення Української держави, тобто в ніч з 29 на 30 червня 1943 р. Генеральний наступ проти поляків на Волині співпав з православним святом апостолів Петра і Павла (12 липня), коли майже одночасно було заатаковано 167 польських поселень [118, s. 112; 130, s. 37-38; 131, s. 268;].

Найдокладніша інформація, що міститься в документах цивільного представництва польського емігрантського уряду на окупованих землях, висвітлює обставини нападу в цей день на містечко Порицьк (Павлівка) Володимирського повіту та його околиці. Інформацію подано таким чином: "Протягом 11-13 липня банди майже одночасно напали на кільканадцять сіл, розташованих неподалік м. Порицьк. В складі банд поряд з іншими знаходилися українські селяни із сіл Самоволя, Грушів, Печихвости, Стрільці. Окрім чоловіків в тих бандах можна було побачити жінок

і підлітків. Українці мали різноманітну зброю, починаючи від кулеметів та гранат і закінчуючи лопатами та вилами. Зброя була як радянського, так і німецького походження... Внаслідок нападу українців, наприклад, в колонії Ожешин із 350 її мешканців живими залишилися тільки близько 60. Урятувалися, головним чином, ті, хто на момент нападу не був вдома. Напад стався о 9-й годині ранку. Його здійснила банда на чолі з Григорієм Возняком, який був одягнений у радянську військову форму. Банда мала на озброєнні важкі кулемети і 6 автоматів. Українці повитягали польську людність з хат і вбили поблизу розташованого неподалік лісу.

У самому містечку Порицьк банда з'явилася 11-го липня об 11-й годині. Бандити були вдягнені у німецькі мундири. Польська людність знаходилася на той час в костьолі, де проходило недільне богослужіння. Бандити встановили перед костьолом кулемет і, дочекавшись, коли люди почали після служби виходити з нього, відкрили вогонь. Від кулеметного вогню і кинутих у натовп кількох гранат загинуло близько 100 осіб. Після цього бандити підклали під вітар артилерійський снаряд, обгорнули соломною і підпалили. Стався вибух, від якого було зруйновано половину вітара. Банда пограбувала містечко і близько 17-ї години відійшла у ліс" [328, к. 371]. На думку сучасного польського дослідника, а в минулому солдата АК В.Філяра, напад на костьол у Порицьку здійснив загін УПА на чолі з Миколаєм Квітковським (Огороднічуком) [130, s. 40].

Про ті самі липневі події на Володимирщині повідомлялося також у звітах командування АК Львівського регіону: "... О пів на третю вночі 11 липня

1943 р. розпочалася різанина. Кожен польський дім оточили не менш ніж 30-50 селян, озброєні тупими різальними знаряддями, і кілька чоловіків, які мали вогнепальну зброю. Отримавши від господарів відмову добровільно відкрити двері, вони трошили двері самі, кидали в середину домів гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, а тих, хто намагався втекти, розстрілювали з кулеметів. Деякі поранені чоловіки померли вже після 2-3 днів страждань. Багато поранених і скалічених дісталися кордону Сокальського повіту. До 11-ї години було цілком знищено населення польських колоній: Новини, Гурів Дужий, Гурів Малий, Вигнанка, Зигмунтівка і Вітольдівка. Там зазнало жахливої смерті понад тисячу осіб...” [265, к. 9-12].

Якщо у Варшаві, як вже згадувалося вище, докладно стало відомо про антипольські виступи у травні, то здавалося б, що місцеве командування АК мало відреагувати на них відразу ж. Проте для польського підпілля на Волині акції УПА стали певною мірою несподіванкою, особливо вразила поляків їх кількість і спосіб, у який вони проводилися. Це свідчило, по-перше, про швидкість, з якою ОУН-СД прийняла рішення щодо “деполонізації” західноукраїнських земель і з якою вона почала втілювати ці наміри в життя, а, по-друге, про поганий стан обізнаності місцевих органів розвідки АК з українськими планами.

Останнє наше твердження, до речі, суперечить поглядам деяких українських зарубіжних дослідників, наприклад, Т.Гунчака, який вважає, що: “поляки, маючи практику ще недавнього правління своєю державою, зуміли створити компетентну розвідку, яка всебічно інформувала про життя

українського населення, зокрема, про діяльність національного підпілля” [62, с. 232].

Насправді аківське підпілля на Волині на початку 1943 р. було ще дуже слабким. Нагадаємо, що це було спричинено масовими арештами влітку 1942 р., які фактично знищили місцеву організаційну мережу АК. Головне командування у Варшаві заборонило від середини 1942 р. будь-яку підпільну діяльність на Волині. До січня 1943 р. збережені тут конспіративні осередки лише допомагали діючій на Сході в напрямку Києва польській саботажно-диверсійній організації “Вахляж” (“Віяло”).

Врахуємо і вже згадану суперечку між місцевими діячами Делегатури польського уряду і командуванням АК, яка затяглася надовго і, слід гадати, також в значній мірі завадила волинським полякам вчасно підготуватися до опору загонам УПА. Зазначимо також й те, що втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів і їх перехід в УПА покращили умови польської конспірації у великих містах і містечках, але значно погіршили їх в сільській місцевості.

В організаційному звіті за період від 1 березня до 31 серпня 1943 р. Головний комендант АК генерал Ровецький таким чином оцінював ситуацію на Волині: “... Доведена до нестерпного стану польська людність ховається від переслідувань у великих містах, в лісі, або самостійно вступає у боротьбу з ворожим елементом заради збереження свого життя і майна. Ці обставини змушують територіальні комендатури до організації ефективного опору ворожим виступам представників інших національностей. Самооборона на східних землях стає завданням, яке за

своєю важливістю не має поступатися підготовці до повстання” [147, s. 92-93].

Отже, стоячи перед загрозою фізичного знищення польської людності, командування АК на Волині було змушено, водночас з продовженням підготовки до повстання, спрямувати зусилля, наявних на той час в окрузі сил, на створення “волинської самооборони”.

Про це, зокрема, йшлося у наказі коменданта округу полковника К.Бомбінського від 22 квітня 1943 р.: “... Упродовж вже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речіпосполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут в своїх руках. Втраг зазнають тільки господарі цієї землі поляки і українці (чи відчували себе українські селяни справжніми господарями на цій землі? – зауваження моє – І.І.). Зрозуміло й те, що я не міг залишитися байдужим в умовах, коли кояться злочини проти співвітчизників і при цьому виняток не робиться навіть для жінок та дітей.

Ми вдалися до відплати тим українським провідникам, які всією своєю політичною діяльністю сприяли підбуренню української громадськості до виступу проти співвітчизників поляків на Волині. Однак цей різновид

відплати не гарантує польській людності цілковитої безпеки. У зв'язку з цим наказую:

а) Унеможливити, або принаймні ускладнити подальші напади ризунів може тільки власна самооборона. На командуючих усіх рівнів покладаю обов'язок зиніціювати цю справу. При цьому слід зробити все, аби наша організаційна мережа залишалася законспірованою... б) Забороняю застосовувати у боротьбі методи, якими користуються українські ризуни. Не будемо у відповідь палити українські поселення або вбивати українських жінок та дітей. Самооборона повинна мати на меті захист населення або покарання нападників при збереженні людського життя та майна; с) Забороняю будь-яку співпрацю з німецькою владою під час здійснення самооборонних акцій. Ні в якому разі не можна за миску сочевичної юшки у вигляді зброї вступати до поліції, вартівних відділів або інших загонів під німецьким командуванням. Дозволю і навіть наказую здобувати у німців зброю, але в інший спосіб, в залежності від умов; д) Забороняю нав'язувати співпрацю з радянськими партизанськими загонами. Не відбираю у них права перебувати на нашій землі, оскільки йде війна. Командуючі усіх рівнів повинні зробити все можливе, аби поляки, які знаходяться у радянських партизанів, опинилися в польських загонах. При цьому хочу застерегти від можливого проникнення в польські лави провокаторів і комуністів. З наказом ознайомити усіх командуючих до командира відділення включно. Після ознайомлення усі примірники наказу знищити..." [349, к. 7-9].

У розпорядженні полковника Бомбінського від 17 травня 1943 р. вже чітко вказувалися ті місця, де мала

постати самооборона. По-перше, вона утворювалася в тих сільських місцевостях, де переважало польське населення.¹ По-друге, в тих районах, де відсоток поляків був меншим ніж українців, самооборону слід було організувати у містах та невеличких містечках. По-третє, на допомогу самообороні в кожному населеному пункті поставали збройні відділи і утворювалася система сповіщення [350, к. 69].

На момент видання цього наказу в багатьох польських колоніях і селах самооборонні осередки (пляцувки, пункти, бази) вже існували. Вони були створені місцевими жителями і, як правило, без будь-якої допомоги з боку військового підпілля. Початковим етапом в їх організації було запровадження нічного патрулювання. Багато що в налагодженні системи спостереження і оповіщення залежало від людини, яка за це відповідала. Дуже часто ця людина ставала на чолі всієї самооборони в тому чи іншому населеному пункті.

Наступним етапом була підготовка і організація самої оборони на випадок нападу. Поляки намагалися будувати її таким чином, щоб використати, насамперед, географічні умови, тобто вже існуючі вали, рови, горожі, а потім вже зводили власні фортечні будівлі. Велика проблема полягала в озброєнні пунктів опору. Певну кількість зброї вдалося придбати під час німецько-польської та на початку німецько-радянської воєн. Іноді поляки демонтували

¹Найбільше поляків проживало у селах на території Володимирщини – понад 20%. В усіх інших районах Волині польська сільська людність становила близько 14%, а в містах – близько 25%.

зброю із вже знищених танків і літаків, ремонтували та доукомплектовували її. Час від часу у великій таємниці від німців зброю та набой базам самооборони постачала польська поліція. Деяким польським селам на Волині давали зброю самі німці, щоб ті могли боронитися самостійно. Як правило, це робилося в тих місцевостях (найчастіше Луцького, Горохівського і Кременецького районів), звідки окупанти вивозили збіжжя. Завдяки отриманій від німців зброї поляки, наприклад, поселення Гута Степанська Костопільського повіту змогли утримувати оборону від нападів боївок УПА упродовж трьох днів від 16 по 18 липня 1943 р.[23, с. 173-176; 328, к. 131; 351, с. 81-83].

Польську самооборону окупанти намагалися використати також для боротьби з усе більш міцніючою УПА і радянськими партизанами. Але траплялося, що німці й відбирали зброю, а керівників самооборони заарештовували. Ставлення окупантів до українсько-польського конфлікту добре відбиває відповідь на скарги поляків сарненського гебітскомісара: “Ви бажаєте Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому не допомагатимуть” [352, арк. 7].

Упродовж 1943 р. на території Волині постало понад 100 польських осередків самооборони. Перші з них були утворені вже в квітні. До найпотужніших самооборонних баз слід віднести ті, які виникли в поселеннях Пшебраже (до 1921 р. – Пшебродзь) Луцького повіту, Гута Степанська і Стара Гута Костопільського повіту, Панська Долина Дубненського повіту, Засмики Ковельського повіту, Білин Володимирського повіту та деякі інші. Переважна більшість пунктів опору, а серед них, наприклад і той, що

був у Гуті Степанській, не витримали натиску загонів УПА і були знищені. Тільки із небагатьох населених пунктів місцевій польській людині вдалося евакуюватися до міст під охорону німецької адміністрації, або дістатися інших великих осередків самооборони. Люди тікали через кордон до ГГ, або погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Вже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили із Сарн цілий ешелон, завантажений поляками [353, арк. 43]. Місцеве командування АК намагалося стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдавалося.

Вистояти у боях проти українських збройних формувань вдалося тільки тим польським базам самооборони, які, поперше були багаточисельними і в них зосереджувалося інколи навіть по декілька тисяч осіб, по-друге, які отримали солідну матеріальну підтримку з боку командування АК у вигляді зброї, амуніції, а також добре вишколених військових, по-третє, які користувалися допомогою радянських партизанів (переважно у лісистих східних та північних районах Волині).

Варто наголосити на тому, що крім головного свого призначення – захисту власної людині – члени польських баз самооборони і, насамперед, найміцніших з них, вдавалися до акцій іншого характеру. Вони координували оборону іноді кількох населених пунктів, надавали допомогу сусіднім поселенням і в разі потреби евакуювали тамтешнє населення, розшукували і рятували біженців, охороняли людей, що працювали в полі, розташованому далеко від поселення, організовували “превентивні” напади на упівські осередки і боївки, або напади “з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА”, зрештою,

атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему власного продовольчого забезпечення.

За польськими і радянськими матеріалами, до останніх акцій слід віднести наступні:

- 7 квітня – напад членів самооборони с. Гута Степанська разом з групою радянських партизанів із загону “Макса” (Ю.Собесяк) на с. Бутейки (50 км південно-західніше Сарн). Загинуло кілька десятків українців, а серед них і бійці УПА;

- 26 травня – спалення українського села Бутейки;

- 25 червня – напад польського партизанського загону на чолі з Т.Короною (“Галич”) на штаб УПА в с. Літинь Ковельського повіту. Загинуло близько 100 українських повстанців;

- 27 червня – напад членів самооборони м. Рожище на с. Свояк та інші Луцького повіту у відповідь за напад загонів УПА на с. Василівка того ж повіту. Загинуло 9 упівців;

- кінець червня – часткове спалення “зеленими” за сприяння членів самооборони с. Гута Степанська українських сіл Іваничі і Веретеничі на Костопільщині;

- червень-грудень – члени самооборони в с. Панська Долина Дубненського повіту за підтримки проаківського партизанського загону під командуванням З.Кульчицького (“Ольгерд”) відбили 7 нападів загонів УПА і здійснили 6 відплатних “пацифікаційних” акцій проти українських сіл (Сади, Острів та ін);

- початок липня – напад членів самооборони с. Гута Степанська за підтримки радянських партизанів із загону “Макса” (Ю.Собесяк) на с. Мельниця Ковельського повіту;

- липень – напад членів самооборони м. Рожище на базу УПА в с. Суськ Луцького повіту;

● липень – напад членів самооборони с. Скурч на українські села Тулічів, Ватин, Жуковець Горохівського повіту;

● 11 липня – напад членів самооборони с. Пшебраже на с. Тростенець Луцького повіту, де знаходилася підофіцерська школа УПА;

● 1-2 серпня – бої із загонами УПА на території Сарненського повіту польсько-радянського партизанського загону під командуванням Ст. Богульського за підтримки членів самооборони сіл Видимир, Пересня, Прірва, Порода, Хоромці, Суня, Антонівка. Загибло близько 150 українських повстанців. Захоплено близько 70 коней, 35 возів, 25 корів, 32 гвинтівки, ручний кулемет;

● серпень – “пацифікаційні” рейди членів самооборони поселення Ружин проти українських сіл Клечковичі, Туровичі, Клевецьк та інших Ковельського повіту;

● серпень – спільні антиукраїнські акції членів самооборони с. Пшебраже і радянських партизанів під командуванням М. Прокоп’юка. Тільки в наслідок однієї з них 30 серпня загибло понад 200 бійців УПА;

● 30 серпня – напад проаківського партизанського загону під командуванням В. Черминського (“Яструб”) на с. Грушівка Ковельського повіту і розбиття сотні УПА;

● 2 вересня – напад проаківського партизанського загону під командуванням К. Філіповича (“Корд”) на упівські загони в селах Красноволя і Лисняки Любомльського повіту;

● 6-8 вересня – спалення загоном “Корда” (К. Філіпович) с. Висоцьк і напад на села Бовтуни, Замлиння, Вишнів та ін. на території Любомльського повіту;

● 2 жовтня – напад членів самооборони с. Пшебраже і радянського партизанського загону під командуванням

капітана Коваленко на військову школу УПА в с. Омельне Луцького повіту;

- 5 жовтня – напад загонів “Яструба” (В.Черминський) і “Корда” (К.Філіпович) на села Полапи і Сокіл Любомльського повіту;

- друга половина жовтня – напад загону “Яструба” (В.Черминський) на села Озеряни, Каролінка, Дажва Ковельського повіту;

- 27 жовтня – напад членів самооборони с. Пшебраже за підтримки радянських партизанів на с. Славатичі;

- 12 листопада – напад членів самооборони с. Засмики і загонів “Яструба” (В.Черминський) та “Сокола” (М.Фіялка) на м. Купічов Ковельського повіту;

- 16 листопада – бої проаківського партизанського загону під командуванням В.Коханського (“Вуск”, “Бомба”) за підтримки членів самооборони с. Стара Гута і радянських партизанів на чолі з капітаном Котляревим в районі с. Мочулянка Костопільського повіту;

- 25 листопада – напад членів самооборони с. Пшебраже на с. Журавичі Луцького повіту з метою здобуття збіжжя і худоби [123, s. 44, 94, 122-126, 178; 131, s. 105-106, 169, 230, 255, 258, 305-306, 308; 235, s. 112-113, 188, 270, 289, 297-303; 348, s. 94, 109; 354, s. 66-82; 248, s. 155-174; 362, арк. 82-89].¹

¹ В жовтні 1943 р. українські партизани частково спалили польське село Янувка Людвіпольського району на Костопільщині. Члени місцевої бази самооборони мали кільканадцять гвинтівок. До того ж в селі несли пагруль кілька польських поліцаїв. Напевно завдяки цьому під час бою полякам вдалося захопити в полон одного з нападників. В актах Делегатури польського уряду зберігся

Зазначимо, що кількість польських акцій з метою реквізиції збіжжя у українського населення була набагато більшою. В підпільному друкованому органі АК Львівського округу “Інформаційному бюлетені Червенської землі” наголошувалося на катастрофічній ситуації із збором врожаю і голодуванням міського населення [355, s. 8].

Поданий вище перелік “превентивних” і “відплатних” акцій польських баз самооборони є далеко не повним. Його значно доповнюють матеріали українських повстанців, що знаходяться, наприклад, в колекції документів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області [358, арк. 173-178].

Так, зокрема, в звіті командира району “Скеля” (Людвіпольський район) “друга Чорноти” (прізвище нами не ідентифіковано) за час від 1.XI по 1.XII 1943 р. повідомлялося наступне: “Район числить 43 села. Організаційною сіткою охоплено цілість району. В деяких селах оргроботу унеможливають поляки та більшовики, що в

протокол його допиту. На запитання чому він бере участь у знищенні поляків останній відповів, що цього не знає, що йому наказав це робити його полковник, а той мудріше і розуміє, що слід робити. На друге запитання про його функції, нападник зауважив, що є поручником роти “сокирників”. Далі на підставі зізнань українця поляки у звіті переказували методику ведення бою бандерівцями. Спочатку добре озброшений загін УПА мусив зламати опір членів польської самооборони, а потім вже наставав час “сокирників”, які ходили по хатах і мордували людей тим, що мали під рукою [328, к. 131].

районі мають досить поважну силу. Всі головні польсько-більшовицькі сили знаходяться переважно в селах за рікою Случ і повністю ними опановані. Більшовики з панками часто нападають на села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст'є, Поташня, Антолін... Сталий осідок більшовицько-польські банди мають в селах Стара Гута, Новини, Мочулянка, Глушків, Нова Гута..." [359, арк. 104].

А в фонді документів з'єднання УПА–Північ, що зберігаються в ЦДАВО України, в звітах українських повстанців з перебігу військових операцій містяться навіть згадки про те, що польським базам самооборони в деяких випадках надавала допомогу українська поліція. Так, в повідомленні командира курія "Вітра" з перебігу бою з поляками 16.10.1943 р. в с. Рудя, адресованого до командуючого загonom ім. Богуна "Ліваря", зазначалося наступне: "О 5-й годині під'їхали з Білина поляки (35 шт.), зробили наскок на нашу заставу. Опісля їм прибуло до помочі 65 осіб української поліції і 1 танкетка. Наші були змушені відступити. Оставили вбитого сотенного др. Грізного. Крім того, є втрати в зброї" [318, арк. 8].

Використані і цитовані вище документи багато про що свідчать. По-перше, з червня-липня 1943 р. на антиукраїнські "відплатні акції" виявилися здатними і польські бази самооборони. До того часу їм доводилося в основному лише оборонятися. Листи з Волині до Варшави тих осіб, які були свідками антипольських нападів, доводять, що декілька десятків тисяч польських селян, далеких від політики, погодилися бути втягнутими в самооборону тільки тому, що хотіли фізично вижити, і діяли вони в ній не стільки з патріотичних міркувань,

скільки з метою самозбереження. У такій ситуації люди були згодні шукати підтримки і захисту не лише у німецької окупаційної влади або радянських партизанських загонів, але, як кажуть, й “у самого чорта”.

По-друге, після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю територію Волині, командування АК нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загонам УПА та місцевій українській людності, що брала участь в нападах. Наказом командуючого округом від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній Делегатурі польського уряду, підпорядковувалися АК.

Ще раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах і сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед, у найнебезпечніші, на польський погляд, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилася тільки частина сил округу. 20 липня було прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно цього рішення у найближчий час постало 9 партизанських загонів. Три з них очолювалися офіцерами, які були перекинуті на Волинь з Великобританії по завершенню навчання в спеціальній диверсійній школі. Загалом в складі 9 партизанських загонів знаходилося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли в групах самооборони в базах [126, с. 49-50].

Ця кількість озброєних поляків на Волині не була великою, якщо згадати, що загони УПА в 1944 р. нараховували щонайменше 25-30 тисяч бійців [356, с. 48;

357, с. 52]. Слід вважати, що на Волині в другій половині 1943 р. в УПА було принаймні понад 10 тис. осіб.

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перерахованих вище заходів, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. натиск загонів УПА і врятувати частину польського населення від смерті.

По-третє, внаслідок дій проаківських партизанських загонів вже влітку і восени 1943 р. постраждала значна кількість цивільного українського населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, наприклад, лист волинського делегата польського уряду К.Банаша, адресований 26 вересня 1943 р. коменданту округу полковникові К.Бомбінському.

В листі критикувалася “неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності” [116, с. 193-194].

Про характер дій стосовно українського населення польських баз самооборони, проаківських і прорадянських польських партизанських загонів чимало інформації міститься також в матеріалах УШПР, зокрема, в звітах багатьох командирів партизанських загонів, спецгруп НКДБ СРСР.

Перші значні радянські партизанські формування з’явилися на території Волині в 1942 році. Це були загони “Баті” (Г.Лінькова), “Дяді Петі” (А.Бринського), “Чорного”

(І.Банова), Д.Медведева, О.Сабурова, С.Каплуна. Незабаром північніше залізниці Сарни-Ковель було створено чи не суцільний партизанський край. В другій половині 1943 р. там, а також загалом на Волині, вже діяли з'єднання О.Федоріва “Чернігівського”, І.Федоріва “Рівненського”, В.Бегми, М.Наумова, І.Шитова, М.Прокоп'юка, В.Карасьова та інші [361, арк. 2].

Цікаві свідчення про власні контакти з польськими партизанами надав командуючий загону “Мисливці” полковник М.Прокоп'юк, що діяв у районі Цуманських лісів у трикутнику Сарни-Рівне-Ковель. Він писав: “З приходом в Цуманські ліси ми вперше в своїй практиці зустрілися з існуванням суто польських військових формувань. В травні 1943 р. їх нараховувалося 4 угруповання, що базувалися на Гуту Степанську і колонію Гали (біля Сарн), в селі Пшебродзь (Пшебраже) і м. Рожище (біля Луцька). Всі вони виникли стихійно, в порядку самооборони від націоналістичних банд ОУН. Польський гарнізон в с. Гута Степанська якоюсь мірою був пов'язаний з радянським партизанським з'єднанням “Баті” – Григорія Лінькова, що дислокувався північніше залізниці Сарни-Ковель. Друге польське угруповання на півночі - в колонії Гали – орієнтувалося на підтримку з боку німців і останніми було частково озброєне. З приходом туди радянських партизанських загонів і в тому числі радянсько-польських загонів (Собесяка, Сатановського, Куницького) в гарнізонах Гути Степанської і колонії Гали відбувся поділ, внаслідок якого багато поляків пішло в активно діючі проти гітлерівців загоони і з'єднання. Ті, що залишилися, викристалізувалися у формування проаківського типу, з притаманною їм практикою лавірування, вичікування

і збереження сил. В цьому відношенні типовим був гарнізон в с. Пшебродзь. В ньому нараховувалося до 2 тисяч жителів, з котрих не менше тисячі були озброєні. Пізніше, десь в березні-квітні 1944 р. гарнізон с. Пшебродзь послужив ядром для створення 27-ї Волинської дивізії АК. Сталося це вже після того, як наш загін залишив Цуманські ліси. Впродовж травня-листопада 1943 р. ми підтримували з гарнізоном в с. Пшебродзь (і через нього з гарнізоном в м. Рожище) доволі тісний зв'язок" [362, арк. 8].

Взагалі, варто зазначити, що радянські документи чітко фіксують той момент, коли в свідомості польського населення Волині стався злам і воно масово пішло у партизани і, насамперед, у радянські партизанські загони. Остаточоно залякані липневими нападами загонів УПА і втративши надію на захист з боку німців, а також власного підпілля, про існування якого багато хто з місцевих жителів навіть не здогадувався, поляки почали шукати порятунку у радянських партизанів. Згідно численних донесень до УШПР польська людність у значній кількості вступала до радянсько-польських партизанських загонів не стільки з метою воювати проти німців, скільки тому, що її змушували це робити дії українських націоналістів, в котрих поляки вбачали свого головного ворога.

Польські дослідники подають інформацію, що на Волині у складі радянських партизанських загонів воювало кілька тисяч поляків [363, s. 9-20]. Згідно радянських документів, зокрема, довідці про виділення в оперативне підпорядкування Польському партизанському штабу в квітні 1944 р. раніш сформованих польських партизанських відділів, в складі переданих останньому трьох польських

партизанських бригад і одного загону (1-ша партизанська бригада ім. Костюшко під командуванням Р.Сатановського, 2-га партизанська бригада “Грюнвальд” під командуванням Ю.Собесяка, бригада ім. Ванди Василевської під командуванням Ст. Шелеста, партизанський загін під командуванням Луцевича) нараховувалося 1800 бійців [364, арк. 1].

Не викликає сумніву той факт, що саме масовий вступ поляків у радянські партизанські загопи підштовхнув командування АК Волинського округу до створення власних відділів. Однак, нерідкими були випадки, коли аківські загопи переходили під командування радянських офіцерів, або навпаки бійці радянсько-польських формувань тікали до АК. В будь-якому випадку, в яких би загонах не знаходились поляки, їх ставлення до українців було однаково ворожим.

Згадуваний вже Ю.Собесяк, зокрема, приділив чимало уваги в своїх спогадах висвітленню тої ролі, яку відігравали, наприклад, поляки с. Пшебража, допомагаючи радянським і польсько-радянським партизанським загонам в проведенні ними розвідницької антинімецької і антиупівської діяльності [248, с. 228-229].

Хоча він же написав про те, що зі створенням 27-ї Волинської піхотної дивізії, аківці, погрожуючи окремим польським командирам прорадянських формувань смертною карою, і в тому числі йому, наполягали на припиненні ними співпраці з більшовиками і на прибутті разом зі своїми формуваннями в район дислокації дивізії [248, с. 177].

Взагалі варто підкреслити, що навіть маючи спільного ворога, поляки Волині і радянські партизани не завжди ставилися однаково лояльно один до одного, особливо випадки непорозумінь почастишали між ними після того,

коли перші дізналися про масовий розстріл польських офіцерів під Катинню [365, арк. 33].

В одній місцевості стосунки між ними склалися добре: поляки постачали більшовикам продовольство, надавали потрібну інформацію і т. ін. В іншому місці між ними відбувалися збройні сутички. Наприклад, на території Сарненського повіту такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. в с. Чайків, 16 травня 1943 р. в с. Стахівка [321, арк. 62].

А от що, наприклад, повідомлялося у звіті до УШПР командуючого партизанським з'єднанням у Рівненській області В.Бегми: “У с. Пшебраже знаходиться до 2 тис. поляків, з яких близько тисячі озброєні гвинтівками і мають кілька кулеметів. Це формування налаштовано відверто вороже щодо партизанів і підтримує тісний зв'язок з німцями. Вбили 6 автоматників партизанського загону під командуванням “Олексія”. У середині травня 1943 р. 50 автоматників партизанського загону Медведєва намагалися пройти до залізниці в районі м. Ківерці, але поляки їх не пропустили. Після трьохгодинного бою автоматники були змушені відступити” [366, арк. 35].

Останній документ свідчить про те, що поляки навіть з одних і тих самих поселень у різні часи по різному ставилися до радянських партизанів.

Особливо складними були стосунки у поляків з радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які з метою проведення розвідницької і диверсійної роботи у 1942-1943 рр. органами НКВС УРСР були десантовані на бази партизанських загонів УШПР. Одним із таких загонів якраз і був вже згадуваний загін на чолі з М.Прокоп'юком. Як зазначалося вище, 30 серпня

1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебраже і партизанів відділу Прокоп'юка було розбите одне з міцних угруповань УПА.

Ставлення радянських партизанів до поляків і українсько-польського конфлікту в цілому висвітлює, зокрема, наступний фрагмент зі звіту радянського командира. У звіті зазначалося: "... В питанні міжусобиці, спровокованої гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже¹, на жаль, відігравали дурну роль. Будучи осадниками і членами спілки осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивилися не інакше, як очима свого колишнього воеводи Юзефського. Одна із заслуг радянських партизанських загонів полягала у тому, що вони клали край будь-яким підступам націоналістів з одного і іншого боків надати подіям "всенародного" характеру, рівно як спробам помститися на ні в чому невинній місцевій польській і українській людині. Від часу нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинилися" [362, арк. 84].

Цитований звіт зайвий раз свідчить про те, що внаслідок дій польських баз самооборони, викликаних українсько-польським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав'язували загони УПА, як, безперечно, сильніша сторона, тому польське підпілля також не переобтяжувало

¹ Поселення Пшебраже виникло після скасування царатом кріпосництва у 1864 р. і проведення на Волині парцеляції тамтешніх польських земельних угідь.

себе вибором засобів у веденні цієї війни.

Як вже згадувалося, накази командуючого Волинським округом АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності за здійснені українськими боївками напади і брати участь у “пацифікаційних” акціях проти українських сіл спільно з німцями, радянськими партизанами або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади загонів УПА, або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих “сліпих” відплатних акцій. Зрозуміло, що їх наслідком були численні жертви серед цивільного українського населення.

Про одну з таких акцій йдеться, зокрема, у розвідно-несенні УШПР для секретаря ЦК КП(б) У Д. Коротченка. В ньому повідомлялося, що після того, як українці розбили польську базу самооборони в с. Гута Степанська один із її керівників В.Коханський із залишками своєї групи відійшов у ліси в районі Сарни-Моквин. Там було сформовано міцний партизанський загін, який нараховував близько 800 бійців. Польські партизани були озброєні станковими і ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села і загони бандерівців [367, арк. 11-13]. Виконання наказів командуючих АК, так само як і УПА, не завжди можна було проконтролювати, а тому характер боротьби між українцями і поляками у багатьох випадках був дуже складним.

Сучасні польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українців пов'язана з діяльністю шуцмансшафтів, у яких служили поляки. Але,

погоджуючись з цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських партизанських загонів, що нерідко здійснювалися під командуванням офіцерів АК. Вони також інколи носили щодо мирного українського населення відверто “пацифікаційний” характер. До того ж, слід ще раз нагадати про те, що з наближенням фронту чимало колишніх польських поліцаїв прийняли присягу і стали бійцями місцевих аківських формувань. Усі вони воюватимуть в складі 27-ї Волинської піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована протягом січня-березня 1944 р.

Створення цієї дивізії було викликане прагненням аківців постати в ході здійснення ними плану “Бужа” перед радянським командуванням “у всеозброєнні”. Тим самим вони намагалися продемонструвати, що заради звільнення від німецьких окупантів польської довоєнної державної території, в тому числі Волині, здатні на будь-які жертви.

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов’язаний із створенням оперативної бази, з території якої її окремі підрозділи і вона цілком могли діяти в усіх напрямках. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу знову стали підрозділи УПА, що в умовах швидкого наступу радянських військ також були змушені відійти у західні райони Волині. На відміну від боїв 1943 р. цього разу загопи АК здійснювали, як правило, наступальні акції, метою яких стало знищення, по можливості, всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії.

У наказі від 16 січня 1944 р. полковник К.Бомбінський звернувся до командуючих партизанських загонів округу

з такими словами: “Наказую проводити боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. Для вбивць жінок і дітей немає милосердя та поблажливості. Цієї боротьби ми не хотіли, прагнули жити в сусідській згоді з українським населенням Волині. Трапилося по-іншому, не ми відповідальні за цю кров. Використання раптовості і неочікуваний напад, швидкий та чіткий відступ після бою – запорука нашого успіху” [126, s. 150].

Виконуючи цей наказ, аківські загони розпочали наступальні дії проти підрозділів УПА, основні бази яких були розташовані на схід від Володимира-Волинського у селах Могильно, Гнойно, на території комплексу Свинарських лісів і на південь від Любомля в селах Ставки, Овлочим, а також на території Мосурських лісів.

Подамо календар боїв між партизанськими загонами АК і підрозділами УПА під час боротьби перших за розширення своєї оперативної бази у західній частині Волині за період січень-березень 1944 р., складений на підставі польських матеріалів:

- 10 січня – бій загонів під командуванням З.Кульчицького і В.Цеслінського (“Пьотрусь”) в с. Крач Володимирського повіту з підрозділами УПА. Атакуючою стороною були українські загони. З польського боку загинуло 6 осіб. На думку польської сторони, цей бій перекреслив можливість створення в цьому районі опорного пункту, який аківські загони могли б використовувати для прийняття військових вантажів, що надходили їм в якості союзницької допомоги повітряним шляхом;

●19 січня – невдалий напад партизанів загонів “Пьотруся” (В.Цеслінський), “Ярослава” (Л.Домка-Дембіцький) і “Леха” (Є.Красовський) на чолі з командуючим угруповання “Основа” поручником “Богорією” (С.Броковський) на с. Гнійне Володимирського повіту з метою знищення місцевої бази УПА;

●29 січня – наступальні бої загонів “Сокола” (М.Фіялка) і “Яструба” (В.Черминський), а також окремих партизанських груп загонів “Тшаски” (З.Твардий), “Сивого” (В.Крокай) та “Луна” (назва загону під командуванням З.Кульчицького) з формуваннями УПА в с. Бабе і с. Щурин Луцького повіту. Село Бабе було спалено;

●Протягом січня – перехід загону “Бомби” (В.Коханський) на чолі з підпоручником “Слуцьким” (Ф.Щепаняк) із Заслуча в район концентрації дивізії. Сутички з підрозділами УПА біля с. Яромля та інших Луцького повіту. Перехід загону “Гзимса” (Ф.Пукацький) з району Острога до місця концентрації дивізії. Наступальні бої із загонами УПА в районі с. Панська Долина Дубненського повіту;

●Початок лютого – захоплення спільними зусиллями польських і радянських партизанських загонів Свинарських лісів і ліквідація місцевої бази УПА, зокрема:

●1 лютого – зайняття загonom “Тшаски” (З.Твардий) с. Будище Ковельського повіту, а також

●2 лютого – зайняття загonom “Яструба” (В.Черминський) с. Вербично і с. Осси Ковельського повіту, загonom “Луна” – с. Ревушки, с. Волчак і с. Домінополь Володимирського повіту, загонами “Сокола” (М.Фіялка) та “Сивого” (В.Крокай) – с. Чернеїв, с. Свинарин, с. Осетрів та деяких інших Ковельського повіту;

•5 лютого – бої партизанів загону “Тшаски” (З.Твардий) з підрозділом УПА біля с. Новий Двір Ковельського повіту;

•8 лютого – група партизанів загону “Пьотруся” (В.Цеслінський) допомогла базі самооборони в с. Едвардполе відбити напад підрозділу УПА, а також ліквідувала угруповання УПА в с. Верів, с. Ворчин і с. Пузів Володимирського повіту;

•10-11 лютого і 20 лютого – напади загонів “Леха” (Є.Красовський) і “Богорії” (С.Броковський) на базу УПА в с. Стенжарічі Володимирського повіту. З українського боку загинуло 23 особи;

•20 лютого – засідка партизанів УПА на загін “Гзимса” (Ф.Пукацький) біля с. Твердинь Володимирського повіту . З польського боку загинуло 15 осіб;

•29 лютого – невдалий напад загонів “Гзимса” (Ф.Пукацький), “Луна”, “Тшаски” (З.Твардий) на базу УПА в с. Озютичі Горохівського повіту. З польського боку загинуло 20 бійців і приблизно стільки ж було поранено. 23 березня внаслідок 10 – ти годинного бою місцевий підрозділ УПА був розбитий радянськими партизанами під командуванням Г.Ковальова. До рук останніх потраплять штабні документи підрозділу [20, с. 237];

•29 лютого – напад загону “Корда” (К.Філіпович) на базу УПА в с. Пшекурка Любомльського повіту та її знищення. З польського боку загинула 1 особа і 2 було поранено. З українського – 5 осіб загинуло і 1 був поранений;

•5 березня – бій партизанів загону “Леха” (Є.Красовський) з підрозділом УПА біля с. Гайки Володимирського повіту. З польського боку загинуло 2 бійця і 3 було поранено;

•12 березня – напад партизанів загонів “Сокола” (М.Фіялка) і “Малого” (С.Вітамборський), а також варшавської роти саперів “Петра” (З.Золочинський) на базу УПА в с. Коритниця Володимирського повіту;

•19 березня – напад партизанів загонів “Корда” (К.Філіпович) і “Сокола” (М.Фіялка) на підрозділ УПА в с.Запілля Любомльського повіту [126, s. 152-213; 370, s. 77-79, 94-95, 108-109, 130-135, 150-155].

Деяку інформацію про бої між польськими збройними формуваннями АК і загонами УПА в цей час містять матеріали радянських партизанів, частина з яких увійшла до нещодавно опублікованого 4-го тому “Літопису УПА” нової серії [20].

Загалом за період січень-березень 1944 р. польські партизанські загони провели близько 17 боїв і збройних сутичок з підрозділами УПА. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля с. Гнійне і с. Озютичі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжарічі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем дивізії опинився район, який охоплював 4 повіти у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк-Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель-Дорохуськ на півночі. Проживало на цій території понад 15 тисяч поляків, котрим загони дивізії деякий час забезпечували охорону.

Під час січнево-березневих боїв 1944 р. між АК і УПА не обійшлося без жертв серед цивільного населення, головним чином, з українського боку. Певне уявлення про

характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їх очевидців та учасників.

Наведемо уривок із рапорту від 31 січня 1944 р. діяча волинської Делегатури польського уряду, котрий сховав своє прізвище під псевдонімом “Новий”, на ім’я К.Банаха про власні спостереження за тим, що відбувалося в той період у західній частині Волині: “З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості нічим не відрізняється від тої звірячості (od bestialstwa), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загони організовують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок і дітей. Доводиться чути, що партизанські загони проводять реквізиції навіть у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що “грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такій формі, щоб не викликати ненависть до партизанських загонів” [369, к. 19].

Особливу активність у розширенні бази формування польської 27-ї Дивізії виявив загін поручника “Корда” (К.Філіпович). В районі діяльності цього загону на території Любомльського повіту для населення українських сіл був встановлений термін добровільної евакуації. Після цього було застосовано силу. Щоб захистити жінок, дітей і

старих від можливої помсти з боку польських партизанів командування АК в деяких випадках забезпечувало перших особистою охороною. Але траплялося і таке, що за відсутності місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів самооборони при підтримці шпугманшафтів проводили “паціфікаційні” акції, які носили відверто злочинний характер.

Однією з таких акцій була помста загону польської допоміжної поліції з м. Рожище і членів самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, які зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командуючий дільницею АК у м. Рожище і комендант Здолбунівського району В.Романовський з цього приводу зазначав: “...поляки в своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту” [131, s. 181-182].

За підрахунками деяких польських дослідників упродовж 1943-1944 рр. на Волині між загонами АК і польськими базами самооборони з одного боку та УПА з іншого відбулося близько 150 збройних боїв та сутичок, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кілька сот бійців. За цими ж підрахунками внаслідок безпосередніх дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК, загинуло також щонайменше 2000 цивільних українців [126, s. 512-513]. Про втрати серед польського цивільного населення вже повідомлялося вище.

Проте, дії УПА, спрямовані проти поляків, які часто блокувалися то з радянськими партизанами, то з німцями, викликали безліч зворотних антиукраїнських репресивних заходів з боку вже тих двох останніх головних противників українських повстанців. Більшовицькі партизанські загони вели безкомпромісну боротьбу проти УПА по знищенню її кадрових та продовольчих баз. Завдавали жорстоких репресій УПА і німці: українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації кидали за ґрати, де нищили нарівні з поляками; над захопленими у полон упівцями проводилися публічні езекуції; за підтримки війська і поліції “пацифікувалися” українські села, що чинили опір окупаційній політиці. І тому кількість жертв, які понесли українські повстанці і цивільна українська людність внаслідок тих дій, слід гадати, значно вища за ту, що мала УПА в безпосередньому зіткненні з поляками. Такими були наслідки українсько-польської “різанини” на Волині.

Не можна не звернути уваги на ту обставину, що “волинські події” були впродовж 1943-1944 рр. постійним предметом публічних дебатів і переговорів між представниками української та польської громадськості, а також обох підпільних рухів у Західній Україні. Під тиском з боку німців, а також частини української громади, яка засуджувала вбивства поляків, українські публічні діячі неодноразово виступали із заявами про необхідність збереження спокою в суспільстві.

Так, 7 серпня, представники УЦК видали відозву “До українських громадян” за підписом В.Кубійовича та його заступника К.Паньківського із закликом не піддаватися на провокації, незважаючи “на шалену ворожу пропаганду і напади партизанських банд, жертвами яких стала велика

кількість українців, насамперед, на Люблінщині”. Ця відозва, в якій засуджувалися “безвідповідальні руки”, що перебрали на себе право суду і смертної кари, поза сумнівом, була спрямована проти ОУН-Б [328, к. 169].

10 серпня з пастирським листом до населення звернувся митрополит Андрій Шептицький. У листі підкреслювалося: “...Я вже кілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками незаховування п’ятої заповіді Божої, що забороняє передовсім чоловіковбивство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрастями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття небес, а на тілі лишає п’ятно невинно пролятої крові, не затерте навіть покаянням. Я перестерігав перед злобою, національною ненавистю, партійними роздорами, бажаннями пімсти на ворогах. Сьогодні мушу ще раз повернутися до цього застереження”. А.Шептицький звертався до “всіх старших за віком та шанованих людей у кожній гміні” і не приховував того, що злочини скоює українська молодь. “... Ви, є їхніми батьками, - закликав митрополит, - а тому в цю важливу мить нашої історії доглядайте за своїми синами і намагайтеся їх уберегти від злочину, який би міг накликати на все суспільство велике нещастя” [376, с.1].

Подібні до цього звернення листи із засудженням “гайдамацьких традицій”, котрі, як підкреслювалося в пастирських посланнях, завжди спрямовувалися проти поляків, але погано відображалися на українцях, оголосили два інших представники греко-католицької церкви – єпископи Г.Хомишин і Й.Коциловський [327, к. 18]. Після протестів В.Кубійовича і А.Шептицького редакція українського часопису в ГГ “Краківські вісті” також

відмежувалася від мордувань поляків, виступивши “проти юнацтва і правління сліпих сил” [377, с. 1].

Тим часом, у жовтні 1943 р., ОУН-СД видала комунікат, в якому виразила жаль з приводу взаємних вбивств, в черговий раз вказуючи на те, що напруженість в українсько-польських відносинах спричинена попереднім правлінням польських урядів, невмирущим прагненням поляків до захоплення українських земель, мордуваннями польськими боївками українського населення на Холмщині і Грубешівщині під час проведення німцями виселення місцевої людності, співпрацею поляків на Волині з німцями в складі допоміжної поліції та більшовицькими агентурними групами в нищенні українців. Українсько-польська ворожнеча, на думку керівників ОУН-СД, була також наслідком провокацій з боку Москви і Берліна.

У комунікаті підкреслювалося, що: “ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”, ОУН-СД засуджує їх і закликає все українське громадянство “бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу”. Насамкінець у комунікаті зазначалося, що всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН-СД уважатиме чужою агентурною роботою і рішуче їх поборюватиме [62, с. 275-277; 378, к. 410]. Наголосимо на тому, що заперечення ОУН-СД своєї причетності до вбивств польського населення не відповідало реальному стану речей і свідчило про нещирість авторів цитованого документа.

Представники української інтелігенції в розмовах з поляками, а також під час своїх публічних виступів, чим

далі, тим частіше засуджували злочинні акції співвітчизників, розуміючи їх шкідливі наслідки для самих українців, а водночас їхню безцільність з точки зору реалізації українських державницьких прагнень. Як тут було не згадати про міркування багатьох з тих українських діячів, які ще задовго до цих подій закликали шукати мирні шляхи для втілення в життя цих прагнень.

Нагадаємо про висловлені з цього приводу думки в збірнику статей та документів під загальним заголовком “Державність чи гайдамаччина” Олександра Шульгіна, останнього довоєнного міністра закордонних справ УНР, заарештованого німцями в 1940 р. в Парижі.

Звертаючись ще в 30-ті роки до “панів націоналістів”, він писав: “Нехай скажуть, де найти ту силу, що може і від Москви відірвати Україну, і у західних сусідів усі землі, населені українцями, відібрати... Ми такої сили поки що не бачимо навіть на обрію... Сила нашого народу велика, ми гаряче віримо у неї, але ж не треба і переоцінювати її”. В іншому місці він наголошував на такому: “Ясно одне: маги проти себе в ту рішучу хвилю, що вже наближається, і Схід і Захід, і Москву і Польщу – це значить опинитися в тій ситуації, в якій вже ми були в 1919 р., це значить бути знову переможеними”.

О.Шульгін приходив до висновку: “Отже, багато питань треба буде налагодити в майбутньому Україні зі своїми західними сусідами. Яким чином шлях збройний, як ми сказали, з огляду вже на одну тільки постійну небезпеку з боку Москви, є неможливим. Але мирним шляхом, шляхом дипломатичним, сусідським чимало справ можна буде залагодити, бо коли Українська держава буде зацікавлена в мирних відносинах з Польщею та

Румунією, то й вони дещо зацікавлені будуть в Україні” [277; 379, с. 315-316;]. Напевно ці слова залишалися актуальними впродовж усієї війни.

Втім, на жаль, люди з подібними поглядами не могли тоді вплинути на ситуацію, що склалася на Волині. Не почутими залишалися голоси офіційної української преси про “лісову бестію, яка виходила вночі за здобиччю і мордувала безборонну людність”. Так само не мали відповіді чергові пастирські листи представників греко-католицької церкви, нові звернення пропагандистів з УЦК, що були зроблені під час березневих 1944 р. нарад у Львові, на яких головною темою обговорення була справа організації протидії “акції ОУН-Б”. Двічі і дуже гостро засудив у своїх публічних виступах “гайдамацькі ексцеси” губернатор дистрикту Галичина О.Вехтер [380, к. 12].

Не призвели також до послаблення взаємної ворожості налаштованості переговори між представниками АК і Делегатури польського уряду з одного боку та діячами обох фракцій ОУН з іншого. Офіційні розмови щодо досягнення порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття, а також навіть заради укладення угоди про можливу подальшу співпрацю проти спільних ворогів проводилися, як правило, у Варшаві та Львові, хоча відомі випадки українсько-польських контактів у Кракові, а також на Волині.

Про конкретний зміст цих зустрічей, а також їх наслідки в українській і польській науковій літературі написано чимало. Присвячували цій проблемі увагу і ми в попередніх наших працях. Загалом переговори між представниками двох воюючих армій зводилися до того, що польська сторона, не вірячи у непричетність Проводу

ОУН-Б до масових вбивств поляків, вимагала від останньої публічного їх засудження, тоді як українська сторона продовжувала наполягати на тому, що ОУН-СД не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків. Крім того, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду щодо необхідності взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої [328, к. 7; 381, к. 152-154; 382, к. 25-27].

Безперечно, під час всіх українсько-польських переговорів над обома сторонами тяжіло сакраментальне питання про повоєнний статус західноукраїнських земель, підхід до вирішення якого в представників ОУН-Б і АК завжди був цілком протилежним. Зацитуємо лише один з найбільш характерних з цього приводу документів як свідчення того, що це питання залишалося для них принциповим навіть після закінчення війни. На той час учорашні супротивники, маючи тепер єдиного спільного ворога, були змушені прагнути до того, аби стати на якийсь час партнерами.

Втім, після чергових невдалих переговорів між бандерівцями і аківцями перші підсумували їх таким чином: "...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з "ВіН" (організація "Вольношч і Незавіслошч" – правонаступниця АК – пояснення моє – І.І.) назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того,

щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми” [383, арк. 26]. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці.

* * *

Підсумовуючи аналіз “волинських подій” 1943-1944 рр. наголосимо на головному. Останні були складовою загального українсько-польського міжнаціонального конфлікту на територіях спільного проживання обох народів, що стався в роки Другої світової війни. Однією з головних причин самого конфлікту стала та обставина, що поляки, високо цінуючи їх власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і помилково вважаючи, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн, від моменту їх втрати у вересні 1939 р., ні на мить не хотіли сумніватися в тому, що після переможної війни “західних альянтів” ця територія може бути не повернута Польщі.

На думку поляків, єдиним народом, з яким варто було рахуватися при визначенні післявоєнного статусу Волині та Східної Галичини, були місцеві українці. Втім, провідні польські військово-політичні кола розглядали цю проблему, по-перше, як свою внутрішню, ігноруючи існування “Великої України”, а по-друге, вони ставилися до місцевих українців при врегулюванні територіальної суперечки не як до рівноправних партнерів. Від останніх тільки

вимагалось, аби вони в умовах поразки і окупації Польщі залишалися лояльними щодо неї.

Подібна позиція, що знайшла відображення в діяльності польського емігрантського уряду і керівництва підпілля АК в Західній Україні, підтримуваного місцевою польською людністю, цілком суперечила українським планам і, насамперед, планам найвпливовішої на той час в західноукраїнському суспільстві політичної сили – ОУН бандерівської фракції. Це і стало основою для зростання напруження в українсько-польських взаєминах, яке в 1943 р. переросло на Волині в кривавий конфлікт.

Саме тут з другого кварталу 1943 р. набувають масового характеру вбивства поляків. Поза сумнівом, це було пов'язано зі створенням УПА та підтримкою її антипольських заходів з боку значної частини місцевого українського цивільного населення. Важливою причиною започаткування цих вбивств, а з кінця літа 1943 р. до “відплатних” акцій подекуди вдаються і проаківські партизанські формування за сприяння польських баз самооборони та польської шуцполіції, стало також розуміння того, що війна наближається до завершення. Отже, слід було нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території Холмщини і Грубешівщини під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині. Але документи українського підпілля переконують

в тому, що ОУН-СД підштовхнула до прийняття рішення про проведення широкомасштабної “деполонізаційної” акції на землях Волині саме діяльність місцевих поляків. І в цьому плані, на наш погляд, одним з найбільш показових документів, що характеризує мотивацію дій українських націоналістів, є відозва Крайового проводу ОУН на Волині від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади.

Втім, оскільки цього не сталося, а навпаки якась частина поляків намагалася закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити польський вплив в Західній Україні напередодні поразки вермахту і вступу на ці землі Червоної армії, то й відбулося те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли волинської поляки почали співпрацювати (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи) з радянськими партизанами, у яких керівництво ОУН-Б і командування УПА вбачали свого основного ворога і готувалися до запеклої боротьби з тою силою, яка за ними стояла.

Поряд з визнанням факту, що український національно-визвольний рух дійсно мав у Західній Україні право і великі підстави для того, щоб розпочати боротьбу проти місцевого польського підпілля та його заходів, а також планів польського емігрантського уряду по збереженню за повоєнною Польщею цієї території, не можна не ствердити, що засоби і методи її ведення, включаючи застосований ОУН-СД проти місцевого польського населення, в тому числі старців, жінок, дітей, принцип колективної відповідальності, жодною мірою не можуть бути виправдані. Вони суперечили всім існуючим на той

час міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і у післявоєнні часи подібні дії згідно цих документів трактуватимуться як “злочинні”.

Враховуючи безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН-Самостійників Державників в роки війни щодо поступок на користь один одному в територіальному питанні навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс досягти згоди, налагодити співпрацю і уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще не зрекалися добровільно придбаних раніше земель, або тих, які вони вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що не завдяки їхнім зусиллям вирішуватиметься питання майбутньої державної приналежності Західної України, постали певні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте, було вже пізно. До того ж, над українцями і поляками тяжіли минулі кривди і образи, що накопичувалися впродовж кількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі і не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни наступили значно пізніше.

ПІСЛЯМОВА

Коли вже було завершено роботу над цим дослідженням з'явилася книга професора В.Сергійчука “Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни” (Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства; Українська видавнича спілка, 2003. – 140 с.). Тому, попередньо не плануючи писати післямову, визнали таки за необхідне це зробити, щоб висловити в ній деякі міркування стосовно опублікованої праці.

Зупинимось лише на двох найбільш принципово важливих для нас моментах з обговорюваної проблематики “волинської трагедії” 1943-1944 рр.

По-перше. В.Сергійчук в своїй книзі, часто посилаючись і цитуючи текст нашої дисертаційної роботи “Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.)”, про яку він під час нашого її захисту висловився, що вона мала б бути “принциповою відповіддю полякам”, цілком невірно інтерпретує одне з таких її положень: “... Надзвичайна жорстокість українсько-польського конфлікту була обумовлена як взаємною національною ненавистю, що накопичувалася у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН (СД) – УПА, у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях”.

З цих слів В.Сергійчук робить самостійний висновок, що “І.Льошин...головну провину за трагічні події на Волині перекладає на бандерівське крило ОУН” (Сергійчук В.

Названа праця. – С. 69). Невипадково ці слова не взяті В.Сергійчуком в його книзі в лапки, оскільки саме таке положення в нашій дисертаційній праці відсутнє.

Навпаки, на сторінці 213-й згадуваної дисертації, яку наш колишній колега по університету нібито уважно переглядав, як, до речі, і в цьому дослідженні, нами підкреслюється, що: “ По-перше, є помилкою будь-які спроби відшукати причини українсько-польського конфлікту, обмежуючись при цьому лише аналізом взаємин між обома народами у роки війни. По-друге, через довготривале напруження у стосунках упродовж усієї багатовікової історії співжиття українців та поляків, звинувачення якоїсь однієї із сторін у тому, що це тільки вона була винна у конфлікті, як це часто робиться, є далеким від істини”. Шкода, що він не звернув на це увагу.

Щодо “провини за трагічні події на Волині бандерівського крила ОУН”, то останнє, на наш погляд, відповідальне за надзвичайну жорстокість, застосовану в розправі над волинськими поляками. А це вже дещо інше, ніж те, що ствердив В.Сергійчук.

По-друге. На сторінці 71-й своєї книги В.Сергійчук ставить наступне питання: якщо автохтонний етнос, яким на Волині завжди були українці, має право вдаватися до захисту своїх прав і це природне прагнення поневоленого народу, з чим ми, до речі, цілком згодні, то “чи можуть виникати дискусії, якими методами й формами боротьби мала користуватися УПА”? А от з останнім твердженням ми в жодному разі погодитися не можемо.

Оскільки, на наше глибоке переконання, вже сама постановка такого питання, фактично, є виправданням застосованого до польської меншини Волині принципу

колективної відповідальності за плани і дії її політичних провідників, а також масових вбивств цивільного населення, у тому числі об'єктивно безвинних жінок і дітей, на тій лише підставі, що вони були польського походження.

Сьогодні, коли навіть самі учасники тих подій, наприклад, згадуваний нами в цьому дослідженні, Мирослав Прокоп стверджують, що ті "...вбивства невинних людей ніяк виправдати не можна..." і що "...такі вбивства вимагають осуду від обох народів...", слова професора В.Сергійчука видаються, щонайменше, дивними і незрозумілими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

2. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919-1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1998. – Т. 1-2. – С. 11-28.

3. Стрілька Р. Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1998. – Т. 3. – С. 79-87.

4. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1998. – Т. 3. – С. 88-105.

5. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1999. – Т. 4. – С. 35-38.

6. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1999. – Т. 4. – С. 122-138.

7. Трофимович В. Українська політична думка в Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 1999. – Т. 4. – С. 237-254.

8. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 2001. – Т. 5. – С. 181-207.

9. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Карта, 2001. – Т. 5. – С. 291-307.

10. Kyrgyzuk Jurij. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Karta, 2000. – “. 6. – S. 53-74.

11. Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (MID WIH) w Rembertowie. Zespł akt Armii Krajowej. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. Szkic historyczny “Powstanie i działalność inspektoratu łuckiego okręgu Wołyń w okresie XII.1942-II.1944 rr.” Sygn. III/50/16.

12. Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. Raport do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu z 31.I.1944 r. - Sygn. 2131 (3312).

13. Rachwalski E. Wołyn i jego żołnierze. – Wrocław: PTTK, 1990. – 112 s.

14. Польське підпілля 1939-1941. – Т. 1. – Варшава-Київ: Ритм, 1998. – 1039 с.

15. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Т. 2. – Варшава-Київ: Ритм, 2000. – 1008 с.

16. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західно-українські землі у 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1998. – 944 с.

17. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в

Польщу в 1944-1946 роках. – Київ: Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.

18. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: “Тернопіль”, 1997. – 440 с.

19. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – Київ: ТОВ “Українська Видавнича Спілка”, 2000. – 199 с.

20. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. Книга перша: 1943-1945. Сергійчук В. Вступне слово “Правду відкрили спецхрани”. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2002. – 598 с.

21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Партизанка і наше становище до неї, червень 1942 р. – Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 87.

22. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. – Т.1. – Під ред. Ю.Сливки. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 752 с.

23. Літопис УПА. Нова серія. Т.2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 784 с.

24. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Київ: Либідь, 1994. – 432 с.; 688 с.

25. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння в Західній Україні у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1995. – Випуск VII. – С. 129-151.

26. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю?” Армія Крайова на Тернопілля 1941-1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.

27. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 208 с.

28. Чекаленко Л. Рецензія на працю С. Ткачова “Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 139-141.

29. Нариси з історії дипломатії України. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2001. – 736 с.

30. Буцко О. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 150 с.

31. Вронський Ст. Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1964. – № 6. – С. 62-69.

32. Кульчицький С. Возз’єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80-96.

33. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – Т. 11. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 335 с.

34. Репринцев В. Україна в польських зовнішньо-політичних доктринах. В кн.: Українська державність у ХХ ст. – К., 1996. – С. 147-162.

35. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 335 с.

36. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга пам'яті України, 1996. – 568 с.

37. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. – К.: Наукова думка, 1995. – 350 с.

38. ОУН-УПА в Другій світовій війні: Документи і матеріали / Упоряд. М. В. Коваль, Р. Я. Пиріг, В. А. Гриневич, П. В. Медведок // Український історичний журнал. - 1994.- № 2-3. – С. 102-129; № 4. – С. 89-107; № 5. – С. 98-115; № 6. – С. 98-114; 1995. - № 1. – С. 87-108; № 2. – С. 96-122; № 3. – С. 101-123; № 5. – С. 100-108.

39. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951рр. – Львів: “Каменярь”, 1998. – 208 с.

40. З шести опублікованих робіт з історії українського повстанського руху цього дослідника найбільше наше зацікавлення викликає четверта книга, один з розділів якої присвячено взаєминам між ОУН-УПА та поляками. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 287 с.

41. Кокін С. Анатований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 214 с.

42. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947рр.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 229 с.

43. Кульчицький С. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-

УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 38 с.

44. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941-1944 рр.) – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – 262 с.

45. Кульчицький С. Захід очима сходу, схід очима заходу. До дискусії навколо проблеми ОУН і УПА // День. – 16 березня 2001. – С. 6-7.

46. Попович М. Реабілітація УПА не означає реабілітацію ОУН // День. – 11 жовтня 2002. – С. 5.

47. Шаповал Ю. Армія без держави, держава без армії // День. - 12 жовтня 2002. – С. 5.

48. Michnik A. Rana Wołyńia // Gazeta Wyborcza. – 10-12 listopada 1995. – S. 18-19.

49. Osadczuk B. Musimy odpuścić sobie nawzajem swoje winy // Tygodnik Solidarność. - 1997. - № 24. – S. 12-13.

50. Рябчук М. Подолання минулого. Діалог польських і українських інтелектуалів відкриває шлях до нових взаємин між двома країнами // День. – 24 квітня 1997. – С. 4.

51. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – 133 с.

52. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. В кн.: Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. – Львів: Видавництво “Світ”, 1996. – С. 482-695.

53. Мірчук П. Українська повстанська армія, 1942-1952. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 319 с.

54. Терещук П. Нариси з найновішої історії // Визвольний шлях. – Лондон, 1960. – Кн. IX-XII.

55. Терещук П. Роздуми над однією книжкою. Дивовижний “ребус” польських фальсифікаторів. – Торонто-Нью-Йорк: Накладом товариств колишніх вояків УПА в Канаді і в ЗСА, 1979. – 134 с.

56. Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia (Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945-1947. Współpraca pomiędzy UPA i WIN // Zeszyty Historyczne.– 1985. – № 71 – S. 153-177.

57. Лебець М. УПА. Німецька окупація України. Частина I. Репринтне видання. – Дрогобич: Вид-ча фірма “Відродження”, 1993. – 208 с.

58. Книш З. В яскині лева (українець у польському підпіллі). На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона). – Торонто: Срібна сурма, 1976. – 128 с.

59. Шуляк О. В ім’я правди. (До історії повстанчого руху в Україні). – Роттердам, 1947. – 36 с.

60. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.

61. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів-Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, 1993. – 658 с.

62. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.

63. Poland and Ukraine: Past and Present. Edited by P. Poticznyj. The Canadian Institute of Ukraine studies. – Edmonton-Toronto, 1980. – 250 с.

64. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938-1951. A Dokumentary Collection by L.Luciuk, B.Kordan. – Kingston; New-Jork, 1987. – 360 s.

65. Osadcuk B. Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – 305 s.

66. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм під час Другої світової війни // Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – с. 254-259.

67. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. 2-е видання. – К.: Вид-во “Генеза”, 2000. – 359 с.

68. Прокоп М. Вступна стаття. Літопис УПА. – Т. 24. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942-1946 / Під ред. Є.Штендери і П.Потічного. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1995. – 590 с.

69. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939-1941. В 2-х книгах. – Варшава-Москва: Ритм, 2001. – 1436 с.

70. Соколов В. Правда о Великой Отечественной войне. – Санкт-Петербург, 1998. – 350 с.

71. Семиряга М. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М.: Наука, 2000. – 862 с.

72. НКВД и польское подполье 1944-1945. (По “особым папкам” И.В.Сталина.) Отв.ред. А.Ф.Носкова. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН. – 1994. – 305 с.

73. СССР-Польша. Механизмы подчинения 1944-1949 гг. Сб. документов. Под ред. Г.Бордюгова, А.Косеского, Г.Матвеева, А.Пачковского. – М.: “АИРО-XX”, 1995. – 382 с.

74. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. – Кн.1. Накануне (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М.: АО “Книга и бизнес”, 1995. – 452 с.

75. СССР и Польша. 1941-1945. К истории военного союза: Документы и материалы. – М., 1994.

76. Движение Сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1939-1945 гг. М.: “Радикс”, 1995. – 552 с.

77. Наумов Л. Советский Союз во Второй мировой войне: критический очерк советской историографии войны. – Лос-Анджелес, 1996. – 463 с.

78. Другая война: 1939-1945 / Под общ. ред. Ю.Афанасьева. – М., 1996. – 490 с.

79. Лидделл Г. Вторая мировая война: Пер. с англ. – М., СПб., 1999. – 944 с.

80. Кто есть кто во Второй мировой войне / Под ред. Д.Кигана. – Лондон; Нью-Йорк; Москва, 2000. – 222 с.

81. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. – Москва: “Вече”, 2001. – 464 с.

82. Парсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. - № 2. – С. 26-44.

83. Парсаданова В. Трагедия Польши // Актуальные проблемы новейшей истории. – М., 1991. – С. 72-99.

84. Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии. – М.: Высшая школа, 1992. – 302 с.

85. Лебедева Н. О трагедии в Катьни // Международная жизнь. – 1990. - № 5. – С. 22-32.

86. Осипов С. Осень 1939 года: К вопросу о польских военнопленных // Военно-исторический журнал. – 1990. - № 3. – С. 18-34.

87. Літвін А. Армія Краёва на Беларусі: Да праблемі вывучэння // Бел. гіст. часоп. – 1994. - № 1. – С. 65-73.

88. Хацкевіч А. Арышты і дэпартацыі у заходніх абласцях Беларусі (1939-1941) // Бел. гіст. часоп. – 1994. - № 1. – С. 89-94; № 2. – С. 70-76.

89. Семашко Е. Армія Краёва на тэрыторыі Беларусі. – Мінск, 1994. – 250 с.

90. Праблемы уз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць / Матэрыялы міжнароднай навукова – тэарэтычнай коферэнцыі 17-18 верасня 1999 г.- Мінск, 2000.- 335 с.

91. Lotnik W. Nine lives: Ethnik konflikt in the polish-ukrainian borderlands. – London: Serif, 1999. – 250 p.

92. Weiner A. Saving private Ivan: from what, why, and how? // Kritika. – vol.1. – № 2. – 2000. – P. 305-336.

93. Snyder T. To resolve the ukrainian problem once and for all: the ethnik cleansing of Ukrainians in Poland 1943-1947 // Journal of cold war studies. – vol.1. – № 2. – 1999. – P. 86-120.

94. Piotrowski T. Genocide and rescue in Wolyn: recollections of the ukrainian nationalist ethnik cleansing campaign against Poles during World War II. – Jefferson, NC and London: McFarland Publishers, 2000. – 319 p.

95. Ther P., Siljak A. Ethnik cleansing in east-central Europe, 1944-1948. – Rowman and Litterfield Publishers, 2001. – 450 p.

96. Dean M. Collaboration in the Holocaust: crimes of the local police in Bellarussia and Ukraine, 1941-1944. – New York: St.Martin's Press, 2000. – 380 p.

97. Piotrowski T. Poland's Holocaust: Ethnik Strife Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947. – Jefferson, NC and London: McFarland Publishers, 1998. – 437 p.

98. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism (3-d ed.). Englewood; Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. – 361 p.

99. Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Торонто-Варшава-Київ, 1995. – 496 с.

100. Poliszczuk W. Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa. – Warszawa: ŚZŻAK, 1995. – 98 s.

101. Poliszczuk W. Did they die by ukrainian hands (Czy zginęli z rąk ukraińskich?). – Warsaw and Toronto: MIDEO publishers, 1997. – 152 p.

102. Докладніше про полеміку з В.Поліщуком див.: Iljuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – S. 179-189.

103. Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.

104. Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii // Przegląd wschodni. – T.IV. – Z.1(13). – 1997. – S. 219-226;

105. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – S. 166-178.

106. Z Ukraińcami po Jedwabnem // Więż. – kwiecień 2002. – S. 20-36.

107. Sprawy sąsiedzkie. Strzępy publicystyki z lat 1984-1990. Wydanie III. - Kraków: Wydawnictwo Pomost, 1993. – 57 s.

108. Podlaski K. (Skaradziński B.). Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok, 1990.

109. Łukaszów J. (Olszański T.A.). Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // Zeszyty Historyczne. – 1989. – № 90. – S. 159-199.

110. Zięba A. Ukraińcy i powstanie Warszawskie // Znak. – 1989. – № 10-12.

111. Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // Przegląd Wschodni. – T.IV. –Z.1(13). – 1997. – S. 227-233.

112. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 432 s.

113. Hryciuk G. “Kumityt”. Polski Komitet Opiekuńczy Lwów miasto w latach 1941-1944.– Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. – 170 s.

114. Stryjek T. Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? // Więż. – kwiecień 2000. – S. 137-151.

115. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна – наука і культура. – Київ, 1993. – Випуск 26-27. – С. 200-232.

116. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. – Kraków: Towarzystwo sympatyków historii, 1998. – 342 s.

117. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947. – Warszawa: Volumen, 1997. – 212 s.

118. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa: Volumen, 1999. – 552 s.

119. Torzecki R. Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939-1944) // Dzieje najnowsze. – 1981. – № 1-2. – S. 319-346.

120. Torzecki R. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej // Zustrzichi. – 1990. – № 3-4. – S. 104-117.

121. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

122. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. – T.1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – 1440 s.

123. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Lucka. – Katowice: Ośrodek badań społeczno-kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s.

124. Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia. – Katowice: Biblioteka Wołyniaka, 1997. – 336 s.

125. Piotrowski Cz. Przez Wołyń i Polesie na Podlasie. – Warszawa: ŚZŻAK, 1998. – 264 s.

126. Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 599 s.

127. Węgierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999. – 316 s.

128. Węgierski J. Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków: ŚZŻAK, 1996. – 337 s.

129. Filar W. “Burza” na Wołyńiu. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Rytm, 1997. – 288 s.

130. Przed akcją “Wisła” był Wołyń. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa: ŚZŻAK, 2000. – 186 s.

131. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyńiu 1939-1944. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 1993. – 407 s.

132. Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. – Kraków: Un-t Jagielloński, 1994. – 207 s.

133. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Warszawa, 3-5 listopada 1999. – Warszawa: Karta, 2000. – 348 s.

134. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939-1940. Сводка о ходе работы оперативно-чекистских групп НКВД по Западной Украине, отправленная из Львова наркомом внутренних дел УССР И.Серовым в Москву наркому внутренних дел СССР Л. Берии от 13 октября 1939 г. - Ф.16. – Оп.32. – Спр.33. – с. 123-137.

135. Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Oddział VI. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg ze sprawozdania o polityce ukraińskiej z grudnia 1942 r. - Sygn. 203/XV/27.

136. ЦДАВО. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. - Ф. 4628. - Оп. 1. - Спр. 10. – с. 170-179.

137. Miśiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty. // Zustriczi. – 1990. – № 3-4. – S. 141-172.

138. Akcja “Wisła”. Dokumenty. Opracował E. Misiło. – Warszawa: Tyrsa, 1993. – 524 s.
139. Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”. – Warszawa: Tyrsa, 1997. – 190 s.
140. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. – Warszawa: Tyrsa, 2001. – 380 s.
141. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.1-3. – Warszawa: Nakładem autora, 1992-1994.
142. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedleńczej akcji “Wisła” w 1947 r. // Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła” 1947 roku. Pod red. W.Mokrego. – Kraków: “Szwajpolt Fiol”, 1997. – 466 s.
143. Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” // Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років. (До 50-річчя операції “Вісла”) / Упорядник Ю.Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І.Крип’якевича НАН України, 1998. – 132 с.
144. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. – Londyn: Ins-t Historyczny im. Gen. Sikorskiego, 1950. – 972 s.
145. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T.1. – wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970. - 584 s.
146. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 2. – czerwiec 1941. – kwiecień 1943. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1973. – 554 s.
147. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 3. – kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1976. – 627 s.

148. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 4. – lipiec 1944 – październik 1944. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1977. – 470 s.

149. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 5. – październik 1944 – lipiec 1945. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1981. – 534 s.

150. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 6. – Uzupełnienia. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1989. – 524 s.

151. Archiwum Akt Nowych (дали – AAN). Oddział VI. w Warszawie. Zespół Lwowski Oddział Polskiego Komitetu Opiekuńczego. – Sygn. 46.

152. AAN. Zespół Stronnictwo Ludowe. – Sygn. 200.

153. AAN. Zespół Bataliony Chłopskie. – Sygn. 201.

154. AAN. Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. – Sygn. 202.

155. AAN. Zespół Armia Krajowa. – Sygn. 203.

156. AAN. Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Sygn. 207.

157. AAN. Zespół Materiały okupanta. – Sygn. 214.

158. Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (дали – MID WIH) w Rembertowie. Zespół Armia Krajowa. Komenda Główna. – Sygn. III/21.

159. MID WIH. Zespół Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. – Sygn. III/33.

160. MID WIH. Zespół Armia Krajowa. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49-50.

161. MID WIH. Zespół Polskie ludowe formacje partyzanckie powstałe na terenie Związku Radzieckiego. Relacje i wspomnienia. – Sygn. III/51-52.

162. MID WIH. Zespół Bataliony Chłopskie. Dokumenty. Relacje i wspomnienia. Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/56-58.
163. MID WIH. Zespół Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty. – Sygn. III/71.
164. MID WIH. Zespół Delegatura Rządu Londyńskiego. – Sygn. III/100.
165. MID WIH. Zespół Wolność i Niezawisłość. Dokumenty. – Sygn. III/113.
166. MID WIH. Zespół UPA. Dokumentacja. – Sygn. III/122.
167. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej – ZHRL) w Warszawie. Zespół Centralne kierownictwo ruchu ludowego „Roch”. – Sygn. 1-44.
168. ZHRL. Zespół Bataliony Chłopskie. Komenda Główna BCh. – Sygn. 1-18.
169. ZHRL. Zespół Relacje BCh. Okręg VIII – Wołyń. – Sygn. R-VIII.
170. ZHRL. Zespół Relacje BCh. Okręg IX – Lwów. – Sygn. R-IX.
171. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespół Ukraina w czasie II wojny światowej. – Sygn. 394-410.
172. Боляновський А. Дивізія „Галичина”. Історія. – Львів, 2000. – 528 с.
173. Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. - № 8. – 2001. – S. 17-20.
174. Archiwum Wschodni. Ośrodek Karta w Warszawie. Kopie akt ze zbiorów Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford (Ambasada RP w ZSRS, Anders Collection, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (HIMID)

– część zawierająca zbiór relacji i opracowań powiatowych dotyczących sowieckiej okupacji wschodnich obszarów Polski.

175. Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – CAW) w Rembertowie. Zespyl akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. – Sygn. 195, 201, 383, 390, 403, 407, 415.

176. Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. – Sygn. 2131 (3312).

177. Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie. Opracowanie L. Kliszewicza “Placówki wojskowej łączności między Krajem a Centralą w Paryżu i w Londynie w latach 1939-1945. – Sygn. 6209/a, 6317/2, 6317/3.

178. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej – ЦДАВО) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. – Ф. 3833.

179. ЦДАВО. З’єднання Української повстанської армії “УПА-Північ”. – Ф. 3838.

180. ЦДАВО. Українська добровольча стрілецька дивізія СС “Галичина” – Ф. 3971.

181. ЦДАВО. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами – Ф. 4628.

182. Центральний державний архів громадських об’єднань України (dalej – ЦДАГО) у Києві. Центральний комітет Компартії України. – Ф. 1.

183. ЦДАГО. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). – Ф. 57.

184. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху – Ф. 62.

185. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Армія Крайова. – Ф. Р – 3445.

186. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Партизанський рух. – Ф. П /597.

187. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. – Ф. Р - 30.

188. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ) у Києві. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939-1940. – Ф. 16.

189. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн.. 1: Початки УПА: Документи і матеріали / Відп. ред. Є.Штендера. – Третє, випралене видання. - Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1989. – 256 с.

190. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн.. 2: Початки УПА: Документи і матеріали / Відп. ред. Є.Штендера. - Друге, випралене видання - Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1985. – 256 с.

191. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 5: – Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн.. 3: спомини учасників. / Відп. ред. Є.Штендера і П.Потічний. - Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1984. – 310 с.

192. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упоряд. Т.Гунчак; Відп. ред. Є.Штендера; Співред. П.Потічний. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1983. – 256 с.

193. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 7: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2: червень

1944 – квітень 1945 / Упоряд. Т.Гунчак; Відп. ред. Є.Штендера; Співред. П.Потічний. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1983. – 272 с.

194. Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Т. 21: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / Відп. ред. Є.Штендера; Співред. П.Потічний. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1991. – 271 с.

195. Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН) – Тернопіль: Тернопільська крайова рада Народного Руху України, 1992. – 24 с.

196. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. Збірка документів. – Б. м.: , 1955. – Видання закордонних частин ОУН, 1955. – 371 с.

197. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів.- Львів-Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 557 с.

198. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (1942-1950): Бойові дії УПА за 1943-1950 рр. Збірка документів. Ч. II. - Лондон: Видання закордонних частин ОУН, 1960. – 446 с.

199. Dokuments on Polish-Soviet relations 1918-1943. – Polish Embassy in Washington, 1948. – 252 p.

200. Оглашению подлежит: СССР-Германия 1939-1941 гг. Документы и материалы. – М.: Наука, 1991. – 366 с.

201. Official documents concerning Polish-German and Polish-Soviet relations 1933-1939. The Polish White Book. – New York: Published by Authority of the Polish Government by Roy-Publishers, 1948. – 222 p.

202. Нюрнберзький процес: право против войны и фашизма / под ред. И.А. Ледях и И.И. Лукашука. – М.: Институт государства и права РАН, Ратгерский ун-т (США), 1995. – 264 с.

203. “Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej”. 1942-1944.

204. “Rzeczypospolita Polska”. 1941-1945.

205. “Nasze Ziemia Wschodnie”. 1943-1944.

206. “Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej”. 1941-1944.

207. “Głos polsko-ukraiński”. 1944.

208. “Myśl Państwowa”. 1942-1944.

209. “Львівські вісті”. Щоденник для дистрикту Галичина. 1941-1944.

210. “Українські щоденні вісті”. Орган управи м. Львова. 1941.

211. “Краківські вісті”. Тижневик. Ред. М.Хомяк. 1940-1943.

212. “Краківські вісті”. Український щоденник Генерал-Губернаторства. 1940-1945.

213. “Волинь”. Часопис для Волині. Ред. С.Скрипник, А.Місечко. 1941-1943.

214. Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej. – 8 sierpnia 1943. - № 19.

215. Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej. – 13 lutego 1944. - № 6.

216. Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej. – 26 marca 1944. - № 12.

217. “Краківські вісті”. Тижневик. – 13 липня 1941. – Ч. 28.

218. “Краківські вісті”. Тижневик. – 19 жовтня 1941. – Ч. 42.

219. “Краківські вісті”. Український щоденник Генерал-Губернаторства. – 12 серпня 1943.

220. Prus E. Herosi spod znaka tryzuba. – Warszawa: Instytut wydaw. Zw. Zawod., 1985.- 346 s.

221. Prus E. Operacja "Wisla". – Wrocław: Nortom, 1994. – 83 s.
222. Скорупський М. Туди де бій за волю. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1992. – 352 с.
223. Шумук Д. За східним обрієм. – Париж-Балтимор: Українське видавництво Смолоскип ім. В.Симоненка, 1974. – 448 с.
224. Щеглюк В. "...Як роса на сонці". Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів діяча ОУН-УПА Л.С.Павлишина. – Львів, 1992. – 158 с.
225. Данилюк М. Повстанський записник. – Нью-Йорк; Джерсі Сіті: Вид-во "Свобода", 1968 – 288 с.
226. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА. – Торонто: Товариство колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 160 с.
227. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Київ, Торонто, Нью-Йорк: Фундація ім. О.Ольжича, Фундація ім. С.Петлюри, 1996. – 270 с.
228. Гірняк К. Український Легіон Самооборони. Причини до історії. – Торонто, 1977. – 56 с.
229. Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. – 155 с.
230. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1981. – 242 с.
231. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас Вегас, 1997. – 245 с.
232. Куделя М. Кризь бурі лихоліть. Спогади. – Міннеаполіс: "Стир", 1999. – 117 с.
233. Куделя М. Кобзар у моему житті: автобіографічний нарис. – Луцьк: "Ініціал", 1992. – 220 с.

234. Fijałka M. 27 Wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa: „Pax”, 1986. – 226 s.
235. Cybulski H. Czerwone noce. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1990. – 373 s.
236. Kobyłański W. W szporach trzech wrogów. – Chicago: Wydawnictwo „Wici”, 1988. – 250 s.
237. Hoffman J. Początki konspiracji na Wołyńiu // Kultura (Paryż). – 1950. - № 10. – s. 112-124.
238. Oliwa A. Gdy poświęcono noże. – Opole: Opolskie towarzystwo kulturalno-oświatowe, 1973. – 141 s.
239. Romanowski W. Kainowe dni. – Warszawa: Instytut wydaw. Zw. Zawod., 1990.- 260 s.
240. Sztumberk-Rychter T. Artylerzysta piechurzem. – Warszawa: „Pax”, 1967. – 238 s.
241. Piechowska W. Początki ZWZ-AK we Lwowie // Więż. – 1988. - № 6. – s. 111-123.
242. Pempel S. Pod znakiem Lwa i Syreny. – Warszawa: Ofic. Wydaw. „Rytm”, 1989. – 210 s.
243. Медведев Д. Сильные духом. – М.: Воениздат, 1955. – 491 с.
244. Наумов М. Західний рейд. – К.: Радянський письменник, 1969. – 278 с.
245. Прокопюк Н. В боевом содружестве с патриотами Польши. – М.: Воениздат, 1959. – 350 с.
246. Федоров О. Остання зима. – К. : Політвидав України, 1982. – 328 с.
247. Собесьяк Ю., Єгоров Р. Земля горить. – К.: Дніпро, 1965. – 364 с.
248. Собесьяк Ю., Єгоров Р. Бур'яни. - К.: Дніпро, 1967. – 272 с.

249. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.

250. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”. – К.: “Смолоскип”, 2002.- 288 с.

251. Чайковський А. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К.: Україна, 1994. -256 с.

252. Garlinski S. Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 388 s.

253. Łuczak Cz. Polska i polacy w drugiej wojnie światowej.–Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 1993. – 715 s.

254. Brzoza Cz. Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918-1945). – Kraków: Oficyna wydawnicza, 2001. – 424 s.

255. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Informacja o akcji na Hutę Pieniacką z marca 1944 r. - Sygn. 202/II/73.

256. Тризуб. – № 29 – 30. – 1 вересня 1939 р.

257. Цитовано за: Партач Ч. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945рр. // Україна-Польща: важкі питання. - Т. 4. – Варшава, 1999 – С. 109-121.

258. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski (1864-1945). – Т. 3. – Лондун: Gryf, 1960. – 910 s.

259. ZHRL. Zespół Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego. Korespondencja pomiędzy gen. W. Sikorskim i gen. K. Sosnkowskim za 1940-1941 гг. (raporty o sytuacji politycznej w kraju). - Sygn. 34. – К. 1-293.

260. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespól akt "Ukraina w czasie II wojny światowej". Ogólne wiadomości z kraju, przesłane przez placówkę w Budapeszcie za 1939-1940 rr., a także korespondencja nadchodząca do Paryżu z innych krajów. - Sygn. 394.

261. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Opracowanie z listopada 1943 r. "Sprawa ukraińska". - Sygn. 202/III/203.

262. AAN. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Opracowanie z sierpnia 1943 r. "Nacjonalizm ukraiński i jego dążności państwowotwórcze". - Sygn. 203/XV/45.

263. AAN. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Wyciąg z Ustawy przesiedleniowej referenta Lasoty o przyczynach złych stosunków polsko-ukraińskich w 1939 r. - Sygn. 203/XV/ 46.

264. Руккас А. Участь українців-контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. – 2002. – № 2. – с. 90-102.

265. AAN. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwyw. Opracowanie dotyczący spraw ukraińskich w 1939-1943 rr. - Sygn. 203/XV/ 42.

266. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespól akt "Ukraina w czasie II wojny światowej". Ogólne wiadomości z kraju, przesłane przez placówkę w Budapeszcie za 1939-1940 rr., a także korespondencja nadchodząca do Paryżu z innych krajów. - Sygn. 394.

267. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Opracowanie "Ukraińskie organizacje politycznie i wojskowie w czasie wojny" z maja 1943 r.- Sygn. 202/III/134.

268. Обвиняет земля. – Организация украинских националистов: Документы и материалы. – М.: “Универсум”, 1991. – 157 с.

269. Kwiatkowski M. Rząd i Rada Narodowa R.P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942. – Londyn, 1942.

270. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespól akt “Ukraina w czasie II wojny światowej”. Opracowanie szefa sztabu Nacz. Wodza J.Klimkowskiego z 6.I.1940 r. “Zorganizowanie i przeprowadzenie ruchu zbrojnego ukraińskiego w Kijowczyźnie i na Zadnieprzu”. - Sygn. 407.

271. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i wiedza, 1971. – 313 s.

272. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespól akt “Ukraina w czasie II wojny światowej”. Sprawa ukraińska (w związku z referatami prof. Górki i Dr. Longchampsu uwagi szefa sztabu Głównego z 8.IV.1940 r.) - Sygn. 402.

273. Gorodetsky G. Stafford Gripps' mission to Moskow 1940-1942 – Cambridge, 1984.

274. Докладніше про це див.: Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – 290 с.

275. Лівицький М. Дц УНР в Екзилі між 1920 і 1940 роками. – Філадельфія, 1984. – 72 с.

276. Краківські вісті. Тижневик – 10 листопада 1940. – Ч.1.

277. Шульгин О. Державність чи гайдамачинна. Збірник статей та документів. – Париж: Вид-во “Меч”. – 1931. – 47 с.

278. ZHRL. Archiwum prof. St.Kota. Zespól akt “Ukraina w czasie II wojny światowej”. Instrukcja № 5 dla Rakonia z lipca 1940 r. - Sygn. 42.

279. Патриляк І. Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940-1942 роках (військовий аспект). – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. - Київ, 2001.

280. Докладніше про це див.: Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 198 с.

281. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. I. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1997. – 384 с.

282. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. II. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1998. – 385 с.

283. Українські щоденні вісті. – 26 липня 1941. – Ч. 18.

284. AAN. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Sprawozdanie z grudnia 1941 r. o rozmowach z prof. Kubijowiczem. - Sygn. 203/ XV/ 3.

285. MiD WIH. Zespól akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Sprawozdanie z pracy organizacyjnej komendy

okręgu Tarnopol za drugi kwartał 1942 r. i drugi kwartał 1943 r. - Sygn. II/33/ 81.

286. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении (15 мая - 17 июля 1942 г.) – перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 76.

287. Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941-1942): Історія виникнення та діяльності. – Київ: Знання, 1999. – 44 с.

288. Краківські вісті. Тижневик – 13 липня 1941. – Ч. 28.

289. Harz M., Ślusarska S. Armia Krajowa. 1939-1945. Bibliografia selektywna. – Warszawa: WIH, 1992. – 115 s.

290. Szmyd Z. Armia Krajowa w pismienictwie na obczyźnie 1939-1990. Wybór. – Warszawa: WIH, 1992. – 200 s.

291. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. – Вип. I. Анотований покажчик фондів УПА (1942-1946). – К.: Інститут Історії України НАН України, 1999. – 60 с.

292. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941-1957). – Вип. II. Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2000. – 48 с.

293. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Rozkaz gen. Rowieckiego dla Lwowa z 28.VI.1941 r. - Sygn. 203/XV/3.

294. MiD WIH. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Szegółowe wskazówki Komendy Głównej z

odtworzania jednostek wojskowych na terenie obszaru Lwów.
- Sygn. III/33/7.

295. MiD WIH. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Sprawozdanie z organizowania Lwowskiego obszaru ZWZ. - Sygn. III /33/ 6.

296. Rzeczpospolita Polska. – № 19-20. – 11.XII. 1941.

297. Chlebowski C. Wachlarz. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990. – 463 s.

298. Stepniewski T. Powstanie i działalność organizacyjno-bojowa “Wachlarza” // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1967. – № 2.

299. MiD WIH. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Główna. Sprawozdanie z organizacji II Odcinka “Wachlarza” za 1942 r. - Sygn. III/29/11.

300. Tucholski S. Cichociemni. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1988. – 576 s.

301. Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1968. – 385 s.

302. Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny. Red. naukowy K. Komorowski. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1996. – 490 s.

303. Українська дивізія Галичина. Матеріали до історії. – Торонто, Нью-Йорк: Братство кол. вояків 1-ої УД УНА, 1990. – 124 с.

304. Краківські вісті. Тижневик. - 29 грудня 1940. - Ч. 8.

305. Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. - № 9. - grudzień 1942.

306. Шлях. - № 3 (9). – 15 лютого 1943.

307. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Огляд суспільно-

політичного життя на ЗУЗ за квітень 1942 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 94.

308. Масловский В. Бандера: знамя или банда. В кн.: Обвиняет земля. – Организация украинских националистов: Документы и материалы. – М.: “Универсум”, 1991. – с. 101-120.

309. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 200 с.

310. Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. - К. : Основи, 1994. - с. 261-270.

311. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопу) // Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. - К. : Основи, 1994. - с. 489-496.

312. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. Книга друга. – Київ: Либідь, 1994. – 688 с.

313. Вовк О. Вступ. Літопис УПА. Нова серія. Т.2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 784 с.

314. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Політична і господарська діяльність УПА. Зарядження в земельній справі, видане Головною Командою УПА з дня 15. VIII. 1943 р. за підписом “Клима Савура” – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 34.

315. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Політична і господарська діяльність УПА. Наказ від 25. VIII. 1943 р. командира

воєнного надрайону “Долина” “Ворона”. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 34.

316. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Листівки, звернення, накази УПА. Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України як найвищої й одинокосуверенної влади на звільнених українських землях від 1. X. 1943 р. Головного Командира УПА “Клима Савура”. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 16.

317. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Документи про організаційну структуру Збройних Сил УПА. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 8. – 146 арк.

318. ЦДАВО. З'єднання північних груп Української Повстанської Армії “УПА-Північ”. Загін “ім. Богуна”. Листування з командирами куренів та сотень про проведення військових операцій, роботу військовопольової жандармерії та з організаційних питань. Повідомлення командира куріня “Вітра” від 17.X.1943 р., адресоване “Лівару”, з перебігу бою з поляками 16.X.1943 р. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 35.

319. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Докладная записка наркома госбезопасности УССР Савченко командующому Украинским штабом партизанского движения Строкачу от 5.VII.1943 г. - Ф. 62. - Оп. 1. - Ч. 1. - Спр. 227.

320. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Фрагмент з оунівського “Огляду суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ за 1942 р.”, цитований наркомом держбезпеки УРСР Савченко у доповідній записці Строкачу про відносини між

українськими націоналістами і поляками – Ф. 62. - Оп. 1. - Ч.1. - Спр. 227.

321. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Огляд суспільно-політичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ на весну 1943 р. – Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 91.

322. Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. – luty 1943 r. - № 11.

323. Садовий О.С. Куди прямують поляки. Літопис УПА. – Т.2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. II. / Під ред. Є.Штендери і П.Потічного. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1977. - С. 47-57.

324. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Wyciąg ze sprawozdania za okres 15.III-15.VII.1943 r. dotyczący akcji osiedleńczej na Chełmszczyźnie i Podlasie. - Sygn. 202/II/11.

325. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sprawozdanie J. Linowskiego o sytuacji ludności polskiej na Wołyniu z 7.X.1943 r. - Sygn. 202/II/133.

326. Nasze Ziemie Wschodnie. – IV-V. 1943. – № 3.

327. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sprawy narodowościowe w okresie 15.VII-15.IX.1943 r. - Sygn. 202/II/11.

328. AAN. Zespól akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Informacja o terrorze okupanta, ukraińców, ruchu Oporu za 1943-1944 гг. - Sygn. 202/III/121.

329. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової

конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – Київ: Либідь, 1993. – 264 с.

330. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Wyciągi z okresowych sprawozdań sytuacyjnych z Ziemi Wschodnich przedstawianych władzom przez Biuro Wschodnie (ostatni kwartał 1942 r.-wrzesień 1943 r.). - Sygn. 202/II/51.

331. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас Вегас, 1997. – 450 с.

332. Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ, 25-26 серпня 1992 р. – К: Інститут історії України НАН України, 1992. – С. 51-67.

333. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Łwów. вернення до українців крайового комітету співпраці з аліянтами від листопада 1943 р. - Sygn. 203/XV/44.

334. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Łwów. Звернення до українців комітету польсько-українського порозуміння від листопада 1943 р. - Sygn. 203/XV/44.

335. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Łwów. вернення до українців комітету українських селян від жовтня 1943 р. - Sygn. 203/XV/44.

336. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Łwów. ідозва до поляків крайового проводу ОУН на ПЗУЗ від 18.V.1943 р. - Sygn. 203/XV/44.

337. Матеріали 10-го міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, що пройшов у листопаді 2001 р. і на якому

обговорювався заключний документ з теми: “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних землях II Речіпосполитої (західноукраїнських землях): причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє”, мають бути опубліковані у 10-му томі збірника “Україна – Польща: важкі питання.”

338. Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej. – Warszawa: ŚZŻAK, 1999. – 190 s.

339. Трагедія Волині: Геноцид проти польського населення. Свідчать документи // Діалог (Рівне) - № 49. – грудень 1993.

340. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Польская листовка, перехваченная при задержании Максима Собесьяка, – обращение к населению Волины Волянского окружного делегата правительства Польши (отдельно к украинцам и отдельно к полякам) от 28.VII.1943 г. - Ф.1. - Оп. 22. - Спр. 75.

341. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Выписка из донесения партизанского соединения под командованием И.Шитова в Украинский штаб партизанского движения от 12.VI.1943 г. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 253.

342. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Докладная записка и отчёт областного штаба партизанского движения по Ровенской области о состоянии на оккупированной территории и партизанско-политической работе партизанского соединения под командованием В.Бегмы. - Ф. 62. - Оп. 1.- Спр. 254.

343. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Докладная записка Р.Сатановского Н.Хрущёву от 5.X. 1943 г. - Ф. 1. - Оп. 23. – Ч. 1. - Спр. 530.

344. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Przegląd spraw za sierpień 1943 r. - Sygn. 202/II/122.

345. ЦДАГО. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). Из звернення організації “Визволення Вітчизни” від вересня 1943 р. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 237.

346. ЦДАГО. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). Уривок із № 10-11 від 1-15 серпня 1943 р. газети “Боротьба” – органу “Народної Гвардії”. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 240.

347. Biuletyn Informacyjny. – 27.V.1943. – № 21.

348. Piotrowski Cz. Krwawe żniwa. Za Styrem, Horyniem i Słuczą. – Warszawa: ŚZŻAK, 1995. – 217 s.

349. Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. Rozkaz Komendanta Głównego “Lubonia” z 22.IV.1943 r. - Sygn. 2131 (3312).

350. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. Zarządzenie płk. “Lubonia” z 17.V.1943 r. - Sygn. 203/XV/41.

351. Грабенко В. В шерегах УПА в Костопільському районі (спогади з 1944 р.) Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. III. / Під ред. Є.Штендери і П.Потічного. – Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1984. – 310 с.

352. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Выписка из докладной записки военного корреспондента

газеты “Правда” Л.Коробова о деятельности I-й Украинской партизанской дивизии им. дважды Героя Советского Союза С.А.Ковпака члену Политбюро ЦК ВКП (б) У Н.С.Хрущёву от сентября 1943 г. - Ф.1. - Оп. 22. - Спр. 58.

353. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Выписка из докладной записки Н.Хрущёву, Т.Строкачу от начальника оперштаба генерал-майора В.Бегмы от 28 мая 1943 г. - Ф.1. - Оп. 22. - Спр. 75.

354. Sołtysiak G. Huta Stepańska // Karta. – 1992. – ! 8.

355. Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieskiej. – 29.VIII.1943.

356. Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.

357. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр. – Київ: Інститут історії НАНУ, 1999. – 220 с.

358. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Звіти про роботу відділів УПА. Інформації. Ч. 2 за період 15.XII.-31.XII.1943 р. від “Ігора” за 1.I.1944 р. Інформації. Ч. 6 за період 15.XII.-22.XII.1943 р. від “Гамалії” за 27.XII.1943 р. Дубенщина, Крем’янецьчина, Рівненщина, Здолбунівщина. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 33.

359. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Політична і господарська діяльність УПА. Звіт командира району “Скеля” “друга Чорноти” за час від 1.XI по 1.XII 1943 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 34.

360. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Відозва Головної Команди УПА від червня 1943 р. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 86.

361. ЦДАГО. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). Список партизанських отрядов и груп НКГБ, действовавших на Западной Украине в годы Великой Отечественной войны. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 200.

362. ДАВО. Фонд документів партизанського руху. Выписка из справки о боевой деятельности партизанского отряда под командованием Н. Прокопюка за 1943 г. - Ф. П/597. - Оп. 1. - Спр. 68.

363. Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941-1944. – Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1973. – 475 s.

364. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Справка о выполнении решения Политбюро ЦК ВКП (б) У от 3.4.1944 г. и постановления ГОКО № 5563 от 8.4.1944 г. о выделении в оперативное подчинение Польского штаба всех действующих на территории Украины и Польши ранее сформированных польских партизанских отрядов. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 49.

365. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Разведсведения УШПР для секретаря ЦК ВКП (б) У Хрущёва Н.С. от 18.VI.1943 г. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 41.

366. ЦДАГО. Український штаб партизанського руху. Докладная записка и отчёт областного штаба партизанского движения по Ровенской области о состоянии на оккупированной территории и партизанско-политической работе партизанского соединения под командованием В.Бегмы. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 254.

367. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Выписка из разведдонесения командира польского партизанского отряда Р.Сатановского секретарю ЦК ВКП

(6) У Д.С. Коротченко от августа 1943 г. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 49.

368. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Вістки з боїв відділів УПА та рейди їх на схід (поч. липня 1943 р.). - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 112.

369. Gabinet rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Raporty i sprawozdanie okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. Raport do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu z 31.I.1944 г. - Sygn. 2131 (3312).

370. Piotrowski Cz. Wojskowe i historyczne thadcje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. – Warszawa: SZŻAK, 1993. – 255 s.

371. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. Відкритий лист командувача Української Народної Револуційної Армії Тараса Бульби (Боровця) до членів проводу ОУН бандерівського крила. Без дати. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 107.

372. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Звіти про рух збройних сил ворога по районах, про роботу групи Енея (1943-1944 рр.) Звіт виконавчого реферату СБ району Млинів за час від 1.9.1943 р. до 10.9.1943 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 30.

373. ДАРО. Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. Суспільно-політичний огляд за вересень 1943 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. - Спр. 41.

374. ДАВО. Фонд документів партизанського руху. Выписка из переписки командира партизанського соединения В.Бегмы с УШПР от 11.4.1943 г. - Ф. П/597. - Оп. 1. - Спр. 37.

375. ЦДАГО. Центральний комітет Компартії України. Сообщение гитлеровской службы безопасности от 9 октября 1942 г. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 77.

376. Краківські вісті. Тижневик. – 22 серпня 1943 р. – Ч. 34.

377. Краківські вісті. Щоденник. Редакційна стаття: “Збережемо політичний розум”. – 12 серпня 1943 р.

378. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Obszaru Lwów. Oficjalny komunikat OUN-SD z października 1943 r. – Sygn. 203/XV/12.

379. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944). Oprac. J.Brzeski, A.Roliński. – Kraków: Nakładem biblioteki jagellońskiej i księgarni akademickiej, 2001. – 606 s.

380. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Spraw Wewnętrznych. Biuro Wschodnie. Sprawozdanie o sytuacji na Ziemiach Wschodnich za 1944 r. - Sygn. 202/II/73.

381. AAN. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda Obszaru Lwów. Notatka “O kontaktach polsko-ukraińskich o porozumieniu w 1943-1944 r.” za 1944 r. - Sygn. 203/XV/45.

382. AAN. Zespół akt Delegatury Rządu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sprawozdanie z drugiego wyjazdu do Lwowa – notatka J.Gnatowskiego (27.II-10.III1944 r.). - Sygn. 202/III/130.

383. ЦДАВО. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Матеріали про переговори бандерівців з представниками АК за червень 1945-липень 1946 рр. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр.161.

384. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1996. – 495 с.

385. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50 – х роках. – Київ: Університетське вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.

386. Волинь. Часопис для Волині. – 17 грудня 1942 р. – Ч. 98 (126).

387. Кедрин І. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 298 с.

388. Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Видавнича кооператива “Червона калина”, 1976. – 724 с.

389. Самчук У. На білому коні. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – 234 с.

390. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. – Київ: “Смолоскип”, 2001. - 355 с.

391. Романів О., Федацук І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. – Львів; Нью-Йорк: НТШ ім. Т. Шевченка і Фондація Вільного університету в США, 2002. – 430 с.

392. Polska-Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Karta, 1998-2001. – Т. 1-8.

ДОДАТКИ'

№ 1

Польські пропозиції щодо розв'язання українського питання з історичної довідки “Український націоналізм і його державницькі прагнення” від серпня 1943 р

...1) Утримання східних земель в кордонах Польщі.

2) Нещадне покарання всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступали самостійно, або співпрацюючи з окупантами, проти Польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елемента.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони запровадили б по відношенню до нас, якщо ми опинилися б в кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного та костельного майна без будь-якого відшкодування.

'Виходячі з тематичної доцільності, деякі з документів подані частково. Випущені частини текстів позначені трьома крапками (...).

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення всіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності і цілковите ополячення цього елемента...

... Демократизм був для нас привідом, який не дозволяв радикально розв'язати українську справу... Наш взірець – Англія, яка демократично підходила до вирішення подібної проблеми, але доти, доки демократія не починала шкодити національним інтересам. Ніхто інший, як саме англійські демократи після першої світової війни вдалися до такої пацифікації Північної Ірландії, яка до того часу нікому не снилася... Згадаємо діяльність загонів “black browns”... Наша політика стосовно українців є напевно чистішою, ніж Англії по відношенню до ірландців. Хоча, у даному випадку, не сміємо порівнювати ірландців з українцями, було б це великою образою для перших, мова йде тільки про подібність методів у політиці.

Archiwum Akt Nowych. Oddzia³ VI w Warszawie. Zespół akt Armii Krajowej. Komenda obszaru Lwów. - Sygn. 203/XV/45. – karta 92.

№ 2

Лист жительки м. Киверці, надісланий до Варшави на початку листопада 1943 року

Любі батьки! Вже сама не знаю, що робити. Вчора була в Луцьку в справі перепустки. Якщо б мала виклик від Вас, то могла б її одержати швидше, хоча всерівно кордон зараз знову закрито. Із суботи на неділю пережила жахливу ніч. Відбувся бандитський напад на Киверці. На нашому

подвір'ї українці встановили кулемети. Кажали, що польська нога не повинна тут залишитися. В стінах нашого помешкання кулями нароблено багато дірок і воно схоже на сито. Мене стрілянина застала у ліжку, але я встигла лягти з дітьми на підлогу і на животі доповзти до підвалу. Вранці, як тільки вилізли з підвалу, подивилася на себе в дзеркало чи не посивіла. Українці планували позбавити нас охорони, але їх напад було відбито. Чи надовго? Навколо вогонь і трупи. Людність Клепачіва і Катеринівки вирізана. Жоден не загинув від кулі, всі замордовані в жахливий спосіб. Дітей прибили до стін цвяхами. Я бачила ці трупи, коли їх привезли на киверцівський цвинтарь. Вони були не схожі на людські трупи – купа гною. Навколо смердить. Переживаємо жахливу годину. З польськими селами майже покінчено. Тільки Пшебраже захищається, оскільки має зброю і велику кількість людей з інших поселень, що сховалися там. Наразі українці прагнуть захопити Киверці. Не ночуватиму вдома. Мушу рятувати дітей... У підвалі цілувала дітей в голівки і прощалася з ними. Ходять чутки, що в ніч на 13-те відбудеться нова найжахливіша різанина, з поляками в Україні буде покінчено. Може бог нас не залишить. Німці нас захищають і тільки на них покладаємо свої надії. Чому у Вас нічого не роблять, чому не йдете нам на допомогу... Відчула себе щасливою, коли настав ранок, але попереду буде нова ніч... Сьогодні листа вже не пишу, бо є напів'яною. Навколо трупи і потенційні жертви. Від кожного поляка зараз смердить трупом. Ходять живі трупи. Може прийде відповідь з Луцька у моїй справі, може відкриють кордон. Може поїду до Вас. Шкода, що не надіслали досі виклик. Але якщо не повернемося до Вас, то знайте, хто нас замордував і мстить

їм за нас до останнього. Діти здорові, тільки перелякані. Я іноді втрачаю пам'ять, хоча і намагаюся триматися стійко, на мені лежить великий обов'язок. Тільки дуже важко від того, що почуваюся самотньою, що не відчуваю, щоб про мене хтось дбав...

Archiwum Akt Nowych. Oddzia³ VI w Warszawie. Zespół akt Delegatury Rz'adu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. - Sygn. 202/22/122. - karta 50.

№ 3

Провід Організації українських націоналістів- Бандери про польсько-українські відносини

Комунікат

В зв'язку з подіями, які впродовж останніх місяців біжучого року проходять на українських землях, передовсім на їх західних і північно-західних частинах, Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-дер-жавників стверджує:

I. Стан напруження, що характеризував відношення між українським населенням і польською меншиною на згаданих теренах, був наслідком тієї екстермінаційної політики, що її проводило польське правління впродовж двадцятьох років існування Польщі у відношенні до українського населення. Польське правління завжди використовувало польську меншину проти українського населення та його змагань до незалежного політично-національного, культурного та соціально-економічного розвитку, внаслідок чого різним польським елементам було

дозволено на українських землях, що входили в склад Польщі, ширити і підсичувати шовіністичні настрої і наці-ональну нетерпимість та ворожнечу.

Все це доводило українське населення до стану постійного хвилювання.

II. Той стан настроїв не змінився і в час, коли наслідком мілітарної поразки Польщі, а потім німецько-більшевицької війни українські землі опинилися під німецькою окупацією.

Коли в деяких політичних польських колах ширення польсько-української ненависти не то що не припинилося, а, навпаки, зросло на силі, бо стали проповідуватися в багатьох польських підпільних виданнях куди інтенсивніше, як досі, ідеї погромництва і негації, ідеї захватництва навіть основних українських земель та трактування українських національно-визвольних змагань як першої і найважливішої загрози для створення незалежної Польщі, — польська меншина зайняла по відношенню до українського населення і його визвольної боротьби поставу, яка прямо-таки наштовхувала українців до безпосередньої реакції.

Коли на прикордонних польсько-українських теренах німці приступили до виселювання місцевого населення і колонізування тих теренів німецьким елементом, частина польського елемента пішла по лінії найменшого опору і вістря своєї боротьби спрямувала не проти німців, а проти українців. Так прийшло до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині.

Крім того, деяка частина польського елемента (Волинь) стала прямо до послуг німецького окупанта та большевицьких агентурних груп у нищенні українців і їх культурного та матеріального дорібку. Перехід допоміжної

української поліції із зброєю в підпілля для оборони українського народу від німецького терору використало польське населення на Волині для того, щоб, сформувавши польські відділи допоміжної поліції, повести систематичний погром українського населення, що досі триває з неослабною силою.

Це і становило основне підґрунтя, на якому зродились події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народи український і польський. Віджили історичні палі і сокири.

III. Той стан використовували і використовують ті всі зовнішні чинники (Москва, Берлін), які, будучи зацікавлені в подавленні українського і польського народів, кинули їх у взаємну різню, щоб відвернути їх увагу від їх основних цілей і завдань і від їх спільних ворогів — Москви і Берліна.

Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може.

Провід ОУН самостійників-державників заявляє:

1. ОУН самостійників-державників неодноразово в своїх офіційних публікаціях займала становище до польського населення на українських землях та до українсько-польських відносин взагалі і своє негативне становище до тих форм боротьби, що їх згадані події виявляють.

2. Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають.

3. Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу - в інтересі большевицької

Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями.

Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу.

Заразом Провід ОУН самостійників-державників апелює до польського населення здержатись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитися. Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати.

Постій, жовтень 1943 р.

Провід Організації Українських Націоналістів самостійників-державників

Опубл.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – С. 275-277.

№ 4

Звернення до поляків повіту Кам'янка Струмільова

Поляки! Теперішня ситуація і зокрема Ваша хибна політика стосовно українців, що має своєю метою окупацію території Західної України, Ваша співпраця з більшовицькими бандами, зрештою, дике мордування Вашими партизанами українського населення на Холмщині, Грубешівщині та в інших місцях, змушує нас вдатися до

реваншу і відплати, а також до проведення нещадної радикальної боротьби з ворожим нам польським населенням на території Західної України. Ми стоїмо на сторожі земель Західної України і прагнемо до того, щоб раз і назавжди позбутися на ній ворожого польського населення, котре перешкоджає нам в нашій національній боротьбі з більшовизмом.

Ви є слов'янським народом і ми не хочемо забагато проливати Вашу кров, тому звертаємося до всіх поляків із закликом, аби Ви до 6 квітня 1944 р. залишили територію Західної України і переселилися на неукраїнські території. Хто не підкориться цьому наказові і не виїде до зазначеного вище терміну, буде знищений, а його маєток буде спалено подібно до того, як це було на Волині.

Хочемо зауважити, що якщо Ви не бажаєте бути спалені живцем разом з Вашими дітьми і маєтком, або загинути від куль, то у Вас є можливість добровільно забрати із собою свої речі і залишити українську територію. Хто не виїде, або хто тільки переїде з одного місця на інше, на українській території, той буде знищений радикальним чином, а Вашим жінкам не дозволено буде нічого взяти із собою, оскільки все буде спалено.

Зазначимо також, що за будь-який збройний опір українським військовим силам будуть знищені не лише польські чоловіки, але й цілі родини.

Постій, дня 2.IV.44 р. Без підпису.

Archiwum Akt Nowych. Oddzia³ VI w Warszawie. Zespół akt Delegatury Rz'adu RP na kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. - Sygn. 202/²²²/126. - karta 29.

Копия
Особо важное
Совершенно секретно
Секретарю ЦК КП (б) У тов. Хрущёву Н.С.

Руководитель оперативной группы 4-го Управления НКГБ УССР “Южно”, действующей в тылу противника на территории Волынской области, сообщил, что польским эмигрантским правительством в Лондоне и, в частности, командующим польскими вооруженными силами генералом Соснковским в 1943 году в западных областях Украины и Белоруссии созданы польские вооруженные отряды “ПЗП” /Польски Звензек Повстанчи/, которые готовят кадры для войны с СССР, за создание “великой Польши”.

Эти отряды имеют директиву начать войну с СССР, якобы, по указанию Англии и Америки после разгрома немцев Красной Армией.

Отряды “ПЗП” сведены в воинские соединения и им присвоены названия и номера старых польских частей, существовавших до 1939 года.

Дислоцируются эти части в районах прежнего своего расквартирования.

В целях конспирации все офицеры и солдаты “ПЗП” имеют клички.

Командует войсками “ПЗП” генерал по кличке “БУР”, посланный польским правительством из Англии.

Военный центр “ПЗП” Волынской области находится в местечке Купичев Турийского района Волынской области.

Вооруженными силами “ПЗП” на Волыни командует майор под кличкой “Олива”, также присланный из Англии.

После занятия Ровно частями Красной Армии, в подчинение “Оливы” прибыл 24-й пехотный Ровенский полк под командованием поручика по кличке “Бомба”.

Нам известно, что осенью 1943 года с разрешения немецких оккупационных властей Ковельским польским инспектором, под предлогом самообороны, был организован польский отряд, который возглавил указанный “Бомба”, имеющий вторую кличку “Булла”. Отряд, руководимый “Бомбой”, состоял из 100 человек и дислоцировался в селе Гута-Степанская Степаньского района Ровенской области, но впоследствии был разгромлен бандеровцами. С остатками отряда “Бомба” передислоцировался в леса в район Сарны-Моквин, где сформировал хорошо вооруженный отряд в 800 человек. С этим отрядом “Бомба” направился в Цуманские леса, уничтожая на своем пути украинские села и отряды бандеровцев.

Дислоцируется 24-й полк в селе Ревушки Турийского района. Начальником штаба полка является майор под кличкой “Погроп”, пом. нач. штаба – поручик “Корсак”. Оба выброшены в Польшу из Англии.

На территории Ковельского, Луцкого, Турийского и Владимир-Волынского районов дислоцируется 55-й пехотный полк “ПЗП”. Командует полком майор “Коваль”, нач. штаба полка - поручик “Семенчук”, уроженец м. Киверцы, того же района Волынской области.

Первым батальоном 55-го полка командует поручик “Сокол”. Личный состав батальона состоит, главным образом, из польских полицейских, служивших у немцев. Батальон дислоцируется в селе Свинари Турийского района.

Командиром второго батальона 55-го полка является поручик “Ястреб” - Червинский, уроженец г. Варшавы, при советской власти работал учителем в одной из колоний Турийского района, по своим политическим убеждениям является крайне антисоветской личностью.

Третий батальон, имеющий наименование - “Кровавая луна”, находится под командованием поручика “Ольгерт”. Личный состав батальона одет в фуражки русского покроя и кубанки. Батальон занимается разгромом украинских сел и уничтожением мирного населения. При налётах на украинские села, согласно приказу, личный состав батальона переодевается в партизанскую или красноармейскую одежду и выдает себя за красных партизан.

Погромы украинских сел устраиваются там, где по данным “ПЗП” предполагается продвижение советских партизан.

Этим польские националисты стремятся обострить отношения между украинским населением и красными партизанами и тем самым затруднить деятельность последних.

Четвертым батальоном командует поручик под кличкой “Правдеч”. Штаб батальона дислоцируется в колонии Засмыки Ковельского района. Этот батальон находится в стадии формирования.

В помощь для формирования 4-го батальона майор “Олива” направил поручика Всовича, присланного из Лондона в феврале с.г.

В марте 1944 года из Лондона от Соснковского и из Варшавского центра “ПЗП” по радию поступили указания - любыми способами выводить сформированные части “ПЗП” за реку Западный Буг.

В связи с этим, руководящему составу “ПЗП” в освобождаемых от немецких войск районах Западной Украины предоставлены права входить в соглашение с командованием Красной Армии и советскими партизанами для совместных боевых действий против немцев.

Этим мероприятием руководство “ПЗП” имеет ввиду легальным путём с наименьшими потерями вывести свои части за реку Буг.

Наряду с этим, командование “ПЗП” на оккупированной гитлеровцами территории приступило к выводу своих частей за реку Буг, так как опасается, что с приходом Красной Армии - “НКВД может многих участников “ПЗП” арестовать”.

Для вывода войск “ПЗП” из Волынской области, в помощь майору “Оливе” Варшавским центром “ПЗП” присланы 60 офицеров.

В этом же приказе Соснковским даны указания о том, чтобы отряды “ПЗП” не чинили никаких препятствий продвижению частей Красной Армии и советским партизанам, оперирующим за Бугом, причем разъясняется, что в данном случае указание дается из следующих соображений: “пусть большевики очищают нам Польшу от немцев, а потом мы с ними расправимся”.

Согласно тех же указаний, участники военных формирований “ПЗП” не скомпрометированные в лице советской власти, должны остаться на нашей территории под видом отрядов местной самообороны.

Созданным в районах дислокации отрядов “ПЗП” польской жандармерии и полиции даны указания активно насаждать среди населения свою агентуру.

Польские националистические организации, существующие на территории Польши - “ПОВ” и “ПЦС” подчинены военному командованию “ПЗП”. Сведения о “ПЦС” нами получены впервые и уточняются.

В Волынской области центры “ПОВ” и “ПЦС” существовали в Луцке и Ковеле. Организации имели свои типографии.

О составе Луцкой и Ковельской организаций хорошо осведомлен ксендз колонии Засмыки Турийского района - Бужинский, поддерживающий связь через курьеров с Варшавским центром “ПЗП”.

Народный комиссар государственной безопасности
УССР - Савченко

28 марта 1944 г.

ЦДАГО України. Центральний комітет Компартії України. –
Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 915. – Арк. 3-5а.

Копия
Секретно

Начальнику 7-го отдела Главного Политического
Управления РККА полковнику тов. Бурцеву

Донесение

о польских партизанах, перешедших через линию
фронта на сторону Красной Армии.

В последних числах мая на участках армий т.т. Масловского и Вишневого перешли через линию фронта ряд групп польских партизан общим количеством свыше 400 человек, из числа которых около 130 человек раненых.

Перешедшие принадлежат к польской партизанской дивизии полковника Олива (кличка), которая иначе называется 27-ой Владимир-Волынской дивизией. Командир этой дивизии, полковник Олива, кадровый офицер польской армии, окончил академию Генштаба в Германии, возраст 45 лет. Был убит в бою с немцами 21.4.44 г. в районе Мосурских лесов. Ныне обязанности командира дивизии исполняет начальник штаба дивизии - майор Жигота /по другим данным - Коваль/, - офицер запаса польской армии, по профессии-учитель. Семья Коваля, оставшаяся во внутренних частях Польши, была истреблена немцами.

Дивизия насчитывает несколько более 2.000 человек и делится на две бригады: северную и южную. Бригады делятся на батальоны. Офицерский состав подобран из офицеров польской армии. По данным, требующим

проверки, некоторые из этих офицеров прибыли из Лондона. Дисциплина в дивизии строгая. Политическая работа не ведется, так как командование придерживается точки зрения, что “солдат стоит вне политики”. Солдаты изредка читают листовки и подпольные польские газеты.

Боевая выучка солдат - хорошая. Все солдаты добровольцы. Многие из них, - бывшие солдаты польской армии. Многие подразделения и части дивизии развились из отрядов самообороны, создаваемых для защиты сел или мелких городов от немцев и украинских националистов. Например, из такого отряда с. Засмыки (Ковельский р-н) развилась северная бригада. Эти отряды переходили затем к активной борьбе против немцев, осуществляя нападения на немецкие отряды, взрывы железнодорожных эшелонов, порчу мостов и проч. Так, например, подразделения северной бригады осуществили в феврале 1944 года три взрыва немецких эшелонов на участке Турийск-Голобы, а также нападение на станцию Голобы, во время которого было убито много немцев. Те же подразделения дрались с бульбовцами в районе д. Гончи Цруд, а также держали некоторое время в своих руках с. Купичев, обороняя его от украинских националистов и немцев. В этом случае поляки действовали совместно с чехами, жителями чешской колонии, расположенной около этого села.

В апреле 1944 г. дивизия вела регулярные бои с немцами, причем, попала в окружение в районе Мосурских лесов /между Владимир-Вольнским и Любомль/. При этом дивизия понесла тяжелые потери, что объясняется недостаточностью средств противотанковой защиты, которыми она располагала. Эти бои дивизия вела совместно с 52 кавполком, 15 гвардейской кавдивизией

(командир - подполковник тов. Романенко, замполит - майор Якунин). В начале совместных боевых действий командир польской дивизии - полковник Олива заявил 20.4.44 г., что передает свое соединение в оперативное подчинение командования Красной Армии и подтвердил эти слова делами.

Приказ о переходе линии фронта, по показаниям офицеров-поляков, был получен из Варшавы, куда, якобы был передан из Лондона. По тем же показаниям в дивизию время от времени прилетали для связи и инспектирования польские офицеры из Лондона, от правительства Соснковского. Некоторые из этих офицеров находятся в дивизии по настоящее время, но линию фронта еще не перешли. Из Лондона же дивизия получала часть вооружения, продуктов питания и медикаментов.

Целью перехода является влиться в состав Красной Армии и воевать вместе с нею против немцев. Получение такого приказа весь личный состав встретил с большой радостью, считая, что Красная Армия даст им вооружение и, после короткого отдыха, поляки будут по частям влиты в соединения Красной Армии для борьбы против немцев. Весь личный состав рвался к намеченной цели, стремясь достигнуть ее, как можно скорее.

Характеризуя политические настроения польских солдат и офицеров, поручик Федоровский показал:

“Главная наша задача, которую отлично понимает каждый наш солдат, заключается в уничтожении немцев и освобождении нашей родины от фашистских войск. Мы пришли сюда для того, что бы совместно бить фашистских собак. Нам все равно, с кем бы их не бить, лишь бы освободить нашу страну от немцев. О послевоенном устройстве,

границах и характере будущей власти в Польше никто не рассуждает, - сейчас не до этого. К русскому народу у польского народа огромная симпатия. Это подтверждается нашими самими близкими, связанными кровью, отношениями с русскими партизанами.

К украинцам, - огромная ненависть, так как поляки в каждом украинце видят сторонника бульбовцев или бендеровцев, которые терроризируют и уничтожают целые польские деревни. Никаких указаний о борьбе с Красной Армией или об оказании ей сопротивления при вступлении ее в Польшу, нет и быть не может, так как все население Польши считает Красную Армию своей освободительницей и ждёт ее с нетерпением и надеждой”.

Эти настроения надо считать типичными и широко распространенными среди солдат и офицеров этой дивизии. Исключение составляет небольшая кучка офицеров, прибывших из Лондона, которая, как показывают перешедшие через линию фронта поляки, старается подчеркнуть автономный характер польского партизанского движения и посеять недоверие к Красной Армии.

Вместе с тем следует отметить, что некоторая часть, перешедших линию фронта польских офицеров и солдат, имеет некоторое недоверие и предубеждение против 1-й польской армии генерал-лейтенанта Берлинга. Так, например, старший командир перешедшей на участке армии тов. Масловского группы поляков, командир батальона поручик Заенц, отказался выполнить переданный ему от командования Красной Армии приказ о передаче его группы в 1-ю польскую армию, заявив, что он не может выполнить его, так как это было бы нарушением присяги, данной им и всем личным составом дивизии,

польскому правительству, находящемуся в Лондоне. Он выполнил этот приказ лишь после приезда члена военного Совета армии и генерал-майора тов. Савкова.

В районе деятельности 27 Владимир-Волынской дивизии действуют, по показаниям перешедших линию фронта, еще несколько польских дивизий и много самостоятельных польских партизанских групп. Эта деятельность сильно оживилась с приближением Красной Армии к границам Польши, также как оживилась она на всей территории Польши. В ряде районов подпольные организации ведут регулярный призыв польской молодежи в партизанские отряды и готовят командиров и солдат для боев против немцев...

Начальник 7-го отдела ПУ Белфронта полковник
Пельников – подпись.

ЦДАГО України. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 195. – С. 113-118.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія проблеми і ступінь її вивчення	6
Розділ 2. Джерельна база дослідження	62
Розділ 3. Українські і польські самостійницькі військово-політичні сили в 1939-1941 роках	82
Розділ 4. Польське підпілля і український повстанський рух в умовах німецько-радянської війни	129
Розділ 5. “Антипольська акція” ОУН-СД і УПА на Волині. Діяльність польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, 27-ї Волинської піхотної дивізії АК	167
Післямова	252
Список використаних джерел	255
Додатки	295

